

М. КАБИРОВ, Ф. ИСОМИДДИНОВ,
А. ЗОҲИДОВ

ЗАБОНИ ТОҶИКИ

Нашри панҷум

*Вазорати таълими халқи Республикаи Ўзбекистон барои
донишомӯзони синфҳои 9-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ
ба сифати китоби дарсӣ ба нашр тавсия намудааст*

ТОШКАНД
«ЎЗБЕКИСТОН»
2019

УЎК 811.512.222(075)

КБК 81. 2 Тад

К 13

Муқарризон:

1. **Ғ. Раҳимқулов** - доктор (PhD)-и улуми фалсафа роҷеъ ба фанҳои филологии кафедраи забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Самарқанд;

2. **Р. Гадоев** - омӯзгори тоифаи олии мактаби таълими миёнаи умумии рақами 3-юми ноҳияи Сўхи вилояти Фарғона, аълоҷии таълими халқи Республикаи Ўзбекистон;

3. **З. Маҳмадова** - омӯзгори мактаби таълими миёнаи умумии рақами 17-уми шаҳри Ангрен вилояти Тошканд;

4. **Ҳасанқул Солиев** — омӯзгори мактаби таълими миёнаи рақами 89-уми ноҳияи Китоби вилояти Қашқадарё, аълоҷии таълими халқи Республикаи Ўзбекистон;

5. **Б. Ҷўраев** — омӯзгори мактаби таълими миёнаи умумии рақами 19-уми ноҳияи Паркенти вилояти Тошканд.

Аломатҳои шартӣ

— машқи эҷодӣ

— машқи умумӣ

— шарҳи мавзӯ

— супориш оид ба мавзӯ

Кабиров М ва диг. Забони тоҷикӣ. Китоби дарси барои донишомӯзони синфҳои К 13 9-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ. Нашри панҷум — Т.: «Ўзбекистон», 2019, 128 саҳифа.
ISBN 978-9943-01-514-2

УЎК 811.512.222(075)

ББК. 81.2.Тад

O'quv nashri

Malik Kabirov, Farhod Isomiddinov, Abdunabi Zohidov

ТОҶИК ТИЛ

Umumta'lim maktablarning 9-sinfi uchun darslik

Beshinchi nashr

Original-maket «O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyida tayyorlandi.
100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Муҳаррир **Ҷ. Эшонқулов**. Муҳаррири техники **Т. Харитонов**.
Муҳаррири бадеи **Ҳ. Қўлиқов**. Саҳифабанди компютери **А. Сулаймонов**

Литсензияи нашриёт АИ № 158, 14.08.09. Ба чопаш 4-уми феврал соли 2019 имзо гардид. Андозаи 70x90 1/16.
Чопи офсетӣ. Гарнигураи «Times TAD». Ҷузъи чопи шартӣ 9,36. Ҷузъи наشري ҳисоби 8,67.
Адади нашр 6743 нуса. Супориши №19-158.

ISBN 978-9943-01-514-2

© ХЭТН «ЎЗБЕКИСТОН», 2010, 2014, 2019

МУҚАДДИМА

Аз он рузгоре, ки забони гуё чун воситаи мухобира (ба ҳамдигар хабар расонидан) дар олами воқея падидаи омад, одамон ба илму маърифат майл намуданд, зеро ки забон бо тафаккур алоқаи бевосита дорад. Ҳар фикре, ки дар майнаи мо пайдо мешавад, тавассути маводи забон шакл мегирад ва бо воситаи он ифода мегардад.

Забон дар ҳаёти ҷомеа аҳамияти бузург дорад. Вай оинаи фарҳанг, пояи миллат, инкишофдиҳандаи қори тафаккур буда, дар айни ҳол, гузаротарин силоҳи мубориза барои сулҳу салоҳ низ мебошад.

Мақсад ва мароми мардуми сарзамини Ўзбекистон ҳам бунёд намудани давлати соҳибистикӣ буд. Баъд аз заволи салтанати шӯроҳо дар қатори дигар давлатҳои соҳибистикӣ Осиёи Маркази давлати Ўзбекистон — Республикаи Ўзбекистон низ ташкил ёфт.

Забон омилҳои асосии эҷоди фарҳанг, нахуствасилаи тараққиҳои ҷамъият ва пояи миллат мебошад. Ин буд, ки 21 октябри соли 1989 Қонуни забони давлатии Ўзбекистон қабул карда шуд ва забони ўзбекӣ соҳиби мақоми давлатӣ гардид.

Давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёди Ўзбекистон нисбат ба намоёндагони миллатҳои дигаре, ки дар қаламрави Ўзбекистон ҳаёт ба сар мебаранд, муносибати эҳтиромона зоҳир менамояд. Сиёсати одилонаи давлати Ўзбекистон дар Қонуни забони давлатии он низ ифода ёфтааст. Забони давлатии Ўзбекистон забони ўзбекӣ аст. Дар қонун ғайр аз муайян гаштани вазъи мароми забони ўзбекӣ мавқеъ ва мавридҳои амали забонҳои ғайридавлатии ин сарзамин низ мувофиқи талаби тамаддуни умумибашари муқаррар гаштааст: **«Дар Ҷумҳурии Ўзбекистон дар ҳаққи забони ҷамъи миллатҳо ва халқиятҳо, ки дар қаламрави он зиндагӣ доранд, муносибати эҳтиромона таъмин гашта, барои ривочу раванги ин забонҳо шароит муҳайё карда мешавад** (Тошкент, «Адолат», соли 1996, саҳ. 50).

Қафолати давлат дар ҳолати зуҳури безътиноӣ нисбат ба забони давлатӣ ва забони халқиятҳои дигаре, ки дар қаламрави Ҷумҳурии Ўзбекистон амал мекунанд, дар моддаи охирин — моддаи 24 қонуни мазкур ба таври зерин оварда шудааст: **«Дар Республикаи Ўзбекистон зуҳури муносибати назарногирона ё душманона нисбат ба забони давлатӣ, ё ки забонҳои дигар манъ аст. Қасоне, ки дар соҳаи интиҳоби забон аз ҷониби шахрвандон дар муомилоти байниҳамдигарӣ, ғирфитани таълиму тарбия мамониат мерасонанд, мувофиқи санадҳои қонунгузорӣ ҷавобгар ҳоҳанд шуд»** (Тошкент, «Адолат», соли 1996).

Ҳукумати ҷумҳурий дар қатори забонҳои дигари ғайридавлатӣ барои пешрафт ва инкишофи забони тоҷикӣ, ки забони яке аз халқҳои таҳҷой ва асосии ин мамлакат — тоҷикон маҳсуб мегардад, пайваста ғамхорӣ зоҳир менамояд.

ТАКРОР

ИБОРА, ҶУМЛА ВА АЪЗОҶОИ ҶУМЛА

§ 1. Ибора ва ҷумла

Ба саволҳо посух диҳед:

1. Ибора чист?
2. Ибора воҳиди сарфист ё наҳви?
3. Ибора аз калима чи фарқ дорад?
4. Ибораҳо аз чанд ҷузъ иборатанд?
5. Ибораҳо дар асоси кадом ҷузъ ба ҳелҳо ҷудо мешаванд?
6. Кадом ҳелҳои ибораро медонед?
7. Ибораҳо аз ҷиҳати сохт чанд ҳел мешаванд?

Машқи 1. Аввал номи чизҳо, баъд аломату хусусияти онҳоро гуед. Аз номи чизҳо ва аломатҳояшон ибора созед. Аз ибораҳо ҷумла тартиб диҳед. Фарқи калима, ибора ва ҷумларо шарҳ диҳед.

Машқи 2. Сохти ибораҳои зеринро муайян кунед ва ба дафтаратон на-висед.

Дарахти олу, себи сурхи бобой, китобро хондан, падари уро ди-дан, падари талаба, аз шаҳр тез омадан, дарёи калон, моҳи майи Тошканд, сарзамини Ўзбекистон, хонаи аз ҳама калон, кучаи Самар-қанд, ҳафтаи гузашта омадан, шаҳри Бухоро, қисми якуми бозӣ, ранги зард, хонданро дӯст доштан, писари калони амаки ман, деги мис, соати тилло.

Машқи 3. Ҳелҳои ибораро муайян кунед ва бо кадом ҳиссаи нутқ ифода ёфтани ҷузъи тобеъкунандаи онҳоро шарҳ диҳед.

Гули бодом, ҳамон китоб, рӯи чун анор сурх, боми аз ҳама ба-ланд, аз шаҳр омадан, тири аз камон ҷаста, мани нодон, бо дигарон гапзанон, нонро пазондан, ба гӯсфанд об додан, мани бечора, туи берузи, кадоми шумоён, сухан гуфтан, тоза рӯфтанида, ночор гири-кунон, беҳуда нолакунон, панҷи ту.

Машқи 4. Аз ҷумлаҳои ҳуҷласи зерин ҷумлаҳои тафсиلى тартиб диҳед.

Тиранмоҳ расид. Офтоб баромад. Борон борид. Замин лой шуд. Меваҳои пухтанд. Ҳақим месарояд. Гулҳо мешукуфтанд.

Машқи 5. Ҷумлаҳои яктаркибаи зеринро ба ҳелҳо ҷудо карда, ба дафтартаратон нависед.

Уро ҷеғ зада як пиёла ҷой додам. Чи мегуӣ? Дарди худ пеши дардмандон бигу (*Зарб*). Ба гапи душман фирефта набояд шуд (*Зарб*). Шаб. Боғистон. Аспу ароба базур дида мешуд (*С. Улуғзода*). Шутурро бо кафлес об намедиҳанд (*Зарб*). Хестан даркор (*Ҳ. Карим*). Туро беҳуда Наврузи зур намегуянд (*С. Айни*). Кабутари дубома машав (*Зарб*). Дар он замон ин шаҳрро Бухорои Шариф меномиданд (*Ҷ. Иқромӣ*).

Машқи 6. Ҷумлаҳои зеринро таҳлили наҳви кунед.

1. Риши қулулаи сиёҳаш ба ҳудаш мезебид (*Ҷ. Иқромӣ*). 2. Дигарон низ аз ҷойи худ хеста, рӯй ба тарафи Рудаки истоданд (*Р. Ҳодизода*). Хишова ва обдорианро ҳам бо нишондоди падарам ҳудам кардам (*С. Айни*).

§ 2. Аъзоҳои ҷумла

Ба саволҳо посух диҳед:

1. Кадом аъзоҳои ҷумларо медонед?
2. Кадом аъзоҳои ҷумларо сараъзо меноманд? Чаро?
3. Мафҳуми ибораи «аъзои пайрави ҷумла» чист?
4. Ба аъзоҳои пайрави ҷумла кадом аъзоҳои ҷумла мансубанд?
5. Фарқи сараъзо аз аъзоҳои пайрав дар чист?
6. Аъзоҳои пайрав бо кадом хусусиятҳои фарқ мекунанд?

Машқи 7. Аз рӯи нақшаи зерин дутои ҷумла тартиб диҳед.

1.	_____	=====	.
2.	_____	-----	.
3.	_____	-----	.
4.	_____	~~~~~	.
5.	-----	=====	.

Машқи 8. Чумлаҳоро нависед, сараъзо ва аъзоҳои пайрави онҳоро нишон диҳед.

1. Дар кӯҳсорони мо паррандаю даррандаҳо хеле бисёранд. 2. Чавон ду чашми худро аз дар нақанда менишаст. 3. Мо имруз ба сайри кӯҳсор меравем. 4. Ман чи будани он чизҳоро намедонистам. 5. Мо ҳам ба онҳо наздиктар рафтем. 6. Ин гапҳои муйсафедро баъзеҳо сар чунбонда тасдиқ карданд. 7. Ростӣ, бобояш ба у меҳрубон буд.

Машқи 9. Аз рӯи нақшаи зерин чумлаҳо тартиб диҳед ва фарқи онҳоро муайян кунед.

1.	_____	=====	.
2.	_____	~~~~~	=====
3.	_____	-----	=====
4.	_____	-.-.-.-.-	=====
5.	-.-.-.-.-	_____	=====

Машқи 10. Чумлаҳое тартиб диҳед, ки дар онҳо калимаҳои зерин ба вазифаи мубтадо омада бошанд.

Дарсҳо. Талабаҳо. Ҳаво. Офтоб. Ҳавопаймо. Чархбол. Рузнома. Чумхури. Тошканд. Самарқанду Бухоро. Сайёра.

Машқи 11. Ба қойи нуқтаҳо аз даруни қавсайн хабарҳои мувофиқро ёфта гузоред.

Ҳар ду хомӯшона ба майдони ҳавлӣ... Аз молхона овози гусола ба гуш... Қобилҷон ба он чо... Вай лампаи барқиро Молхона Гусолаҳо..... (расид, ором буданд, дохил шуданд, даргиронд, рафт, равшан шуд).

Машқи 12. Латифаро ифоданок хонед, сараъзою аъзоҳои пайрави чумлаҳои онро муайян кунед ва гуед, ки онҳо бо кадом ҳиссаҳои нутқи ифода шудаанд.

ДУМАШ ДАР ХҲҲҲҲ

Мулло Насриддин маркаби худро барои фуруҳтан ба бозор бурд. Роҳ лой буд. Дар роҳ думи хар лойолуд шуд. Мулло Насриддин худ ба худ фикр кард:

Аҷаб нест, бо чунин думи лойолуд маркабро ҳеҷ кас нахарад. Ҳуми маркабро бурида ба хурчин андохт. Шахсе харидори маркаб шуд. Хар дум надошт. Харидор ба соҳиби хар гуфт:

— Хари бедум фоида надорад.

Мулло Насриддин бо шитоб ҷавоб дод:

— Шумо савдо кардан гиред, аз бобати думи вай хотиратон ҷамъ бошад. Думаш — дар хурчин.

Машқи 13. Ҷумлаҳои зеринро таҳлили наҳви кунед.

1. Ман аз куҷо донам? (Ҷ. Икромӣ). 2. Ҳамаи ин қиссаро ба вай ҳам ҳикоят хоҳам кард (Ф. Муҳаммадиев). 3. Фикру хаёлаш дар гушаҳои гуногуни орзу такопу менамуд (Ҳ. Карим). 4. Аспу ароба базур дида мешуд (С. Улуғзода.) 5. Шутурро бо кафлес об намедиҳанд (Зарб).

САВОЛҲОИ ТЕСТӢ

1. Офаридгор ва зоҳиргари забон кист?

- А) омузгорон
- Б) мутафаккирон
- В) халқ
- Г) адибон
- Д) олимон

2. Забони ўзбекӣ кай соҳиби мақоми давлатӣ гардид?

- А) 20 сентябри соли 1988
- Б) 21 октябри соли 1989
- В) 22 ноябри соли 1990
- Г) 23 августи соли 1990
- Д) 20 декабри соли 1991

3. Дар кадом ҷавоб иборати содда оварда шудааст?

- А) бинои баланди деҳа
- Б) нури Офтоби оламтоб
- В) садбарги тар
- Г) замини ҳосилхези води
- Д) лафзи гуворои дари

4. Кадом ибора иборати исмиест?

- А) кадоми шумоён
- Б) панҷи ту
- В) хоби гарон
- Г) аз шаҳр омадан
- Д) ночор гирикунон

5. Кадом ибора аз як ҳиссаи путқ таркиб ёфтааст?

- А) оби соф
- Б) боми баланд
- В) соати тилло
- Г) шомии торик
- Д) кулбаи ғарибона

6. Дар ҷумлаи «Мо Ватани азизамонро ҳамеша дӯст медорем» кадом калима ба вазифаи муайянқунанда омадааст?

- А) мо
- Б) Ватан
- В) азизамон
- Г) ҳамеша
- Д) дӯст медорем

ЧУМЛАИ МУРАККАБ

§ 3. Маълумоти умумӣ дар бораи чумлаи мураккаб

1. Онҳо беист гап мезаданд.
Мо гуш мекардем.
2. Барф меборид. Ҳаво гарм буд.

1. Онҳо беист гап мезаданд ва
мо гуш мекардем.
2. Барф меборид, вале ҳаво гарм
буд.

△ Дар чумлаҳои содда гуянда танҳо дар бораи ҳодисае ва ё ягон далели воқеае хабар медиҳад, вале алоқамандии дастурии байни чумлаҳои содда ба назар намерасад. Ҳар як чумлаи содда дорои далелҳои ҷудогона буда, амалу ҳолати онҳо ба таври худ тасвир шудаанд. Ин буд, ки дар сутуни аввал дар ҳар як чумлаи содда як фикр ё далеле ифода ёфтааст. Аз ин ру, ҳар кадоми онҳо дорои мазмуни ҷудогона мебошанд. Ин маънӣ шакли нахвӣи онҳоро, ки чумлаи содда мебошанд, муайян намудааст. Аз ин ҷост, ки чумлаҳои мазкур бо оҳанги ба чумлаҳои соддаи хабарӣ (ҳикоягӣ) хос талаффуз мегарданд.

Дар чумлаҳои сутуни дуюм бошад, алоқамандии ҳодисаҳои табиат, муносибати байни одамон ва монанди инҳо равшантар ифода гашта, муносибатҳои маъноии замонӣ, хилофӣ ва сабабу натиҷа мавқеи асосиро ишғол намудаанд. Ахбори дар ин чумлаҳо овардашуда аз як ҳодиса ё далел иборат нест, балки ҳар кадоми онҳо дорои ду далел ё ду ҳодисаи мазмунан ба ҳам наздик буда, барои ифодаи як фикри умумӣ ташаккул ёфтаанд. Бояд гуфт, ки дар баъзе навъҳои ин гуна чумлаҳо теъдоди чумлаҳои содда зиёданд.

Чумлаҳои сутуни дуюм бо оҳанги махсус, ки дар охири чумла қатъ мегардад, талаффуз шуда, чумлаҳои соддаро ба ҳамдигар муттаҳид мегардонанд.

Чумлае, ки аз ду ва зиёда чумлаҳои содда ташаккул ёфта, аз ҷиҳати маъно ва оҳанг ягона аст, чумлаи мураккаб номида мешавад.

Чумлаҳои мураккаб аз ҷиҳати сохт, маъно ва воситаҳои алоқа аз чумлаҳои содда фарқ мекунам. Мо бо ёрии чумлаҳои мураккаб фикрҳои нисбатан ба ҳам вобаста ва мукамалро ифода мекунем.

Машқи 14. Аз чумлаҳои соддаи зерин чумлаҳои мураккаб тартиб дода, оҳанг ва воситаҳои алоқавӣ онҳоро муайян кунед.

1. Акнун барқ намеҷаҳид. Ҳаво ҳам гулдуррос намезад. 2. Дар ҳар ду рухсорай Зебӣ сурхӣ зариф пайдо шуд. Чашмонаш шармгинона поён духта шуданд. 3. Борон ғашти пешин монд. Пахта чидан мумкин набуд. 4. Толиб даромадани шуд. Дар тағи дар уро боздоштанд. 5. Имруз дар мактаб маҷлис мешавад. Дастаи ҳаваскорони мактаб ҳунарнамоӣ мекунам. 6. Мо ҳанӯз ҷойнуширо тамои накарда будем. Мадлоҳи дируза омад. 7. Қумрибиби дид. Суханаш ба онҳо таъсир намекунад.

Машқи 15. Ба чумлаҳои зерин чумлаи содда илова кунед ва чумлаи мураккаб созед.

1. Оби дарё дамид...
2. Ронанда машинаро аз ҳаракат боздошт...
3. Пардаи сахна кушода шуд...
4. Шамоли саҳт бархост...
5. Талабагон ба синф даромаданд...
6. Офтоб баромад...
7. Борон борид...
8. Қатора истод....
9. Ҳавопаймо парвоз кард...
10. Баҳор омад...

Машқи 16. Чумлаҳои соддаи зеринро ба чумлаи мураккаб баргардонед.

Намуна: Баъд аз руз шудан ба сафари шаҳр тайёри дидам. Баъд аз он ки руз шуд, ба сафари шаҳр тайёри дидам.

1. Ҷойи шудгор нашудамондагӣ акнун ҳамагӣ базур як гектар меомад. 2. Ҳангоми аз назар гузаронидани ғазалҳои таҳлил кардашуда дидам. 3. Кас аз сирри онҳо бохабар нашуда ғалқояшонро ба осонӣ фаҳмида наметавонад. 4. Зубайда барои тафсонидани суҳбат нохост ба Хайринисо таклиф кард. 5. Он гоҳ худӣ Зайниддин ягон мор ё калтакалосро мегирифтагӣ барин бо нуғи остинаш аз пойи Мирзодикак гирифта,

уро берун баровард. 6. Аз хиҷолат сарашро набардошта китфаширо бор зер кардагӣ барин наҷунбида менишаст.

Савол ва супоришҳо

1. Ҷумлаи мураккаб чист?
2. Фарқи байни ҷумлаҳои содда ва мураккабро бо мисолҳо фаҳмонед.
3. Воситаи муттаҳидгардонидани ҷумлаҳои соддаро эзоҳ диҳед.
4. Ҷумлаҳои содда барои ифодаи чӣ дар як ҷумлаи мураккаб муттаҳидмегарданд?

§ 4. Хелҳои асосии ҷумлаҳои мураккаб

△ Ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаи мураккаб бо ҳам алоқаманд мешаванд. Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаб гуногунанд, вале дар тапаккули ҳамаи навъҳои ҷумлаи мураккаб *оҳанги гуфтор (интонация)* иштирок мекунад.

Воситаи дигари алоқа, ки пайвандакҳо мебошанд, дар таркиб ёфтани навъи пайвандакдори ҷумлаҳои мураккаб фаровон истифода мегарданд. Аз ин ру, ҷумлаҳои мураккаб аз лиҳози иштироки воситаҳои алоқа (пайвандакҳо) ду хел мешаванд:

1. Ҷумлаи мураккаби пайвандакдор, ки дар тапаккули онҳо баробари оҳанги гуфтор пайвандакҳои пайвасткунанда ва тобеъкунанда истифода шудаанд: *Замоне ӯ худро хушбахшттарин одам тасаввур кард ва воҳурии худро бо Ҳофиз Ғоли неки зиндагӣ донист. Субҳ дамид, аммо Шариф бедор нашуд. Агар зинда бошем, боз ягон руз ҳамдигарро хоҳем دید.*

2. Ҷумлаи мураккаби бепайвандак, ки дар тапаккули он оҳанги гуфтор истифода мешавад:

1. Кор кунӣ, нон меҳурӣ (*Зарб*). Қавл додӣ, вафо кун. Аз гунҷишк тарсӣ, арзон макор (*Зарб*).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор бо назардошти навъи алоқаи дастурӣ ду хел мешаванд: **а) ҷумлаи мураккаби пайваст; б) ҷумлаи мураккаби тобеъ.**

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз ҷумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ тавассути пайвандакҳои пайвасткунанда ва оҳанг таркиб меёбанд: *Аз дур садо баромаду ҳама ба ҳамон тараф давиданд. Онҳо нишастанд ва қатори ба роҳ даромад. Барфи лаклакӣ меборид, аммо ҳаво сард набуд. Радио ба кор даромад, ё ин ки касе суруд меҳонад.*

Дар тапаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ пайвандакҳои тобеъкунанда ва оҳанг истифода мешаванд: *Вақте ки ӯ месароид, мо ҳама*

хомушона гӯш мекардем. Вай маслиҳат дод, ки мо ин воқеаро баён кунем. Ҳар кас ки ҷавоб дода натавонад, вай бой додагӣ ҳисоб меёбад.

Мавриди истифодаи аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои мураккаб ба оҳанги гуфтор ва қорбурди навъҳои пайвандакҳо марбут аст. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор дар байни ҷумлаҳои содда аломати вергул гузошта мешавад. Танҳо ҷумлаи мураккаби пайвасти пайиҳам аз ин қоида мустасно аст.

Мисол: Хоначаи модаркалонам ҳам нимвайрона шуда ҳезумхона гашта буд, ки аз дидани он андуҳи ман меафзуд. Ё дар идора касе набуд, ё телефон вайрон буд. Аз тарафи кӯҳ боди серун мевазид, аз ҳаво бўии намай меомад (*Ҷ. Иқромӣ*).

Машқи 17. Нақшаро хонед ва шарҳ диҳед.

Машқи 18. Ҷумлаҳоро бодикқат хонед, аввал ҷумлаҳои мураккаби пайваст баъд ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба дафтаратон нависед ва воситائي алоқаи наҳвии онҳоро муайян кунед.

1. Қорӣ Исмаиро аз хона бароварданд, ки ба ҳавлии худ равад (*С. Айни*).
2. Дар ҳамин вақт бо якдигар видоъ намуданд ва писар ба тарафи падару модар роҳ гирифту духтар ба тарафи дигар (*Р. Ҷалил*).
3. Дар як самти боғча айвоне пушида шуда буд ва дар як гушаи айвон мизи паҳни пинг-пинг (тенниси рӯйимизи) меистод (*Ф. Муҳаммадиев*).
4. У дар мадрасаи Турсунҷон дар ҳучраи яке аз дӯстонаш, ки ба тариқаи орият дода буд, истиқомат мекард (*С. Айни*).
5. Тӯй гузашт, лекин баробари гузаштани тӯй ба хонаи Бозор азо, мотам ва мусибат омад (*С. Айни*).
6. Вақте ки ба ҳуш омад, дар сари худ се каси рӯйҳояшон бо рӯймол бастаро дид (*Р. Ҷалил*).
7. Лаҳзаи оғози маросим наздик мерасид, аммо касе ба сари миз наменишаст (*Ф. Муҳаммадиев*).
8. Агар пули иҷораро моҳ ба моҳ нарасонӣ, ба бой хизмат мекуни (*С. Айни*).
9. Ё ғузаи бой баркашида додагӣ аз як ман кам аст, ё ба он ғуза ғузаи паст ҳамроҳ шудааст.

Савол ва супоришҳо

1. Хелҳои ҷумлаи мураккабро гуед ва бо мисолҳо шарҳ диҳед.
2. Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаб чиҳоянд?
3. Аломати китобати ҷумлаҳои мураккабро бо мисолҳо шарҳ диҳед.

САВОЛҲОИ ТЕСТИ

1. Аз ҷумлаҳои зерин кадомаш ҷумлаи мураккаб аст?

- А) Падарам хурсанд шуданд.
- Б) Баҳори имсола сернозунуз омад.
- В) Ҳофизҳо месуруданд, раққосон мерақсиданд.
- Г) Ту худро чӣ тавр ҳис мекуни?
- Д) Ба ҳеҷ куҷо намеравӣ.

2. Кадом ҷумлаи мураккаб пайвандакдор аст?

- А) Аз гунҷишк тарсӣ, арзан макор.
- Б) Илм хоҳӣ, такрор кун.
- В) Буз агар хирман мекуфт, ҳоҷати барзагов набуд.
- Г) Ароба мебуд, боз хубтар мешуд.
- Д) Хоби Ятим намебурд: ҳаво гарм ва дим буд.

3. Аз ҷумлаҳои мураккаби зерин кадомаш ҷумлаи мураккаби пайваст аст?

- А) Агар зинда бошем, боз якдигарро хоҳем дид.
- Б) Қавл додӣ, вафо кун.
- В) Об ба тарзе баста шуд, ки як чакрааш ҳам аз замин боз пас намегашт.
- Г) Адаб сармояи безарар аст, аммо ба даст овардани он осон нест.

Д) Абр агар аз қибла хезад, саҳт борон мешавад.

4. Ҷумлаҳои мураккаб аз чиҳати иштироки пайвандакҳо чанд хел мешаванд?

- А) ду хел
- Б) се хел
- В) чор хел
- Г) панҷ хел
- Д) шаш хел

5. Дар кадом ҷавоб пайвандакҳои пайвасткунанда дода шудааст?

- А) ки, ба тарзе ки, бе ин (он) ки, то ки;
- Б) вақте ки, ҳангоме ки, то даме ки;
- В) ва, аммо, вале, лекин, ё ин ки;
- Г) агар, чун, модом ки, ба шарте ки;
- Д) агарчи, агарчанде ки, ҳарчанд ки.

6. Кадом ҷумла ҷумлаи мураккаби тобеш мебошад?

- А) Борон борида замин лой шуд
- Б) Қатора истод ва Абдулло аз он фаромад.
- В) Ман омадам, то ки туро бидам
- Г) Барф меборид, аммо ҳаво он қадар хунук набуд.
- Д) Ту ба деҳа меой, ё ман ба шаҳр равам?

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАНДАҚДОР

§ 5. Маълумоти умумӣ дар бораи чумлаҳои мураккаби пайваст

Чумлаи мураккаби пайваст аз ду ва зиёда чумлаҳои соддаи мустақил ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда ташкил меёбад.

Δ Чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст нисбатан баробарҳуқуқ буда, ҳар кадоми онҳо имконияти мустақилона баён кардани фикрро нигоҳ медоранд. Чумлаҳои мураккаби пайваст бо мақсади муайяни гуянда барои ифодаи як фикри умумӣ ташкил меёбанд. Аз ин ру, танҳо чумлаҳои соддаи мазмунан бо ҳам наздик ва барои ифодаи фикри гуянда мувофиқ муттаҳид шуда, чумлаи мураккаби пайвастро ташкил медиҳанд.

Масалан, гуянда бо мақсади ифодаи фикри «баробари боридаи борон лой шудани замин» чумлаҳои соддаи «Борон борида» ва «Замин лой шуд»-ро интиҳоб намуда, бо пайвандакҳои пайиҳами «-у» корбасти мекунад, зеро ки ин пайвандак барои ифодаи мақсади гуянда (дар як вақт воқеъ гардидани амал) мусоидат менамояд.

Мисол: *Борон боридаи замин лой шуд.* Аз мазмуни чумлаи мазкур бармеояд, ки матлаби гуянда аз истифодаи ин чумлаи мураккаби пайваст ифодаи муносибати замонӣ мебошад.

Чумлаи мураккабе, ки аз ду ва зиёда чумлаҳои соддаи мустақил ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда барои ифодаи фикри умумӣ ташкил меёбад, чумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдор номида мешавад.

Машқи 19. Ҳудуди чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти зеринро нишон диҳед ва воситаи алоқаю муносибатҳои маъноии онҳоро муайян кунед.

1. Шамол торафт шиддат мекард ва рӯйи ҳаво аз губор тиратар мешуд (*С. Айни*). 2. Пас аз чоряк соат роҳ гаштан ба садди нава мерасем ва сайёраи мо аз думи қатори дарози сайёраҳо ҷой мегирад

(Ф. Мухаммадиев). 3. Вай фарзандашро дар оғуш карду аз дидагонаш ашк борид (Ҷ. Икромӣ). 4. Гулнор Ёдгорро бо ин гуна гапҳо машғул карда ба дили худ ғазал бофтани мешуд, лекин чизе ба хотираш намерасид (С. Айни). 5. Мактуби шуморо як кас меҳонад, вале ҳикоя барои ҳазорон мешавад (Ф. Мухаммадиев). 6. Ҳануз соат 6 нашудааст, аммо хона аз одам пур (Ҷ. Икромӣ).

Машқи 20. Ҷумлаҳоро навишта гиред ва ба ҷойи сенуқтаҳо пайвандакҳои мувофиқ гузоред.

1. Дувоздаҳ вагон пур шуд... боз як тӯда санг монд (С. Улуғзода). 2. Шоди ба ҷавоби мӯйсафед мунтазир шуд... вай хомуш буд (Ҷ. Икромӣ). 3. Вақти ангурпазӣ расид... мо бо додарамон ба деҳаи Маҳаллаи Боло ба хонаи бобоамон баргаштем (С. Айни). 4. Мӯйсафед завқ карда хандид... дигарон ҳам ба вай ҳамроҳ шуданд (Ҷ. Икромӣ). 5. Руз сафед шуда омад... дунё равшан шудан гирифт (С. Айни). 6. Кӯҳҳои сиёҳро торикӣ фаро гирифт... аз дара бухор баланд шуд (А. Деҳотӣ). 7. Эргаш давида ба болои ҳомаи рег баромад... ман ҳам аз дунболи ӯ давидам (С. Айни).

Машқи 21. Аз ҷумлаҳои содаи зерин ба воситаи пайвандакҳои пайвастунанда ҷумлаҳои мураккаби пайваст соzed.

1. Вай сухани худро шоирона сар кардани буд. Ягон калимаи зебо ба ёдаш намеомад. (Р. Ҷалил). 2. Оби зулоли чашма ширгарм буд. Дар рӯи он буғи тунук нарма-нарма печ мезад (Ф. Ниёзӣ). 3. Ин хел «ағар-мағар»-ҳои мо поён надоштанд. Бо инҳо на ҳалқамон тар мешуду на комамон ширин (А. Деҳотӣ). 4. Аҳрорҳоча тела дода дарвозаро кушод. Мо ба долони болоиш пушидае даромадем. 5. Мо аробаамонро ҳай кардан гирем-мӣ. Боз ягон хизмат ҳаст-мӣ? (Ф. Ниёзӣ).

§ 6. Хелҳои асосии ҷумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдор

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор бо воситаи пайвандакҳои пайвастунанда — пайвандакҳои пайиҳам, ҳилофӣ ва ҷудой таркиб меёбанд. Аз ин ру, ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор мувофиқи алоқаи дастурӣ — дар асоси хелҳои пайвандакҳои пайвастунанда ва аз ҷиҳати тобиши маъно ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайиҳам, ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ ва ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой.

Машқи 22. Чумлаҳои зеринро хонед ва чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдорро ёфта, ба дафтаратон нависед.

1. Вай ба Нуралӣ салом дод (*С. Улуғзода*). 2. Иззати нафс, ҳисси ифтихори раис боло гирифт ба баргашта Одил Саркор ба назараш ҳарифи шубҳанок менамуд (*Ф. Ниёзӣ*). 3. Дукондорон ва ҳунармандон дукону корхонаҳои худро партофта давида меоянд (*С. Улуғзода*). 4. Ин ҷавоби ман ба саволи ӯ бисёр муносиб афтод (*С. Айни*). 5. Ёдгор дар ҷавоби ин шахс як қисми саргузашти худ ва падарашро кутоҳ карда ҳикоя намуд, аммо бе иҷозати ҳуҷаин ба ин тарафҳо гурехта омадани худро пинҳон дошт (*С. Айни*). 6. Мӯйсафед, ки Ҳамид ном дошт, ба Нуралӣ хитоб кард (*С. Улуғзода*). 7. Баъд аз ин роҳи дунболагирии он шикор барои ман баста буд, ё ин ки дунболагирии ғоида надошт (*С. Айни*). Ҳу бо Гулбону бози карданро дӯст медошт (*А. Деҳотӣ*). 9. Ин эълонномаҳо панҷоҳ нусха бо дасти ӯ навишта шудаанд ва ҳафт нусхаи онҳо аз ҳавлиаш ёфт шудаанд (*Р. Ҷалил*). 10. Гапи нағзи уро ҳар кас ҳам гуфта метавонист, лекин аз забони ӯ шунидани ин суҳанҳо ба кас таъсири дигар мебахшид (*Ҷ. Иқромӣ*). 11. Машқҳои ҳарбӣ, шамшербозӣ, милтиқпарронӣ, аспдавониҳо на фақат бачаҳо, ҳатто калонсолони қишлоқ ҳам тамошо мекарданд (*Р. Ҷалил*). 12. Соле як бору ду бор маро ҳам таб мегирад, ё ки баданам аз машқи тар нам кашида касал мешавам (*С. Улуғзода*).

Машқи 23. Аз чумлаҳои соддаи зерин чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор тартиб диҳед ва алоқаи онҳоро муайян кунед.

1. Субҳ дамид. Онҳо ҳанӯз дар хоби ноз буданд. 2. Барф меборид. Ҳаво сард набуд. 3. Баҳор омад. Насими муаттар мевазид. 4. Офтоби оламтоб саховатмандона нур мепошид. Заминро метафсонд. 5. Шамоли сард ба вазидан оғоз кард. Абри сиёҳ осмонро фаро гирифт. 6. Имруз ман ба назди ҳамсинфам меравам. Вай ба хонаи мо меояд. 7. Гурба бемор шуда буд. Ҳаваси мушгириаш коштааст.

Машқи 24. Давоми чумлаҳои мураккаби нотаомро худатон нависед ва воситаҳои алоқаи чумлаҳои соддаи онҳоро муайян кунед.

1. Берун торик шуда истода буд... 2. Вай ба чорбоғ чашм дӯхт... 3. Калхот дар ҳаво парвоз мекард... 4. Ҷароғи хона хомӯш шуда буд... 5. Китобро якҷанд варақ гардонд.... 6. Тирамоҳ ба охир расид... 7. Қатора аз нав ба роҳ даромад... 8. Ҳама ба маҷлис рафтанд...

I. Чумлаи мураккаби пайвасти пайиҳам дар асоси алоқаи пайвасти пайиҳам бо воситаи пайвандакҳои пайвасткунандаи пайиҳами «*ва*», «*-у*» («*-ю*») таркиб меёбад. Ба воситаи ин пайвандакҳо чумлаҳои содда бо ҳам алоқаманд мешаванд, ки дар байни онҳо муносибатҳои зерини замони мавҷуданд:

1. Муносибати ҳамзамонӣ — амали чумлаҳои соддаи чумлаи мураккаби пайваст дар як вақт ба амал омадаанд.

Мисол: Ӯ трактор меронду гунҷишкон бо шуру ғавғо аз паси трактор ба ниҳолҳои пахта менишастанд (*А. Шукӯҳӣ*). Дар ҳамин вақт аз паси тиреза саллаи симобии Мирзобаҳодур — оқсақол намудор шуд ва шишаи тиреза ҷарангос зада майда шуда рехт (*Р. Ҷалил*).

2. Муносибати пайиҳамзамонӣ — амали чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст пайиҳам воқеъ мегарданд: Ҳамсафарон аз кучаи масҷид баромаданд ва ман аз дунболи онҳо равон шудам (*Ф. Муҳаммадиев*). Муғулон тоб наоварда пас ғаштанд ва Темурмалик ҳам онҳоро то аз назарҳо дур шудан пеш карда рафт (*С. Айни*).

Машқи 25. Чумлаҳоро хонед. Нақша қашда, онҳоро вобаста ба муносибати маъноиашон навишта гиред.

Намуна:

Муносибати ҳамзамонӣ	Муносибати пайиҳамзамонӣ
1. Ӯ акнун ҳамеша маро масҳара карда ғаш мезад ва дигарон хоҳу ноҳақ бо хандаҳои худ уро дасгирӣ мекарданд (<i>Ю. Ақобиров</i>).	1. Онҳо ба даромади қишлоқ омада якбора хомуш монданд ва аз мобайн даре нагузашта сиёҳии ҳар дуяшон ҳам дар торикӣ нопадид ғашт (<i>Ф. Ниёзӣ</i>).

1. Ятим берун баромада истод ва баъд аз чанд дақиқа як посбон омада уро гирифта ба сағирхона бурд (*С. Айни*). 2. Тобистон рафту тирамоҳи пурнозу неъмат омад (*А. Шукӯҳӣ*). 3. Як вақт модарам барои омадани падару мадараш аз Соктаре ба Маҳаллаи Боло рафт ва акаам уро гирифта бурд (*С. Айни*). 4. Модар ва духтар дар поёни хона нишаста ғузакашӣ мекарданду Дилбар модарашро ба коре тарғиб мекард. 5. Биёбони васеъ монанди шаби торик буд ва касе чизе дида

наметавонист (*С. Айни*). 6. Аз бомаш дудкаши тунукагин зада баромада меистод ва аз он дудкаш дуди гализи вазнине берун омада паст-паст паҳн мешуд (*С. Улуғзода*). 7. Падар барои ин кор ба ман як каландча харида дод ва ман ба кор сар кардам (*С. Айни*).

Машқи 26. Ба ҷойи сенуқтаҳо пайвандакҳои «ва», «-у»-ро гузored ва вазифаи онҳоро муайян кунед.

1. Баъд аз дақиқае оташи ресмон ба мушак расид.... садои қарсоси вай баромад (*С. Айни*). 2. Дар кушода шуд... мирзо чолокона берун баромада ба назди ҳоким даъват намуд (*Р. Ҷалил*). 3. Пода пешопеш мерафт... боди зур чангу ғубору роҳи онро ба ҳаво мебардошт (*Р. Ҷалил*). 4. Сафар ин суханро гуфт... чапмаш ба уфуқ афтод (*Ф. Ниёзӣ*). 5. Вай ҳамеша хушҳол буд...табассуми латифи ба худаш хос дар рӯяш мешукуфт (*Р. Ҷалил*). 6. Хучра танг буд...онҳо зону ба зону нишаста суҳбат мекарданд (*Ҷ. Қуръод*). 7. Аммо ин «қосиди» ман баргашта наёмад... баъд аз як соат дар куча овози по бисёр шуд (*С. Айни*).

Машқи 27. Ҷумлаҳоро нависед ва муносибати маъноии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро эзоҳ диҳед.

1. Вай фарзандашро дар оғуш карду аз дидагонаш ашк борид (*Ҷ. Икромӣ*). 2. Як вақт фашиноси тарафҳо паст шуд ва садои якчанд одамон баланд гардид (*С. Айни*). 3. Дар ҳамин асно як такони сахте ба китфам расид ва ман даҳоннокӣ ба замин афтидам (*Р. Ҷалил*). 4. Пас вай баромада рафту боз оромӣ барқарор гашт (*Ҷ. Икромӣ*). 5. Қорӣ Ишқамба аз харидории ман умедашро канда ба роҳ даромад ва ман ҳам аз дунболи ӯ (*С. Айни*). 6. Баъд аз ин овози кушода ва боз баста шудани дарвозаи ҷубине шунида шуд ва боз дар атроф ҳомӯшӣ барқарор гардид (*Ҷ. Икромӣ*). 7. Тобистон омаду таътили мактабҳо сар шуд (*Ф. Ниёзӣ*).

II. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ бо воситаи пайвандакҳои пайвасткунандаи ҳилофӣ *аммо, вале, лекин, балки, ҳол он ки* таркиб меёбанд. Ба воситаи пайвандакҳои ҳилофӣ ҷумлаҳои соддае алоқаманд мешаванд, ки амалашон бар ҳилофӣ якдигаранд, ё ки тафовути амали онҳо ифода гаштааст.

Мисол: Адаб сармояи безарар аст, аммо ба даст овардани он осон нест. Ақли вай ба баъзе чизҳо медавид, вале ман тамоман гул будам (*Сорбон*).

Дар байни ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофи пеш аз пайвандакҳои ҳилофи аломати вергул гузошта мешавад.

Мисол: Номи ҳозираам Гуландом аст, аммо падарам ба ман Зебо ном ниҳода будааст (*С. Айни*).

Машқи 28. Ҷумлаҳоро нависед, пайвандакҳои ҳилофиро нишон диҳед ва муносибатҳои маъноии ҷумлаҳои соддаро муайян кунед.

1. Рустам ҳам бо хари худ омад, аммо дар чехраи у аломати ғалаба набуд (*С. Айни*). 2. Чандин тadbирҳо ёфт, аммо инҳо дар охир ба у маъқул нашуданд (*Р. Ҷалил*). 3. Ман туро аз рӯи дил ҷанг мекунам, лекин онҳоро ман аз ҷону дил заҳр мезанам (*Ҷ. Иқромӣ*). 4. Онҳо аз субҳ то шом ба по ҳастанд, лекин кас дар ҷашмашон ягон аломати хирағӣ, дар афташон ягон нишонаи мондашавиро дида наметавонад (*Ф. Ниёзи*). 5. Аз ҳунарҳои зебо ва ҳусни расои у на фақат занҳо лаззат мебурданд, балки мардон ҳам аз тарқишҳои дару дарича уро тамошо мекарданд (*С. Улуғзода*). 6. Ҳама манзили мақсуди хешро мебинанд, вале на ҳама ба он расида метавонанд (*Р. Ҷалил*). 7. Ҳусейн мисли ҳарвақта ором менамуд, вале ҷашмонаш аз кадом як андешаи ниҳонӣ барқи ифтихоромез мепошиданд (*Ф. Муҳаммадиев*).

Машқи 29. Аз ҷумлаҳои соддаи зерин ба воситаи пайвандакҳои ҳилофи ҷумлаҳои мураккаби ҳилофи тартиб диҳед ва воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳоро муайян кунед.

1. Хоб меравам. Хоб намебарад (*Р. Ҷалил*). 2. Ҳарду хандиданд. Ин ханда табиӣ набуд (*Р. Ҷалил*). 3. Бача ором ва осуда меҳобид. Дили Соро осоиш ва ором надошт (*С. Айни*). 4. Борон гашти пешин монд. Пахта чидан мумкин набуд (*Р. Ҷалил*). 5. Шамол ҳам суст шуда монд. Жола сангчабози мекард (*Ҷ. Иқромӣ*). 6. Руз мерафту шаб наздик мешуд. Аз Назира дараке набуд (*Р. Ҷалил*). 7. Ман аз ҷой хеста ба зерӣ хурма рафтам. Қадам нарасид (*С. Айни*).

Истисно: пайвандаки пайиҳами «-у» на танҳо дар як вақт ва ё паси ҳам воқеъ гардидани амалро ифода мекунад, балки бо воситаи он ҷумлаҳои соддае алоқаманд мегарданд, ки амалашон бар ҳилофи яқдигаранд. Дар ин маврид пайвандаки пайиҳами «-у» чун муродифи пайвандакҳои ҳилофи истифода мешавад.

Мисол: Тамоми занони маҳалла ба туй даъват карда шуданду Баҳринисо монд. Мо гуфтему ба гапи мо касе эътибор надод (*Р. Ҷалил*).

Машқи 30. Ҷумлаҳоро хонед ва вазифаи пайвандаки «-у»-ро муайян кунед. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофии бо пайвандаки «-у» ташкилфтаро ба дафтаратон навишта гиред.

1. Анборҳои бой аз ғалла пур буданду ғаллакор нони шикамсери намехурд (*Р. Ҷалил*).
2. Онҳо нишастанду поезд ба роҳ даромад (*Ҷ. Икромӣ*).
3. Шарофатхола суханони Нуралиро мешуниду ақлу ҳушаш бо ҷойи дигар буд (*С. Улуғзода*).
4. Амон симеро кашиду паровоз ҳуштаки дуру дарозро зад (*Ҷ. Икромӣ*).
5. Як нисфишаби бонги хатар баланд гардиду полки мо ба сӯи Фарм равон шуд (*Ф. Ниёзи*).
6. Як ҷойнак ҷой тамои шуду гап қур нагирифт (*М. Хоҷаев*).
7. Дилоромхола барин зани муҳтарам ва ба ҳама маълуми машҳур мемураду вай беҳабар мемонад (*Ҷ. Икромӣ*).
8. Дур шиканаду сухан нашиканад (*Зарб*).
9. Девона зуд ақиб рафту овози ғафсе аз кунҷи дигар баланд шуд (*Ҷ. Икромӣ*).
10. Ҳофиз манами бародарам меҳонад (*Зарб*).
11. Дил мекашад по меравад (*Зарб*).
12. Доно ба иморати сухан машғул асту нодон ба иморати бадан (*Зарб*).

III. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой ба воситаи пайвандакҳои ҷудои *ё, ё...ё, ё ки, ё ин ки* таркиб меёбанд. Тавассути ин пайвандакҳо ҷумлаҳои содда алоқаманд мегарданд, ки амали яке аз онҳо воқеъ мегардад, ё ки бар ивази якдигар иҷро шудани амале ифода меёбад.

Мисол: Шамоли об хунук буд, ё ки ман аз тарс дағ-дағ меларзидам (*Ҷ. Икромӣ*). Дар ин ҷо ё хатои рафиқ Ҳасан аст, ё ки дар вақти кор ягон дасти бегона ба миён даромадааст (*С. Айни*).

Пеш аз пайвандакҳои ҷудое, ки дар байни ҷумлаҳои содда омадаанд, аломати вергул (,) гузошта мешавад.

Мисол: Ҳар бегоҳи ё ман ба дидани бародарам мерафтам, ё у ба назди ман меомад. Ё бояд корро хобонам, ё асбоби нав диҳед (*С. Айни*).

Машқи 31. Ҷумлаҳоро нависед, ба зери пайвандакҳои ҷудой хат каша, вазифаи онҳоро муайян кунед.

1. Ин кор қасдан карда шуда бошад, ё оби ҷуй дамида ба таги хиштҳои фурумадааст? (*Р. Ҷалил*).
2. Осмон омада ба Замин начаспидааст, ё

Замин фуру нарафтааст (С. Айни). 3. Акси руйи ёр дар ҷоми мудом уфтодааст, Ё ба дарё сурати моҳи тамом уфтодааст (А. Лоҳутӣ). 4. Ёр аз дили ман хабар надорад, Ё сузи дилам шарар надорад (М. Турсунзода). 5. Лекин чаро гап намезанед, ё магар хобатон омадааст? (С. Айни). 6. Ё зани Аверченко омада аз бачаҳо хабар мегирифт, ё у (Р. Ҷалил).

Машқи 32. Давоми ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудоиро худатон нависед, воситаи алоқаи ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳоро муайян кунед ва мавриди гузориши аломати вергулро эзоҳ диҳед.

1. Борон меборад, ё... 2. Дар хонааш касе нест, ё..... 3. Кишт дар вақташ гузаронида нашудааст, ё ки... 4. Дар вақти гули бодом хуноки саҳт шудааст, ё ин ки ... 5. Ё омӯзгор моро даъват мекард, ё ... 6. Гашти пешин рӯз якбора торик шуд, ё ин ки... 7. Ё гушти пиразан гарон буд, ё ки ...

Машқи 33. Бо ёрии пайвандакҳои ҷудой панҷ ҷумлаи мураккаб тартиб диҳед ва вазифаи пайвандакҳоро муайян намоед.

Машқи 34. Ҷумлаҳои мураккаби пайвастро бо тартиби зерин навишта гиред:

- 1) бо пайвандакҳои пайиҳам,
- 2) бо пайвандакҳои хилофи,
- 3) бо пайвандакҳои ҷудой.

1. Ака-Махсум гурехта ҳалос шуд, лекин Камолиддин Маҳдум аз хонааш берун намебаромад (Ҷ. Иқромӣ). 2. Дар шаҳнишини хона мусиқачиён менавохтанд ва баъзе замон мерақсиданд (С. Айни). 3. Бешазор ба охир расиду заминҳои кишт, сабзавоткорӣ деҳқонони қишлоқҳои он атроф сар шуд (Ҷ. Иқромӣ). 4. Магар ба дарде талаф шуд, ё ки аз нотаवонии у фоида бурда гургонаш дарониданд (С. Айни). 5. Пагоҳ шуд, ношго ба охир расид, аммо Шодигул ҳамоно аз кучо гап сар карданастро андеша менамуд (С. Улуғзода). 6. Ё манзараи мурод хушк аст, Ё гиряи ман самар надорад (М. Турсунзода).

Машқи 35. Ҷумлаҳоро давом дода, аз онҳо ҷумлаҳои мураккаби пайвасти созад ва муносибатҳои маъноии ҷумлаҳои соддаро эзоҳ диҳед.

1. Оби дарё дамид... 2. Ронанда мошинро дошт... 3. Чароғҳо даргирифтанд... 4. Пардаи сахна кушода шуд... 5. Шамоли саҳт бархост... 6. Талаба-

гон ба синф даромаданд... 7. Қатора ҳуштаки сахте кашид... 8. Руз торик шудааст... 9. Дастархон густурда шуд...

Машқи 36. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте созед, ки калимаҳои зерин дар ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо мубтадо шуда бошанд.

Намуна: Сафариён — қатора. Сафариён ба вагонҳо даромаданд ва қатора равон шуд.

1. Занг — бачаҳо. 2. Ниҳолҳо — мо. 3. Офтоб — дашту саҳро. 4. Баҳор — дарахтҳо. 5. Ангур — коргарон. 6. Шеър — шоир. 7. Пахта — деҳотиён.

Машқи 37. Ҷумлаҳоро нависед, ба ҷойи сенуқтаҳо пайвандакҳои мувофиқ гузоред, муносибати маъноии ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳоро муайян кунед.

1. Пирамардон аввал тааҷҷуб намуданд... ҳайронии онҳо дер нақшид (*П. Толис*). 2. Мошини Боровиков дар наздикии онҳо истод ... Нурали ба истиқболи вай рафт (*С. Улуғзода*). 3. То ба Иқболхола нишон додани ҷойи нави амонаткассааш руз чошгоҳ шуд... ман ночор бо шиками гурусна ба кор рафтам (*Ф. Муҳаммадиев*). 4. Падаратон бо ман шинос буд... шумо ба ёдам наомада истодаед (*С. Улуғзода*). 5. Баҳр гаҳвораи ҳаёт аст... гаҳвораи шуур ва тафаккур, ошёнаи уқоби орзу ва умедҳои ширин Замин аст (*А. Шукӯҳи*).

Савол ва супоришҳо

1. Ҷумлаҳои мураккаб аз рӯи ишғироки пайвандакҳо чанд хел мешаванд?
2. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор чист? Мисол оред.
3. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор чанд хел мешаванд? Номбар кунед.
4. Кадом хели ҷумлаи мураккаби пайвастро ҷумлаи мураккаби пайвасти пайиҳам мегуянд?
5. Кадом хели ҷумлаи мураккаби пайваст ҷумлаи мураккаби пайвасти ҳилофист?
6. Ҷумлаи мураккаби пайвасти ҷудой кадом хели ҷумлаи мураккаби пайваст мебошад?
7. Кадом муносибатҳои маъноии ҷумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдорро медонед? Бо мисолҳо фаҳмонда диҳед.

Тартиби таҳлили наҳви чумлаҳои мураккаби пайваст

Чумлаҳои мураккаби пайваст бо тартиби зерин таҳлил карда мешаванд:

I. Муайян карда мешавад, ки:

1. Хели чумлаи мураккаби пайваст (пайвандақдор ва ё беспайвандақ).
2. Агар пайвандақдор бошад, кадом хели чумлаи мураккаби пайваст аст (пайиҳам, хилофи, ҷудой).
3. Ҳудуди чумлаи соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст кадом аст.

II. Шарҳ дода мешавад, ки:

1. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст бо кадом пайвандақҳо алоқаманд шудаанд?
 2. Пайвандақ барои ифодаи кадом муносибати маъноӣ мусоидат намудааст?
 3. Кадом аломати китобат гузошта шудааст ва чаро?
- Пас аз ин ҳар як чумлаи соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст таҳлили наҳви карда мешавад.

САВОЛҲОИ ТЕСТӢ

1. Дар кадом ҷавоб чумлаи мураккаби пайвасти пайвандақдор дода шудааст?

А) Вақте ки садои суруд бозмеистод, нолаи найи ҷупонӣ сар мешуд.

Б) Эй, шоир, ба ман бигу, мард кист?

В) Саидбек ба хона даромаду падар канор кушод.

Г) Ҳеҷ гоҳ надидаам, ки у бо он ҷуб касеро зада бошад.

Д) Дар ин ҷо қариб борон наборид, замин тез хушк шудан гирифт.

2. Кадом чумла чумлаи мураккаби пайвасти пайиҳам аст?

А) Чунон ки оташ обро дӯст намедорад, об ҳам оташро дӯст намедорад.

Б) Қатора истод, аммо касе аз вагон нафуромад.

В) Вай шоху навдаҳоро сахтакан мезад ва ҷодар аз тути шаҳдбор пур мешуд.

Г) Дар сари оташдон ҷой ҷушида, ҳаври он фаввора мезад.

3. Кадом чумла чумлаи мураккаби ҷудой аст?

А) Онҳо сирри дилшонро ба ту гуфтанд ва ту онро фош кардан нахостӣ.

Б) Восеъ акнун ҳилаи Муҳаммадин — хоинро дарёфт, аммо дер шуда буд.

В) Ё бояд корро хобонем, ё асбоби нав диҳед.

Г) Ман наомадам, чунки мошина дар роҳ вайрон шуд.

Д) Омузгор дарс мегуфт ва мо гуш мекардем.

4. Дар кадом ҷумлаи мураккаб муносибати ҳамзамонӣ ифода ёфтааст?

А) Ёр аз дили ман хабар надорад,

Ё сузи дилам шарар надорад.

Б) Дарвозаи шаҳро баста мешавад, аммо даҳони мардумро бастан мумкин нест.

В) У трактор меронду гунҷишкон бо шӯру ғавғо аз паси трактор ба ниҳолҳои пахта омада менишастанд.

Г) Муғулон тоб наоварда пас гаштанд ва Темурмалик ҳам онҳоро то аз назарҳо дур шудан пеш карда рафт.

Д) Аммо халифа монанди он ки гавак кашад, ба сари оринҷ ва зонуҳояш хобида буд.

5. Кадом ҷумла ҷумлаи мураккаби ҳилофӣ мебошад?

А) Оташ хомуш шуд, аммо онҳо аз бари он дур нашуданд.

Б) Шамол бо шиддат мевазид ва гургона уллоҳ мекашид.

В) Пахта шукуфту мо ба пахтачинӣ оғоз кардем.

Г) Агар об набошад, ободони намешавад.

Д) Ман туро хафа кардам, ё ту маро?

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

§ 7. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаи мураккаби тобеъ

Офтоб баромад ва олам мунаввар шуд.

Икромхоҷа ба тарафи ҳавлии дарун гурехт ва Усто — амак ҳам уро пеш карда рафт.

Восеъ фақат акнун ҳилаи Муҳаммадалии хоинро дарёфт, аммо дер шуда буд.

Бачаҳо диданд, ки ниҳолҳо акнун сабзида истодаанд.

Шайхи рехтагар, ки тахминан шастсола буд, қад ба баланд, бадани фарбеҳ, рӯи сафеди пурра дошт.

Вақте ки дар маҷлисҳо баромада сухан мекунад, мардум бо ҳаяҷон ба суханонаш гуш меандозанд.

△ Чумлаҳои мураккаби тобеъ монанди чумлаҳои мураккаби пайваст аз ду ва зиёда чумлаҳои содда ташкил меёбанд, вале чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби тобеъ баробархуқуқ нестанд. Дар чумлаи мураккаби тобеъ яке аз чумлаҳои содда чумлаи тобеъкунанда буда, чумлаи соддаи дигар тобеъшаванда мебошад. Чумлаи тобеъкунандаро **сарчумла** ва чумлаи тобеъшавандаро **чумлаи пайрав** меноманд.

Агар чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда алоқаманд шаванд, чумлаҳои пайрав ба сарчумла тавассути пайвандакҳои тобеъкунанда (*ки, вақте ки, чунки, азбаски, зеро ки, то, то ки, агар, гарчанде ки...*) вобаста мешаванд. Пайвандакҳо одатан бо чумлаҳои пайрав меоянд.

Чумлаҳои пайрав барои эзоҳи яке аз аъзоҳои сарчумла ва ё ба мақсади тафсили мазмунӣ тамоми сарчумла меоянд.

Мисол: *Чакраҳое, ки аз чандин чунин ҷашмаҳо мечаканд, дар як ҷо ғун шуда, ҷӯйчаи мусатфиро ба ҳам мерасонанд.* Дар ин чумлаи мураккаби тобеъ чумлаи пайрав (*аз чандин ҷашмаҳо мечаканд*) барои эзоҳи мубтадои сарчумла (*ҷӯйчаҳо*) омада, бо воситаи пайвандакҳои тобеъкунандаи «**ки**» ба сарчумла алоқаманд шудааст. Аммо дар чумлаи «*Аз худ марав, ки ёронат аз ту мераванд*» чумлаи пайрав — «ёронат аз ту мераванд» амали сарчумларо эзоҳ дода, тавассути пайвандакҳои тобеъкунандаи «**ки**» ба сарчумла — «*Аз худ марав*» вобаста ғаштааст.

Чумлаҳои пайрав бо сарчумла ба ғайр аз пайвандакҳои тобеъкунанда бо воситаи оҳанг (*Вагда доди, вафо кун*) ва калимаҳои ҳамнисбат низ вобаста мешаванд.

Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат асосан ҷонишинҳои ишоратӣ (*ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон...*) ва таркибҳои гуногуни номӣ (*ба тарзе, ба тавре, ба андозае, ба дараҷае, дар вақте, ҳамон вақт, дар он сурат...*) истифода мешаванд. Калимаҳои ҳамнисбат одатан ба вазифаи ягон аъзои сарчумла омада, бо пайвандакҳои «**ки**» ҳамнисбат мешаванд ва сарчумлаю чумлаи пайравро бо ҳам муттаҳид карда, ба як чумлаи мураккаб табдил медиҳанд.

Мисол: Қавл додӣ, иҷро кун (*Зарб*). Қалам аз тасвири ин ҳарбу зарб, ки дар дашти васеъ гузашта истода буд, оҷизӣ менамуд (*Р. Ҷалил*). Ман ба ҳамин хурсанд будам, ки барои хондан дар Бухоро роҳе ёфтам (*С. Айни*).

Чумлаи мураккабе, ки барои ифодаи фикри умумӣ аз сарчумла ва чумлаи пайрав тавассути алоқан тобеъ таъкил ёфтааст, чумлаи мураккаби тобеъ номида мешавад.

Машқи 38. Чумлаҳоро хонед ва бо кадом пайвандак алоқаманд шудани чумлаҳои соддаи таркиби онҳоро гуед.

1. Агар як ҳафтаи дигар борон намеборид, хуб мешуд (*А. Шукӯҳӣ*).
2. Вақте ки Одина сухани худро тамои кард, бо ин садо дари самоворхона аз тарафи берун куфта шуд (*С. Айни*).
3. Касе гуфта наметавонист, ки баъди ду рӯз ҳаво чӣ хел мешавад (*А. Шукӯҳӣ*).
4. Агар аз лаби ин канал ба поён, ба тарафи шимоли ғарбӣ нигоҳ кунед, дар пешии назаратон гуё қолини кабудӣ азимеи мебинед (*А. Деҳотӣ*).
5. Вақте ки маро ба хонаамон оварданд, зан дар берун дар дами дарвоза ба ароба савор шуда истода буд (*С. Улуғзода*).
6. Хуррият ҳамин будааст, ки касе ба касе зулм карда наметавонистааст (*С. Айни*).
7. Ҳеҷ мумкин нест, ки Фируза ягон ҳунар надонга бошад (*Ҷ. Иқромӣ*).
8. Шарт нест, ки ин корро худат кунӣ (*Р. Ҷалил*).

Машқи 39. Чумлаҳоро нависед, воситаи алоқии чумлаҳои соддаи таркиби онҳоро муайян кунед ва ба зери калимаҳои ҳамнисбат хат кашед.

1. Ташнагӣ чунон зиёд шуд, ки оби хоми сардро бо офтоба бардошта аз нулаш менушидам (*С. Айни*).
2. Ҳар кадоми ин кулфатҳоро, ки аз тасаввураш дили одам меларзад, пас аз ба сарам афтодан бардоштам (*С. Айни*).
3. Шахси миёнақад... мушги худро гиреҳ карда истода ба даҳони воиз чунон саҳт фаровард, ки у аз замин озод канда шуда, даҳонҳои фуру афгид (*Р. Ҷалил*).
4. Аҳволи бемор ба дараҷае расид, ки аз ин паҳлу ба ин паҳлу гапга наметавонист (*С. Айни*).
5. Дар бадали ин чанд соат ман ба вай чунон дил бастам ва чунон омӯхта шудам, ки гуё вай пушту паноҳ ва ё падари ман бошад (*Ҷ. Иқромӣ*).
6. Ҷавон вақте сар бардошт, ки Офтоб ба қуллаи куҳ партав афкандааст (*С. Айни*).
7. Ин гап як дараҷа сипоҳона ва чунон хушк гуфта шуд, ки ба чақ-чақи дустанаи пеш аз гуфтугуӣ кори ҷой намегузошт (*С. Улуғзода*).

Машқи 40. Чумлаҳоро нависед, ба ҷойи сенуқтаҳо пайвандакҳои мувофиқ гузоред.

1. Қумрибиби дид, ... ба онҳо суханаш таъсир намекунад (*С. Айни*).
2. Аз ҳама ғалатиаш ҳамин буд, ... бобои у ҳам омада буд (*Р. Ҷалил*).
3. Албатта, инро ҳам медонам, ... ҳеҷ кадоми шумо пули нақд надоред.

тон (С. Айни). 4. Баҳринисо сарашро ба тарафи дигар тофт, ... уро боз набинад (Р. Ҷалил). 5. ... дар сари шумо шавқу ҳаваси тамошои аҷоиботи куҳсор бошад, ваҳму ҳаросро ба дили худ роҳ надихед (С. Айни).

§ 8. Сарҷумла ва ҷумлаи пайрав

● Ҷумлаҳоро хонед, сарҷумла ва ҷумлаи пайравро нишон дода, ҷойи онҳоро дар ҷумлаҳои мураккаб муайян намоед.

1. Кайфияти зиндагонии инсон дар ҳамин аст, ки вай ба дигарон мадад кунад (Ҷ. Иқромӣ). 2. Ман рупияҳоро ҷудо карда ба раис додам, то ки ба банки давлати супорад (Ҳ. Карим). 3. Ибод ба Гуландом ном духтаре, ки ҳамсоли ҳудаш буд, алоқаи муҳаббат дошт (С. Айни). 4. Бозор дар рӯзҳое, ки аз сафар фароғат меёфт, ба чаронидани гусфандҳои ҳучаин машғул мешуд (С. Айни). 5. То ранҷ набари, роҳат набини (Зарб.).

Сарҷумла ҷумлаи мустақили аз ягон ҷиҳат эзоҳаванда ва такмилёбанда мебошад. Ҷумлаи пайрав ҷумлаест, ки тобеи сарҷумла буда, барои эзоҳи ягон аъзо ё тамоми сарҷумла (амали сарҷумла) истифода мешавад.

△ Ҷойи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар ҷумлаи мураккаби тобеи муайян аст:

1. Ҷумлаи пайрав пас аз сарҷумла меояд: Ман хеле афсус меҳурам, ки ин ҷанҷол имрӯз яктарафа нашуд (С. Айни). Ман донистам, ки овозаи мардум рост будааст (Ҷ. Иқромӣ).

2. Ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла воқеъ мегардад: Ҳамин ки аз ин раҳна дарунтар меравед, фиреб хурдани худатонро мефаҳмед (С. Айни).

Дар байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав аломати вергул (,) гузошта мешавад. Ман ҳайрон шудам, ки тирезаи дутабақаи хона купода аст (Ҷ. Иқромӣ).

3. Ҷумлаи пайрав ҳангоми барои эзоҳи ягон аъзои сарҷумла омадани метавонад дар дохили сарҷумла истифода шавад. Дар ин ҳол аз ду тарафи ҷумлаи пайрав аломати вергул гузошта мешавад: Яке аз хонаҳое, ки ба ин тӯфони бало тобовари карда натавониста имрӯз ғалтида буд, хонаи Бозор буд (С. Айни).

Машқи 41. Ҷумлаҳоро нависед, ҷойи сарҷумла ва ҷумлаҳои пайравро муайян намуда, воситаи алоқаи онҳоро нишон диҳед.

1. Дар чордаҳсолагии ҷунон шуд, ки кас ба дидан сер намегардид (*С. Улуғзода*). 2. Тракторҳое, ки дар биёбон паҳн шуда буданд, гурӯс зада ҳаракат мекарданд (*С. Айни*). 3. Агар ранги сабзи сабзаҳои канори ин ҷуйча нури биниши шуморо нигоҳдорӣ намекард, тобиши ин об чашматонро мебурд (*С. Айни*). 4. Ман то бо чашми худам набинам, бовар намекунам (*С. Айни*). 5. Эшон-биби аз рафти корҳо ҷунон хурсанд, ҷунон мамнун буд, ки ба пушташ намеғунҷид (*Ҷ. Икромӣ*).

Машқи 42. Ба сарҷумлаҳои зерин ҷумлаи пайравро илова карда навишта гиред.

1. Беҳтарин талаба он аст, ки ... 2. Борон наборид, чунки ... 3. Мақсади мо ҳамин, ки ... 4. Ман бисёр мутолиа мекардам, то ки... 5. Салим ба мактаб наомад, чунки ...

Машқи 43. Ба ҷумлаҳои пайрави зерин сарҷумларо илова карда хонед ва воситаи алоқаи онҳоро нишон диҳед.

1. Агар ба бародарам гуед, ... 2. Азбаски обро дар вақташ надода буданд, ... 3. Вақте ки мо омадем, ... 4. Ҳарчанд тобистон аст, ... 5. Бо вучуди ин ки барф меборид, ... 6. Ҳамин ки субҳ дамид, ...

ХЕЛҲОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВ

Ҷумлаҳои пайрав аз рӯи маъно, вазифа ва муносибатҳои ба сарҷумла ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: *ҷумлаи пайрави мубтадо, ҷумлаи пайрави хабар, ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҷумлаи пайрави пуркунанда, ҷумлаҳои пайрави ҳол.*

§ 9. Ҷумлаи пайрави мубтадо

Сарҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби зеринро муайян карда, ба хабари он саволе гузored, ки ҷавобаш ҷумлаи пайрав бошад. Гуед, ки ҷумлаи пайрав кадом аъзои сарҷумларо эзоҳ додааст ва бо кадом пайвандак ба сарҷумла вобаста шудааст.

1. Онҳое, ки хонаашон дар ҳамон тараф буд, омаданд (*Р. Ҷалил*).
2. Ҳар кас ки дар ҳамон вақт ба болои боми мадраса барояд, ин ҳодисаи табиатро тамошо мекунад (*С. Айни*). 3. Ҳар чӣ меҳурд, гуё ҳамаи он ширу гӯшт мешуд (*С. Айни*).

4. Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омузад зи ҳеҷ омӯзгор.

А. Рӯдакӣ

Ҷумлаи пайрави мубтадо мубтадои дар сарҷумла вучуднадошта ё бо ҷонишинҳои шахсии ишоратӣ ифодаёфтаи сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи пайрави мубтадо ба сарҷумла бо воситаи пайвандаки «ки» алоқаманд мегардад ва бо саволҳои: *кӣ? чӣ? ҷавоб* мешавад.

- Δ Масалан:** Хуб шудааст (*чӣ хуб шудааст?*), ки барои хондан омадааст. (*С. Айни*). Ҳар кӣ бо бадон нишинад, неки набинад (*кӣ неки набинад?*).

Ҳангоми ба вазифаи мубтадои ҷумлаи пайрав омадани таркибҳои ҷонишинии *ҳар кӣ, ҳар чӣ, он кӣ, он чӣ, ҳар он кӣ, ҳар он чӣ* ҷумлаи пайрав ба сарҷумла бе пайвандак вобаста мегардад. Он чӣ вай аз кулаки захира карда будааст, ҳама дар як-ду рӯз тамош шуд. (*С. Улуғзода*). Ҳар чӣ пеш омад, хуш омад (*Зарб*).

Ҷумлаи пайрави мубтадо дар аввалу мобайн ва охири сарҷумла омада метавонад.

а) дар аввал: Он чӣ ки оила дошт, пароканда шуда рафт (*Р. Ҷалил*).

б) дар мобайн: Ононе, ки бо кор машғуланд, озод мегарданд (*С. Айни*).

в) дар охир: Шарт нест, ки ин корро худат кунӣ (*Р. Ҷалил*).

Машқи 44. Ҷумлаҳоро нависед, ба зерӣ ҷумлаи пайрави мубтадо хат кашида, воситаи алоқаи онро бо сарҷумла муайян кунед.

1. Аз оҳанги хонишаш маълум мешуд, ки у маъниҳои бештарини ин байтҳоро он қадар дуруст наметонист (*С. Айни*).
2. Гоҳо мешавад, ки кас аз хоб бедор шуда, воқеияти атрофи худро дарҳол дарк карда наметавонад (*Ф. Муҳаммадиев*).
3. Ин ҳам ҷойи инкор нест, ки қуввати тарҷумонии ин рафиқон низ баробар ва аз ҳар ҷиҳат мукамал нест (*С. Айни*).
4. Инҳое, ки ту дар Бухоро мебинӣ, аз ҳамон ҷумлаанд (*С. Айни*).
5. Аз оҳанги суҳба-

нонаш маълум буд, ки чизе мепурсад (Р. Қалил). 6. Онҳое, ки танҳо ман-
фиати худро дар назар доштанд, дар обод кардани мамлакат кушиш
намекарданд (С. Айни).

Машқи 45. Қойи ҷумлаи пайрави мубтадоро муайян карда, воситаи
алоқаи онро бо сарҷумла нишон диҳед.

1. Беҳтар мешуд, ки уро ба касалхона фиристонанд (Р. Қалил). 2. Фа-
қат ҳаминаш маълум буд, ки дар ин муддат вай метавонист аз он ҷо
дур шавад (Ҷ. Иқромӣ). 3. Ҳар кӣ аз он ҷо гузарад, моро меид (П. Толис).
4. Сазовори таҳсин аст, ки вай пеш роҳи онҳоро гирифта тавониста-
аст (Р. Қалил). 5. Маълум шуд, ки ман хато карда будам (С. Айни). 6. Аз ин
мебарояд, ки духтаратон ба он мардак даъво кардан намехоҳад (Ҷ. Иқ-
ромӣ). 7. Ба мо муяссар шуд, ки бо шумо мулоқот кунем (Ҷ. Иқромӣ).

Машқи 46. Аз ҷумлаҳои соддаи зерин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ созед,
ки ҷумлаи пайраваш мубтадо бошад.

Намуна: Бачаи бамаънӣ будани Толиб ба ҳеҷ кас пинҳон нест. — Ба ҳеҷ кас
пинҳон нест, ки Толиб бачаи бамаънӣ мебошад.

1. Бе истисно ба саҳро баромадани ҳама дар маҷлис гуфта шуд. 2. Маҳз
ҳамин саволро додани муаллим аз дилам гузашта буд. 3. Ҳамаи узвҳои
тракторро донистани ман дар рафти санҷиш иббот шуд. 4. Пеш аз суҳан
гуфтан фикр кардан зарур аст. 5. Аз даруни сангҳо фаввора зада барома-
дани чилу чор чашма ҳама ро дар ҳайрат мемононад. 6. Ба ҳамин ҷо
одами худашро дароварда тавонистани душман маълум шуд. 7. Аз пуш-
тибони худ рухсат гирифтани у лозим буд.

Машқи 47. Ба ҷумлаҳои нотамоми зерин ҷумлаҳои пайравро илова кар-
да навишта гиред.

1. Дар маҷлис қайд карда шуд, ки...
2. Ба ҳеҷ кас пушида нест, ки...
3. Ҳаминаш хурсандибахш аст, ки...
4. Аз суръати кор аён буд, ки...
5. Дар ҷамъомади талабагони синф қарор дода шуд, ки...
6. Ин ҳам равшан аст, ки...
7. Ба мо маълум шуд, ки...

§ 10. Чумлаи пайрави хабар

- 🕒 Чумлаҳои мураккаби зеринро мушоҳида кунед. Чумлаҳои пайрави онҳоро ёбед. Муайян кунед, ки онҳо кадом аъзои сарчумларо эзоҳ додаанд ва бо воситаи кадом пайвандак вобаста шудаанд.

1. Орзуи ягонаи Одина ҳамин буд, ки у ҳар чӣ зудтар аз дасти Арбоб Камол халос шавад. 2. Раҳимабегимро ягона муддао ин буд, ки Гулбибино қадрас карда, ба хоҳарзодаи худ ба занӣ бубахшад (*С. Айни*). 3. Кайфияти зиндагонии инсон дар ҳамин аст, ки вай ба дигарон мадад кунад. 4. Мард он аст, ки ба сахтиҳо ва мушкилиҳо мубориза барад (*Ҷ. Иқромӣ*).

Чумлаи пайрави хабар хабари бо ҷонишинҳои ишоратӣ (ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон) ифодаёфтаи сарчумларо эзоҳ медиҳад ва ба саволҳои кист? чист? чӣ хел аст? ҷавоб мешавад.

Воситаи алоқии чумлаи пайрави хабар бо сарчумла пайвандакӣ «ки» мебошад. Чумлаи пайрави хабар ҳамеша баъд аз сарчумла меояд ва бо аломати вергул (,) ҷудо карда мешавад.

Мисол: *Ягона ғазилати ӯ ин буд, ки ӯ одами содда, камгап, хандонрӯй ва ғапбардор буд.*

Дар ин чумлаи мураккаби тобеъ чумлаи пайрав (*ӯ одами содда, камгап, хандонрӯй ва ғапбардор буд*) хабари бо ҷонишини ишоратӣ ифодагаштаи сарчумла (*ин буд*) – ро эзоҳ додааст.

Машқи 48. Чумлаҳоро хонед, сарчумла ва чумлаи пайрави хабарро нишон диҳед. Муайян кунед, ки чумлаи пайрави хабар хабари бо кадом ҳиссаи нутқ ифодаёфтаи сарчумларо эзоҳ додааст ва ба воситаи кадом пайвандак ба сарчумла алоқаманд гаштааст.

1. Ҳамаи гап дар ҳамин аст, ки касе аз он пай набурд (*С. Улуғзода*). 2. Фарқи у аз дигарон дар ҳамин буд, ки вай деу ачина ба одам зарар расонида наметавонад меғуфт (*С. Айни*). 3. Боиси ба ин ҷо омадани ман ҳамин буд, ки бо шумо маслиҳат карда, як роҳи наҷот ҷуям (*Ҷ. Иқромӣ*). 4. Шарти ман ҳамин, ки ба ҳеҷ кучо наравад (*Ҳ. Карим*). 5. Омадани Мухтор маҳз барои ҳамин буд, ки ба хонаи онҳо ин мори заҳрнок — рашкро дарорад (*Ҷ. Иқромӣ*). 6. Беҳтар он аст, ки акнун аз пайи ин кор нагашта, худро ба гушаи саломатӣ кашем (*С. Айни*). 7. Фарқи ман аз дигарон дар ин аст, ки ман қашшоқ ва мӯҳтоҷам (*С. Айни*).

Машқи 49. Ба ҷумлаҳои нотамоми зерин ҷумлаҳои пайрави хабарро илова карда навишта гиред ва воситаи алоқаи ҷумлаи пайравро бо сарҷумла муайян кунед.

Намуна: *Таги гап дар ин ҷост, ки ... Таги гап дар ин ҷост, ки у аз нарафтани худ ба донишгоҳ пушаймон аст.*

1. Маслиҳати ман ин аст, ки...
2. Мақсади мо ҳамин, ки ...
3. Қарори маҷлис ҳамин шуд, ки ...
4. Илӯчи ягонаи аз хушкшавӣ нигоҳ доштани ниҳолҳо он аст, ки ...
5. Оқибати гурури беҳуда ҳамин аст, ки ...
6. Мард он аст, ки ...

Машқи 50. Хонед ва ҷумлаҳои пайрави хабарро нишон диҳед. Гуед, ки хабари сарҷумла бо кадом ҳиссаи нутқ ифода гаштааст.

1. Шартӣ соянишинии мо ин буд, ки боғи уро обод нигоҳ дорем (С. Улуғзода). 2. Барои аз дарсе ба дарсе гузаштан шарт ҳамин буд, ки ман бояд бе ҳеҷ сактаҳои ва забонگیری дарси гузаштaro дар пешии домӯлло хонда диҳам (С. Айни). 3. Шиорашон ҳамин буд, ки ҳам лаъл ба даст ояду ҳам ёр наранҷад (Ҷ. Иқромӣ). 4. Он вақтҳо дар Бухоро одат ин буд, ки баъзе муллобачаҳои қашшоқ дар моҳи рамазон ба пешии ягон қозии шинос мерафтанд (С. Айни). 5. Умедам ин, ки эҷози диламро хубтар донӣ (Б. Раҳимзода).

6. Дуст он аст, ки маъиби дуст,
Ҳамчу оина ру ба ру гӯяд (С. Шерозӣ).

Машқи 51. Аз рӯи намуна ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба содда ва ҷумлаҳои соддаро ба мураккаб табдил дода, ба дафтаратон нависед.

Намуна: *Мақсади ман ҳамин буд, ки зудтар ба шаҳри Самарқанд равам. — Мақсади ман зудтар ба шаҳри Самарқанд рафтан буд. Айби ман ба гапи у эътибор надодан буд. — Айби ман ҳамин буд, ки ба гапи у эътибор надодам.*

1. Асоси масъала дар он, ки бародарам дар омузгорӣ таҷрибаи зиёд дорад. 2. Аҷибаш маро нашинохтани хоҳарам буд. 3. Маълум аст, ки истеъмоли меваи тару тоза ҳаловат мебахшад. 4. Дили беморро наранҷондан доруи хуб аст. 5. Кори хуб ин аст, ки шумо ба шеърҳои шавқу ҳавас доред. 6. Орзуи ман олим шудан аст.

§ 11. Чумлаи пайрави муайянкунанда

- 🕒 Чумлаҳоро хонед ва гуед, ки чумлаҳои пайрав барои эзоҳи аъзои бо кадом ҳиссаи нутқ ифодаёфтаи сарҷумла омадаанд. Муайян кунед, ки чумлаи пайрав бо кадом пайвандак ба сарҷумла вобаста шудааст.

1. Мумкин будан ё набудани ин корро аз ҳамин сарбоз, ки ба тарафи кӯҳистон рафтанист, фаҳмидан даркор буд. 2. Дар як ҷойи ин саҳро як работи васеъ, ки атрофаш бо ҳафт поҳса девор печонида гирифта шуда буд, ба назар менамуд. 3. Аҳмад-махдуми муҳандиси Дониш, ки уро Аҳмади Калла меғуфтанд, дар он мадраса ҳуҷрача дошт.

Чумлаи пайрави муайянкунанда ягон аъзои бо исм ифодаёфтаи сарҷумларо эзоҳ медиҳад ва бо саволҳои *чӣ хел? чӣ гуна? кадом?* ҷавоб мешавад. Чумлаи пайрави муайянкунанда ба сарҷумла тавассути пайвандакҳои «ки» вобаста шуда, аз он бо аломати вергул (,) ҷудо карда мешавад.

- ⚠ Масалан, дар чумлаи мураккаби «*Ҳуҷрае, ки ман дар вай истиқомат мекардам, бар бони дарвозахонаи мадраса бино шуда буд*» чумлаи пайрави муайянкунанда (*ман дар вай истиқомат мекардам*) барои эзоҳи мубтадои сарҷумла (ҳуҷра), ки бо исм ифода ёфтааст, оварда шудааст.

Исми муайяншавандаи сарҷумла аксар вақт бо аломати «-е» меояд: Каманде, ки бо дасти устози камандандоз партофта шавад, ҳаргиз хато намекунад.

Чумлаи пайрави муайянкунанда дар мобайн ва пас аз сарҷумла воқеъ мегардад:

а) дар мобайни сарҷумла: Обҳои бар рӯи оташ пошхурда монанди обе, ки дар деги рағғани доғи даргирифтаистода рехта шуда бошанд, оташро боз ҳам шуълавартар мекарданд (*С. Айни*).

б) пас аз сарҷумла: Дар ҳамин вақт ҷашми у ба пирамарде афтод, ки ба тарафи вай меомад.

Матқи 52. Чумлаҳоро хонед, сарҷумла ва чумлаи пайрави муайянкунандаро нишон диҳед. Гуед, ки чумлаи пайрав бар эзоҳи кадом аъзои чумла омадааст ва он аъзои чумла бо кадом ҳиссаи нутқ ифода ёфтааст.

1. Аз ҳамон кисае, ки пули руймолчапеч гирифта шуда буд, корди филофдори тезе ҳам баромад (*Р. Ҷалил*). 2. Боди тунде, ки дар гардиш буд, барфҳои боридаҳо ба дари хонаҳо мезад (*А. Дехотӣ*). 3. Барои тупе, ки ба як тири душман бо даҳ тири бехато ҷавоб мегардонад, ин ном ниҳоят мувофиқ буд (*Р. Ҷалил*). 4. Ӯ дар ҳавлии берун маро бардошта ба болои девори похсаи пастак, ки ҳавлии моро аз чорбоғ ҷудо мекард, гузошт (*С. Айни*). 5. Аз саҳни поён ба боло зинаҳои танге мебарад, ки дастдораки мисин дорад (*Ф. Муҳаммадиев*). 6. Заноне, ки шавҳарашон ё фарзандонашон ва ё ягон хешии наздики дигарашон ба тозагии мурда бошанд, табақ-табақ чалпак ва лаъли-лаъли нону кулча бардошта меомаданд (*С. Айни*).

Машқи 53. Ҷумлаҳои нависед, ба зерини ҷумлаи пайрави муайянкунанда хат кашед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрав бо сарҷумла бо кадом воситаҳо алоқаманд шудаанд.

1. Темурмалик дар рӯзҳои, ки дар сохтани қалъа ва қиштиҳои машғули мекард, барои расондани ҷавонони ҷанговар ҳам тайёрии медида (*С. Айни*). 2. Овози қурроси қурбоққаҳо, ки ба кас аз осудагии ва роҳат хабар медоданд, дар ин маҷлис ба гушӣ касе намерасид (*Ҷ. Иқромӣ*). 3. Савор, ки аз миёнаи ду хомаи рег мерафт, аспҳои худро нигоҳ дошта аз вай фурумад (*С. Айни*). 4. Ранге, ки дар он шаб ба ҷашми менамуд, ҳамин ранги барфи рӯи қуҳсорон буди бас (*Ҷ. Иқромӣ*). 5. Марде, ки Дохунда будани он аз нақли қисме аз саргузашташ маълум шуд, аз бағали худ дафтарҷасро бароварда ба вай ҷашми андохт (*С. Айни*). 6. Ин ҷавоби Сафар Одинаев тире буд, ки рост ба нишон расид (*Ф. Ниёзи*).

Машқи 54. Ба ҷумлаҳои нотамоми зерини ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро илова карда нависед. Қойи ҷумлаи пайравро муайян карда гуед, ки онҳо бар эзоҳи кадом аъзои сарҷумла оварда шудаанд.

1. Дар олам муаммо нест, ки...
2. Ҷашми ман ба пирамаре афтод, ки...
3. Одамонро медонам, ки...
4. Дар он ҷо мактаб буд, ки
5. Дар пешонааш як қашқайи сафед дошт, ки...
6. Ҷашми ба расми падараш афтод, ки...
7. Воқеае рӯй дод, ки...

Машқи 55. Чумлаҳои соддаи зеринро ба чумлаҳои мураккаби тобеъ баргардонед, ки чумлаи пайрави муайянкунанда дошта бошанд.

1. Хабарӣ кассир овардари ба Исрофил гуфтани шуда ба таги дари хучрааш омадам (*Ф. Муҳаммадиев*). 2. Бо бригадари дар он шавҳараш кор мекардагӣ мусобиқа баста буд (*Ҳ. Карим*). 3. Ҷамбули ман рафтагӣ он нест (*С. Айни*). 4. Нуриддин рӯзҳои аввали ба ин ҷо омаданиаш дар ҳавлии ҳамамон бинои падараш зиндагонӣ кардааст (*Р. Ҷалил*). 5. Аспи ман дидагӣ саманд буд. 6. Суханҳои гуфтагитанро фаромуш намекунам.

Машқи 56. Панҷ чумлаи мураккаби тобеъ тартиб диҳед, ки чумлаи пайрави муайянкунанда дошта бошад.

🕒 Чумлаҳои ҳар ду сутунро муқоиса кунед ва гуед, ки онҳо аз ҷиҳати маъно фарқ доранд ё не? Аз ҷиҳати сохт-чи?

1. Тешаҳое, ки атрофи шаҳрро ихота кардаанд, сабзранг метобанд.

2. Шеър, ки рафиқаи навишт, ба ҳама маъқул шуд.

3. Мақолаеро, ки дар рӯномаи «Овози тоҷик» ҷоп шуда буд, омузгорон бо мароқ хонданд.

4. Китоберо, ки омузгор тавсия карда буд, хондам.

1. Тешаҳои атрофи шаҳрро ихота кардагӣ сабзранг метобанд.

2. Шеъри рафиқаи навиштагӣ ба ҳама маъқул шуд.

3. Мақолаи дар рӯномаи «Овози тоҷик» ҷопшударо омузгорон бо мароқ хонданд.

4. Китоби омузгор тавсиякардаро хондам.

Чумлаи пайрави муайянкунандаро ба тариқи зайл ба ибора табдил дода, чумлаи мураккаби тобеъро ба чумлаи соддаи тафсилии баргардонидан мумкин аст:

1) пайвандаки чумлаи пайрави муайянкунанда (**ки**) партофта мешавад. Пеш аз пайвандак аломати номуайяни (**е**) омада бошад, ҷойи онро бандаки изофӣ (**и**) мегирад. Пасоянди **-ро** бошад, ба охири сифати феълии мегузарад.

2) феълии чумлаи пайрав ба сифати феълии табдил меёбад.

Мисол: *Нихолҳоеро, ки имрӯз оварда будем, ишондем. — Нихолҳои имрӯз овардаамонро ишондем.*

Агар бо исми муайяншавандаи сарҷумла ҷонишини ишорати омада бошад, ҳангоми ба ибора гардондани ҷумлаи пайрав ҷонишин истифода намешавад.

Мисол: Ҳамаи он одамоне, ки дар даромадгоҳ меистоданд, хешу табори худашанд (*Р. Ҷалил*). Ҳамаи одамони дар даромадгоҳ истодагӣ хешу табори худашанд.

Машқи 57. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба ҷумлаи содда баргардонед.

1. Дар маҷлисхое, ки дар хонаи Латифҷон-махдум барпо мешуд, хубиҳои баъзе касони намоён ҳам зикр меёфт (*С. Айни*).
2. Чанд нафар мардони пирсоле, ки дар байни занон шиштанро эб надонистанд, дар ҳавлии берун ҷой гирифтанд (*Ҳ. Карим*).
3. Аммо дар олам муаммое нест, ки илоҷи ҳаллаш ёфт нашавад (*Ф. Муҳаммадиев*).
4. Алифбоеро, ки ба шумо ваъда карда будам, фиристодам (*Ҳ. Карим*).

§ 12. Ҷумлаи пайрави пурқунанда

- Ҷумлаҳои мураккаби ҳар ду сутунро муқоиса карда, монанди ва фарқи вазифаи ҷумлаҳои пайрави онҳоро муайян намоед.

1. Ҳамаи гап дар ҳамин аст, ки касе аз он пай набурд (*С. Улуғзода*).

2. Як хислати Қори Нурулло ин буд, ки ҳар чизи навбаромадаро маҳз барои навбаромад буданаш дӯст медошт (*С. Айни*).

3. Аммо ақидаи ман он буд, ки барои шеър гуфтан валии будан шарт аст (*С. Айни*).

1. Ман хостам, ки ҳамон ҳал-воро дар ҳучраи худ бипазам (*С. Айни*).

2. Мо ҳамагӣ гумон доштем, ки падар уро бо сабаби иғвогариаш коҳиш хоҳад кард (*С. Айни*).

3. Падарам маҷбур шуд, ки масъаларо бо насиҳат ҳал кунад (*С. Айни*).

Ҷумлаи пайрави пурқунанда хабари феълии сарҷумла ва ҷонишинҳои ишоратии ба вазифаи пурқунандаи бевосита омадаи онро шарҳу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи пайрави пурқунанда ба саволҳои *чиро?* *ба кӣ?* *ба чӣ?* *аз чӣ?* *аз кӣ?* ва монанди инҳо ҷавоб мешавад.

Ҷумлаи пайрави пурқунанда ба воситаи пайвандаки «ки» ба сарҷумла вобаста шуда, ҳамеша баъд аз сарҷумла воқеъ мегардад. Дар байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрави пурқунанда аломати вергул гузошта мешавад. Масалан, дар ҷумлаи «Акнун фаҳмидам, ки

осиёби инҳо аз кадом ҷуӣ об гирифтааст» ҷумлаи пайрави пуркунанда (*осиёби инҳо аз кадом ҷуӣ об гирифтааст*) хабари феълии сарҷумла (*фаҳмидам*)-ро пурра мекунад. Аммо дар ҷумлаи *«Инро ҳам фаҳмидам, ки ӯ ба ояндаи хубе умедвориш қавӣ доштааст»* ҷумлаи пайрави пуркунанда (*ӯ ба ояндаи хубе умедвориш қавӣ доштааст*) ҷонишини ишоратии ба вазифаи пуркунандаи бевосита омадаи сарҷумларо, ки *«инро»* мебошад, эзоҳ додааст.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ҷумлаи саволӣ бошад ҳам, дар охири вай (агар сарҷумла ҷумлаи саволӣ набошад) аломати савол гузошта намешавад: *Ман намедонам, ки корро имрӯз ба анҷом мерасонам ё не. Ман нафаҳмидам, ки ту кай ба Тошканд рафта омадӣ.*

Машқи 58. Ҷумлаҳои зеринро хонед, сарҷумла ва ҷумлаи пайрави пуркунандаро муайян карда гуед, ки ҷумлаи пайрав кадом аъзои сарҷумларо эзоҳ додааст ва он бо кадом ҳиссаи нутқ ифода ёфтааст.

1. Саидов ба Пулод таклиф намуд, ки фозтон уро то ҳавлиаш бурда монад (*Р. Ҷалил*). 2. Акнун мегуям, ки муаммои дигар дар бораи қатли хомӯшак буд (*Ф. Муҳаммадиев*). 3. Чупон аз ин ҳаракати дубораи сағ пай бурд, ки дар биёбон ягон воқеаи муҳиме ҳаст (*С. Айни*). 4. Ман мехоҳам, ки ба вай неки кунам (*С. Айни*). 5. Ду моҳ ҳам мегузараду мебинед, ки даҳ панҷаашон ҳунар шудааст (*Р. Ҷалил*). 6. Ҳарифи мағлуби дар тарсу ларз афтода ҳам иқрор мекард, ки вай бо умеди гирифтани мукофоти миршаб ба ин кор ҷасорат кардааст (*С. Айни*). 7. Падару модар напурсиданд, ки он духтари кисту номаш чист (*Р. Ҷалил*). 8. Дониستم, ки роҳро гум намекунам. (*С. Улуғзода*).

Машқи 59. Ҷумлаҳоро нависед, ҷумлаи пайрави пуркунандаро муайян карда, воситаи алоқаи онро бо сарҷумла нишон диҳед.

1. Вай аз ин пеш ҳам умед надошт, ки падару модари Шодигул интиҳоби духтарашонро писанд хоҳанд кард (*С. Улуғзода*). 2. Ман дониستم, ки овозаи мардум рост будааст (*Ҷ. Иқромӣ*). 3. Ҳар нафас интизор буд, ки Боровиков уро ҷеғ мезанад (*С. Улуғзода*). 4. Лекин шунидам, ки шумо аз дунбологириям дар ҳаққи ман бадгумон шудаед (*С. Айни*). 5. Аммо шумо гумон кардед, ки ман намедонам (*Ҷ. Иқромӣ*). 6. Ҳозирон баъди муҳокимаю мунозира қарор доданд, ки обро ба дашт бароранд (*Р. Ҷалил*). 7. Боз Сафар борҳо таъкид карда буд, ки Мансуров ёрирасони дасти ростии ман хоҳад шуд (*Ф. Ниёзӣ*).

Машқи 60. Ҷумлаҳоро бо тартиби зерин навишта гиред: 1) бо ҷумлаи пайрави мубтадо; 2) бо ҷумлаи пайрави хабар; 3) бо ҷумлаи пайрави пуркунанда.

1. Моҳру намахост, ки ба гапҳои ин марди хандончак гуш кунад (Р. Ҷалил). 2. Бедарак нест, ки одами номаълум ба хонаи мо телефон карда, шуморо ба васваса меандозад (Ҷ. Иқромӣ). 3. Ниҳояти қораш ҳамин шуд, ки маро сарбоз карда, ба дастам милтиқ дод (С. Айни). 4. Рафтори у чунин аст, ки шумо тасаввур карда наметавонед (Ҷ. Иқромӣ). 5. Биби-манзура нағз медонист, ки ин ҷуи калонро кофтан кори бисёр шарафнок аст (Ҳ. Карим). 6. Лозим омадааст, ки худӣ ҳамин панҷ нафар ҳам даъвогар шаванд (С. Айни). 7. Аз ин сабаб мехостам, ки соати ҳамсафари ба у ҳар чӣ зиёдтар тулонӣ бошад (Ф. Муҳаммадиев).

Савол ва супоришҳо

1. Ҷумлаи мураккаби тобест чист?
2. Кадом ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобестро сарҷумла меноманд?
3. Кадом ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобестро ҷумлаи пайрав мегуянд?
4. Ҷумлаи мураккаби тобест аз ҷумлаи мураккаби пайваст бо кадом хусусиятҳои фарқ мекунад?
5. Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои соддаро дар ҷумлаҳои мураккаби тобест шарҳ диҳед.
6. Ҷумлаи пайрави мубтадо чист?
7. Ҷойи ҷумлаи пайрави мубтадоро гуед.
8. Ҷумлаи пайрави мубтадо ба сарҷумла бо кадом воситаҳои алоқа тобест мешавад?
9. Ҷумлаи пайрави хабар чист?
10. Ҷумлаи пайрави хабар ба кадом саволҳо ҷавоб медиҳад?
11. Ҷойи ҷумлаи пайрави хабарро нишон диҳед.
12. Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави хабарро бо сарҷумла нишон диҳед.
13. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда чист?
14. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба кадом саволҳо ҷавоб медиҳад?
15. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар қучои сарҷумла воқеъ мегардад?
16. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба сарҷумла бо кадом воситаҳои алоқа вобаста мегардад?
17. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаро чӣ тавр ба ибора табдил додан мумкин аст?
18. Ҷумлаи пайрави пуркунандаро таъриф кунед.

19. Чумлаи пайрави пуркунанда ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
 20. Чойи чумлаи пайрави пуркунандаро нишон диҳед.
 21. Гуед, ки чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла бо кадом воситаҳо алоқаманд мегардад?

САВОЛҲОИ ТЕСТИ

1. Чумлаи мустақили аз ягон ҷиҳат эзоҳшаванда ва такмилёбанда чӣ гуна чумла аст?

- А) чумлаи ҳуллас
- Б) чумлаи тафсилий
- В) чумлаи пайрав
- Г) сарчумла
- Д) чумлаи нопурра

2. Чумлаи пайрави чумлаи мураккаби «ҳар чӣ пеш омад, хуш омад» ба кадом навъи чумлаҳои пайрав тааллуқ дорад?

- А) ба чумлаи пайрави мубтадо
- Б) ба чумлаи пайрави хабар
- В) ба чумлаи пайрави муайянкунанда
- Г) ба чумлаи пайрави пуркунанда
- Д) ба чумлаи пайрави ҳол

3. Дар чумлаи мураккаби «Душвори кор дар ин ҷост, ки ин гуна заводҳоро танҳо бо қуввати дасти майдакосибҳо роҳ равонда наменаванд» кадом навъи чумлаҳои пайрав истифода шудааст?

- А) чумлаи пайрави мубтадо
- Б) чумлаи пайрави хабар
- В) чумлаи пайрави майянкунанда
- Г) чумлаи пайрави пуркунанда
- Д) чумлаи пайрави ҳол

4. Чумлаи пайрави чумлаи мураккаби «Ибод ба Гуландом ном духтаре, ки ҳамсоли ҳудаш буд, алоқаи муҳаббат дошт» ба кадом навъи чумлаҳои пайрав мансуб аст?

- А) ба чумлаи пайрави мубтадо
- Б) ба чумлаи пайрави хабар
- В) ба чумлаи пайрави муайянкунанда
- Г) ба чумлаи пайрави пуркунанда
- Д) ба чумлаи пайрави ҳол

5. Чумлаи пайрави чумлаи мураккаби «Устобобом пурсид, ки Юнусҷонҳочии нусхазан дар кучо мешинад» ба кадом навъи чумлаҳои пайрав мансуб аст?

- А) ба чумлаи пайрави мубтадо
- Б) ба чумлаи пайрави хабар
- В) ба чумлаи пайрави муайянкунанда
- Г) ба чумлаи пайрави пуркунанда
- Д) ба чумлаи пайрави ҳол

6. Кадом чумла сарчумла ё ягон аъзои онро эзоҳ медиҳад?

- А) чумлаи ҳуллас
- Б) чумлаи тафсилий
- В) чумлаи нопурра
- Г) чумлаи пайрав
- Д) чумлаи унвонӣ

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛ

△ Чумлаҳои пайрави ҳол гуруҳи алоҳида ва хеле калони чумлаҳои пайравро ташкил медиҳанд. Чумлаҳои пайрави ҳол *дар кадом ҳолат ва чӣ гуна, кай, дар кучо, бо кадом мақсад, сабаб, шарт...* воқеъи гаптани амали сарчумларо ифода менамоянд.

Чумлаҳои пайрави ҳол аз рӯи вазифаашон ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд: *чумлаи пайрави тарзи амал, чумлаи пайрави миқдору дараҷа, чумлаи пайрави монандӣ, чумлаи пайрави сабаб, чумлаи пайрави мақсад, чумлаи пайрави замон, чумлаи пайрави макон, чумлаи пайрави шарт, чумлаи пайрави ҳилоф, чумлаи пайрави натиҷа.*

§ 13. Чумлаи пайрави тарзи амал

◎ Чумлаҳои мураккаби зеринро мушоҳида карда, сарчумла ва чумлаи пайрави онҳоро ёбед. Гуед, ки чумлаи пайрав кадом аъзои сарчумларо эзоҳ додааст ва ба кадом савол ҷавоб мешавад. Воситаи алоқии чумлаи пайравро бо сарчумла муайян кунед.

Мисол: 1. Қозӣ, дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва дар дасташ як асои ҷавбеди дароз буд, дар лаби рӯди нав рост мистод. 2. Ҳомидхоҷа, бе он ки овоз барорад, аз дасти ман гирифта ишорат кард (*С. Айни*). 3. Дар ҳолате ки пеши селоби нави ашкро гирифта наметавонист, ба изҳори миннатдори даромад (*Р. Ҷалил*). 4. Бе он ки сари худро бардорад, вай ба гирду пеши худ назар андохт (*С. Айни*). 5. Дар даруни молхона якҷанд нафар, ба тарзе ки бинанда онҳоро мурда гумон мекард, хобида буданд (*С. Айни*).

Чумлаи пайрави тарзи амал тарзу тариқи иҷрои амалу ҳолати сарчумларо шарҳ медиҳад ва ба саволҳои чӣ ҳел? чӣ гуна? чӣ тарз? чӣ тавр? ҷавоб медиҳад.

Чумлаҳои пайрави тарзи амал ба сарчумла ба воситаи пайвандаҳои тобеъкунандаи *ки, ба тарзе ки, ба тавре ки, дар ҳолате ки, бе он ки, бидуни он ки* вобаста мешаванд. Чумлаи пайрави тарзи амал бо аломати вергул (,) ҷудо карда мешавад. Масалан, дар чумлаи «Баъд аз ин ҳол, бе он ки сарашро бардорад ё чашмашро кушояд, магасвор садои гиринг-гиринги заифе баровард» чумлаи пайрав (*бе он ки сарашро*

бардорад ё чашмаширо кушояд) тарзи иҷрои амали сарҷумла (баъд аз ин мағасвор садои ғиринг-ғиринги заифе баровард)–ро эзоҳ додааст ва аз ду тарафи он аломати вергул гузошта шудааст.

Љумлаи пайрави тарзи амал пеш аз сарҷумла, дар мобайн ва пас аз он воқеъ мегардад:

а) пеш аз сарҷумла: Дар ҳолате ки худам дастамро ба оби сард наме-задам, ғуломон, ятимон, ҷупонон ва чоряккорони уро ҳар барин кор мефармудам (*С. Айни*). Бе он ки садое бароранд ва ё дарро кубанд, дарвозаи сарой кушода шуд (*С. Айни*).

б) дар мобайни сарҷумла: Дар ариза рафти корро, ба тарзе ки ҳозир гуфта гузаштем, шарҳ додам (*С. Айни*). Раис ва миршаб, ба тарзе ки фақат дуяшон мешуниданд, дар ҷи борае ба гуфтугу да-ромаданд (*С. Улуғзода*).

в) баъд аз сарҷумла: Ман аз меҳмонхона баромадам, дар ҳолате ки аз ин мусоҳиба аз ҳаҷ зиёд хурсанд будам (*С. Айни*). Вай ба рӯйи меҳмонаш зурбазураки табассум мекард, ба тавре ки уро дида раҳ-ми кас меомад (*С. Улуғзода*).

Машқи 61. Љумлаҳоро хонед, ҷумлаи пайрави тарзи амалро ҷудо карда, воситаҳои алоқаи наҳвии онҳоро муайян намоед.

1. Ба ҳамин восита ҳар гуна хостгорро, бе он ки уро ранҷонем, аз дари худ меронем (*С. Айни*). 2. Ў, дар ҳолате ки руйноки сару поҳояшро бар рӯйи болишгҳо баланд карда меҳобид, ба мо ҳикоя мегуфт (*С. Айни*). 3. Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дустаи шод буд, ба модарам гуфт (*С. Улуғзода*). 4. Дигарон ҳам, бе он ки ҷи гуфтанашон маълум шавад, фарёд мекашиданд (*С. Айни*). 5. Ҳамдам — зани калони бой аз пешии шавҳараш, дар ҳолате ки дар дасташ як хуша набот буд, баргашта омад (*С. Айни*). 6. Ҳамаи ҷубҳо, бе он ки ба пой халифа озоре расонанд, шикаста пора шуда ба замин афтоданд (*С. Айни*). 7. Хола аз роҳча қадам монда, бе он ки овозе барорад, рост ба тағи айвон рафт (*Ҷ. Иқромӣ*).

Машқи 62. Љумлаҳоро нависед, ҳудуди сарҷумла ва ҷумлаи пайрави тарзи амалро муайян карда, воситаи алоқаи онҳоро нишон диҳед.

1. Шодигул бо диққат ба ангуштони худ ҷашм дӯхт, ба тавре ки гуё онро бори аввал медид (*С. Улуғзода*). 2. Солеҳ бо ҷашми ҳаросон ва хо-тири парешон, дар ҳолате ки аз тарс ҷоғаш меларзид, ба назди тахта рафт (*С. Улуғзода*). 3. Бо саҳт кашидани ришта ҷарм омада аз дарун ба болои ҷок банд шуд, ба тарзе ки нуғи ҷарми овезоншудаистода аз

тарафи дарун даҳони чокро тамоман банд мекард (С. Айни). 4. Духтарон бо як вазъияти дилгириона ба Қумрибиби рост ру ба ру на-шуда, ба тарзе ки як тарафи руяшон ба тарафи Қумрибиби бо-шад, якзону нишаста чашмонашонро ба замин духтанд (С. Айни). 5. Падараш, бе он ки чашмашро аз тег (шона) ва моку барканда аз кор бозистад, ба ман гуфт (С. Айни).

Машқи 63. Аз қавсайн пайвандакҳои мувофиқро интихоб кунед ва он-хоро ба ҷойи сенуқтаҳо гузошта, ҷумлаҳоро навишта гиред.

1. Ў, ... ба касе нигоҳ кунад, роҳи худро давом меод (С. Айни). 2. Асп, ... ба ҳар тараф лағад ҳаво меод, девонавор медавид (С. Айни). 3. Амин, ... аз ин ҷавоби саркашона ба ғазаб омада буд, аз бандиёни дигар пур-сид (С. Айни). 4. Ба болои хомаи рег, ... дар дасташ як найи ҷупонӣ буд, Некқadam менишаст ва месурод (С. Айни). 5. Ба модарам дилбаста ва меҳрубон буд, дар қору бори хона худаш, ... модарам гуяд, ба у ёри меод (С. Улуғзода). 6. Шахси ношинос аз ин дарёфти ногаҳонии ҳамсуҳ-бати ношиноси худ дар ҳайрат афтада, ... ба пурсиши у ҷавоб диҳад, ба у нигоҳ карда истод (С. Айни).

(бе ин ки, бе он ки, дар ҳолате ки)

Машқи 64. Ҷумлаҳоро пурра карда нависед.

1. Масъаларо тарзе ҳал кунед, ки...
2. Бе он ки пояшро тар кунад, Салим...
3. Собир, дар ҳолате ки хеле монда шуда буд, ...
4. Мо тавре рафтор мекунем, ки...
5. Гуё ки ин гап ба у дахл надошта бошад, ...
6. Ман нақро, ба тарзе ки ба шумо гуфтам, ...
7. Писар, ба тавре ки ду даст бар сина монда буд, ...
8. Бе ин ки суҳане гуяд, ...

§ 14. Ҷумлаи пайраи микдору дараҷа

Ҷумлаҳоро мушоҳида кунед. Сарҷумла ва ҷумлаи пайраи онҳоро муайян на-муда, воситаҳои алоқа (пайвандак ва калимаҳои ҳамнисбат)-и ҷумлаҳои сод-даи таркиби ҷумлаҳои мураккабро нишон диҳед ва мавриди гузориши атома-ти вергулро фаҳмонед.

1. Кучаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо ҷунон пур шуда бу-данд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд (С. Айни). 2. Ман ҳар қадар

наздиктар оям, шубҳаам ҳамон қадар афзунтар мешуд (*Ҷ. Икромӣ*).
 3. Ба Юнусбой сухани ноҳақи охиринаи Умрихола ончунон сахт таъсир кард, ки беихтиёр ба милки чашмони вай об давид (*С. Улуғзода*). 4. Давлат чунон дар изтироб, чандон ғамгин буд, ки намегиристу халос (*Р. Ҷалил*).

Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа миқдор ва дараҷаи иҷрои амалу аломати сарҷумларо шарҳ медиҳад ва ба саволҳои чӣ қадар? ба қадар? ҷавоб мешавад.

Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ба сарҷумла тавассути пайвандҳои *ки, ба дараҷае ки, ба қадаре ки, ба андозае ки, ба ҳадде ки, ҳар қадар ки, чӣ қадар ки* ва калимаю таркибҳои ҳамнисбати *чунон, ончунон, ҳамчунон, чандон, ба дараҷае, ба қадаре, ба ҳадде* вобаста мешавад.

Масалан, дар ҷумлаи «*Абдуллоҳоча чунон қоматбаланд буд, ки монандаш дар Бухоро кам дида мешуд*» ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа (*монандаш дар Бухоро кам дида мешуд*) бо сарҷумла (*Абдуллоҳоча чунон қоматбаланд буд*) ба воситаи пайванди «*ки*» ва калимаи ҳамнисбати *чунон* (дар сарҷумла) вобаста шудааст.

Яке аз қолибҳои маъмули қорбасти ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ин аст, ки пайвандҳои *ҳар қадар ки, чӣ қадар ки...* дар таркиби ҷумлаи пайрав воқеъ гашта, дар сарҷумла омадани таркиби ҳамнисбати «*ҳамон қадар*»-ро талаб менамояд: Ту аз инҳо чӣ қадар ки тарсида гурезӣ, инҳо ҳам ҳамон қадар далер шуда, ба ту ҳучум мекунам (*С. Айни*).

Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа пеш аз сарҷумла, дар мобайн ва баъд аз он воқеъ мегардад:

а) пеш аз сарҷумла: Ба андозае ки шумо пеш меравед, ҷуйча ҳам фарохтар ва обаш равонтар мешавад (*С. Айни*).

б) дар мобайни сарҷумла: Бачаҳо, чӣ қадаре ки дилшон хоҳад, бози ва даводав мекарданд (*С. Улуғзода*).

в) баъд аз сарҷумла: Домулю аз хушнудии чандтарафа чандон хандид, ки ҳаққичоқ гирифта, ба балои печубохурӣ гирифтормонд (*Р. Ҷалил*).

Машқи 65. Ҷумлаҳоро хонед, сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ро нишон дода, воситаҳои алоқии онҳоро муайян кунед.

1. Охир кори он бой ба дараҷае расидааст, ки касе хизматгори ва ятимии уро қабул намекардагӣ шудааст (*С. Айни*). 2. Чи қадар ки ҳозир моҳона гиред, ин се моҳ ҳам мегиред (*Р. Ҷалил*). 3. Ашқҳои шодӣ сару рӯйи Одинаро тар мекарданд, ба андозае ки гоҳ-гоҳ бо остин пок кардани сару рӯйи даркор мешуд (*С. Айни*). 4. Ба дараҷае хира, ки ҳар кас танҳо тарҳи ҷуссаи худро шинохта метавонаду бас (*Ф. Муҳаммадиев*). 5. Ҳар қадар ки сарҳои ҷувориго бисёртар шикаста мегирифтем, ҷуворигоҳо ҳам ҳамон қадар борону шамолногузар мешуд (*С. Айни*). 6. То ба ҳадде ибодат мекард, ки ба ҳоли у раҳми Иброҳимҷон меомад (*Ф. Муҳаммадиев*). 7. Ҳар чи қадар ки мошина бештар роҳ мепаймуд, ҳамон қадар ҳаёли у ба дуриҳо парвоз мекард (*Ф. Ниёзӣ*).

Машқи 66. Ҷумлаҳоро нависед, сарҷумла, ҷумлаи пайрав ва воситаҳои алоқаи онҳоро муайян карда, мавриди гузориши аломати вергуло ро шарҳ диҳед.

1. Душманро, ба андозае ки сар бардошта натавонад, мезаданд ва маҳв мекарданд (*С. Айни*). 2. Ба шумо росташро гуям, ман, ҳар қадар ки зиёд фикр мекардам, ҳамон қадар ба худ ҳиҷолат мекашидам (*С. Улуғзода*). 3. Ман аз тарси ғалтидан ҳар қадар ки ба ёли вай саҳттар мечаспидам, динг-динги вай ҳам ҳамон қадар зиёдтар мешуд (*С. Айни*). 4. Ҳаво ҷунон шаффоф буд, ки роҳи калон бо дарахтони ҳар ду канораи қатор саф кашада то дур намоён буд (*С. Улуғзода*). 5. Миршаб ба тарафи дарвозаи арк нигоҳ карда, ба дараҷае ки қариб буд сараш ба замин расад, ҳам шуда се бор таъзим кард (*С. Айни*). 6. То пур шудани истакон қанд меандозам, ба ҳадде ки ҷойи рехта меравад... (*С. Айни*). 7. Ҳар қадар ки пунбадона бештар ҳолида шавад, ҳамон қадар ҳам пахта тоза ва бобаракаттар мешавад (*С. Айни*).

Машқи 67. Аз даруни қавсайн пайвандҳои мувофиқро интихоб кунед, онҳоро ба ҷойи сенуқтаҳо гузошта ҷумлаҳоро навишта гиред.

1. Бо таъсири борони дируза дар регзор ҷунон бисёр занбуруғ рӯидааст, ... ҷувол-ҷувол ҷидан мумкин аст (*С. Айни*). 2. Ҳуҷҷат... муҳим бошад, ҳамон қадар дилгиркунонда ҳам буд (*С. Улуғзода*). 3. Ман танҳо монам, бисёр дилтанг мешавам, ... коре ва фикре карда наметавонам (*С. Айни*). 4. Шаб... торик бошад, ситораҳо ҳамон қадар равшан мебурашанд (*Ф. Ниёзӣ*). 5. Одамон ба қадри имкон худро канор кашада роҳро, ... як савор гузафта метавонист, кушоданд (*С. Айни*). 6. ... фикру ҳаёл мекард...

дам, ҳамон қадар дилам хунук мешуд (*П. Толис*). 7. У ҷаву бедаро ба қадре талаб кард, ... дар як сол ба як асп расад (*С. Айни*).

(*то ҳадде ки, ҳар қадар ки, ки, ба ҳадде ки, чӣ қадар ки, ба қадре ки, чӣ андоза ки*)

- **Машқи 68.** Бо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа 5 ҷумлаи мураккаб тартиб диҳед, ки дар онҳо пайвандакҳои ки, ба андозас ки, ба дараҷас ки, ба ҳадде ки, ҳар қадар ки истифода шуда бошанд.

§ 15. Ҷумлаи пайрави монандӣ

- Ҷумлаҳоро хонед, сарҷумла, ҷумлаи пайрав ва воситаи алоқаи онҳоро муайян кунед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрав амали сарҷумларо бо кадом роҳ шарҳ доданд.

1. Боқимонда шаш нафар ба ман ҷунон муомила мекарданд, ки гуё ман ғуломи падари онҳо бошам (*С. Айни*). 2. Монанди он ки касе аз сарашон оби хунук рехта бошад, ҳамагӣ хомӯш шуданд (*Ҳ. Карим*). 3. Бибиюиша худро ба Ибод ҷунон намуд, ки гуё то ҳол Одинаро ба хонаи хучаинаш рафта мепиндошт (*С. Айни*). 4. Ман ин корҳоро, ба тарзе ки гурба ҳаракати мушро пояд, пойда меистодам (*С. Айни*).

Ҷумлаи пайрави монандӣ амалу ҳолати сарҷумларо ба таври қисс ё монандкунӣ шарҳ дода, ба саволҳои чӣ тавр? чӣ хел? ҷавоб мешавад.

- Ҷумлаи пайрави монандӣ ба воситаи пайвандакҳои *ки, монанди он ки (ин ки), ҷунон ки, мисли он ки (ин ки), ҳамҷунон ки, гӯё, гӯё ки* ба сарҷумла вобаста мешавад. Масалан, дар ҷумлаи «*Зебӣ ҷунон ғамгин шуд, ки гӯё мусибате ба сараш омада бошад*» ҷумлаи пайрави монандӣ (*гӯё мусибате ба сараш омада бошад*) амали сарҷумла (*Зебӣ ҷунон ғамгин шуд*)-ро ба тарзи монандкунӣ эзоҳ додааст.

Ҷумлаи пайрави монандӣ пеш аз сарҷумла, дар мобайн ва баъд аз он воқеъ мегардад:

а) пеш аз сарҷумла: Мисли он ки пешакӣ маслиҳат карда бошем, ҳама баробар ба рӯи ҷоғаҳи худ хеста нишаста, ба пушидани сарулибоси худ сар кардем (*Р. Ҷалил*).

б) дар мобайни сарҷумла: Аз даруни хучра садои қисир-қисире, монанди он ки муш чизеро меҳида бошад, шунида шуд (*С. Айни*).

в) баъд аз сарҷумла: Тамоми шаб аҷоиботи ҳамон тарафҳоро таърифу тавсиф карда баромад, гуё ба ман мефурухта бошад (*Р. Ҷалил*).

Машқи 69. Ҷумлаҳоро хонед, сарҷумлаю ҷумлаи пайравро муайян карда, воситаҳои алоқаи онҳоро нишон диҳед ва мавриди истифодаи аломати вергулро шарҳ диҳед.

1. Ў дар ин расм айнан худро, чунон ки дар оби софи оинамонанди чашма медид, дида, аз хушнудӣ лабонашро ғундошта наметавонист (*Р. Ҷалил*). 2. Соҳибхона, монанди он ки танҳо бошад, ба кори таълиф машғули мекард (*С. Айни*). 3. Мисли он ки сухан аз тақдири шахси шинос, ҳатто наздике мерафта бошад, у ба давоми гапи Носир Аббос мунтазир шуд (*Ф. Муҳаммадиев*). 4. Гуё қадамашро мешумурда бошад, хеле оҳиста роҳ мегардад (*Ф. Муҳаммадиев*). 5. Ў бо ин гуна фикру мулоҳизаҳо, ҳамчунон ки худаш ташвиш намекашид, ба ташвишкашии дигарон ҳам роҳ намедод (*С. Айни*).

Машқи 70. Ҷумлаҳоро нависед, сарҷумла, ҷумлаи пайрав ва воситаҳои алоқаи онҳоро нишон диҳед. Ҷойи ҷумлаи пайравро муайян кунед.

1. Гуё ки ба хоҳиши ман бо инодкории харона ҷавоб медода бошад, бо поҳои пасу пешаш хоки роҳро ба ҳар тараф ба пош додан даромад (*С. Айни*). 2. Муддате дар атрофам ғун шуда, чунон ки ҷисми аз осмон афтодаро тамошо мекунам, ба андом, сарулибос, фотоаппарати ман бо мароқ менигаристанд (*Ф. Муҳаммадиев*). 3. Худро чунон нишон додам, ки гуё ҳамаи он суханҳоро бовар кардам (*С. Айни*). 4. Ҳамчунон ки ҷуӣ калон дар роҳ бо ҳамроҳ шудани оби ҷуйчаҳои бисёре ба дарё табдил мешавад, анбуҳи одамон торафт зиёдтар мешуд (*Р. Ҷалил*). 5. Нақшҳои кандакории вай чунон нозук ва хушнамо буданд, ки гуё наққошони забардаст бо қалами мӯйин дар коғаз он нақшҳоро кашида бошанд (*С. Айни*). 6. Сурайё, мисли он ки зарбаи сахте хурда бошад, беҳол шуду ба рӯи кундаи дарахте нишаста монд (*Ҷ. Икромӣ*). 7. Асп, чунон ки уро вараҷа сахт гирифта бошад, барги бедвор меларзид (*С. Айни*).

Машқи 71. Чумлаҳои мураккабро бо тартиби зерин навишта гиред: а) бо чумлаи пайрави тарзи амал; б) бо чумлаи пайрави миқдору дараҷа; в) бо чумлаи пайрави монанди.

1. Монанди он ки бузуро аз тудайи кубкорӣ бароварда ба ғушае андозанд, шахсро ба даруни обхона ҳаво доданд (*С. Айни*). 2. Сафҳаи осмон ба дараҷае пушида шуд, ки дар кадомин тараф будани Офтобро ҳатто тахминӣ пай бурдан ҳам мушқил буд (*Ф. Муҳаммадиев*). 3. Бе он ки ба амир аризаи истеъфо диҳад, намоиш-корона қозигии Ғиждувонро партофта ба Бухоро ба хонаи худ рафт (*С. Айни*). 4. Акнун баданам, монанди он ки дар танури пуроташ андохта бошанд, месӯхт (*С. Айни*). 5. Ҳаво чӣ қадар дим бошад, аз паси вай ҳамон қадар борони саҳт мешавад (*Ф. Ниёзӣ*). 6. Он ҷавон дартоз ба рабоб даромада рафту бозгашта, дар ҳолате ки дар дасташ косаи об буд, омада косаро ба печи ман дошт (*С. Айни*).

Машқи 72. Аз чумлаҳои дар қавсайн додашуда мувофиқаширо интихоб карда, чумлаҳои мураккабро пурра кунед ва ба зерин чумлаи пайрави монанди хат кашед.

1. Ӯ худро чунон нишон дод, ки ...
2. Абрҳои тира ба ҳар тараф довутоз мекарданд, ...
3. То имруз чӣ тавре ки зиндагонӣ карда бошем, ...
4. Гуё қадамашро мешуморида бошад,

(*Ҳамин тавр зиндагӣ кардан мегирем, гуё аз кирдори ногувори худ шарм дошта, ба худ ҷойи ғузир мечустанд, аз ояндагон хабаре надорад, хеле оҳиста роҳ мегардад*).

§ 16. Чумлаи пайрави замон

Чумлаҳоро хонед, сарчумла ва чумлаи пайрави онҳоро ёбед ва муносибати замони дар байни сарчумла ва чумлаи пайрав ифодашударо муайян карда, пайвандҳои истифодашударо нишон диҳед.

1. Вақте ки бойзанак аз хонаи Соро баромада мерафт, аз он ҷо танҳо ғиряи писарча шунида мешуд (*С. Айни*). 2. Беҳи ҷуворимакка, пеш аз он ки сухта даргирал, соате луд мекард (*С. Улуғзода*). 3. Чун аз дарвоза даромадам, Кутбия дар роҳрав ба ман ру ба ру омад (*С. Айни*).

Чумлаи пайрави замон айёми воқеъ гардидани амали сарчумларо ифода мекунад ва ба саволҳои кай? аз кай? то кай? кай боз? ҷавоб мешавад.

Δ Чумлаи пайрави замон ба сарчумла ба воситаи пайвандакҳои *ки, вақте ки, ҳангоме ки, аз бозе ки, дар баробари ин ки (он ки), даме ки, пас аз он ки, пеш аз он ки, чун, ҳамин ки, замоне ки* вобаста мегардад.

Масалан, дар чумлаи «*Ҳангоме ки нурҳои Офтоб бар болои оби шаршара медурахшанд, камонаки ачибе ба амал меояд*» чумлаи пайрави замон — «*нурҳои Офтоб бар болои оби шаршара медурахшанд*» ба сарчумла — «*камонаки ачибе ба амал меояд*» ба воситаи пайвандакҳои «*ҳангоме ки*» вобаста шудааст.

Чумлаи пайрави замон бар эзоҳи калима ва таркибҳои ҳамнисбат (*вақте, замоне, ҳангоме, дар он вақт, ҳамон вақт, он дам, ҳанӯз*) меояд. Дар ин гуна мавридҳо чумлаи пайрави замон бо сарчумла тавассути пайвандакҳои «**ки**» алоқаманд мегардад.

Мисол: У то вақте шердил аст, ки соҳиби хона беҳабар бошад (*С. Улуғзода*). Ҳасан ҳанӯз ба ман даст дароз накарда буд, ки якчанд қадам дуртар аз онҳо аз болои як дарахти гучуми сархушкшуда овози нофорами чуғзак шунида шуд (*С. Айни*).

Дар байни чумлаҳои пайрави замон ва сарчумла тавассути пайвандакҳои ва мутобиқати шаклҳои феъл муносибатҳои гуногуни замонӣ ифода мегарданд:

1. Муносибати ҳамзамонӣ: Вақте ки у чапмони худро нимпуш карда, хомӯш истода хат менавишт, риши у ба ман ачиб менамуд (*С. Айни*).

2. Муносибати гуногунизамонӣ:

а) амали чумлаи пайрави замон пеш аз амали сарчумла ба вуқӯ меояд: Вақте ки у ба музди кораш ба ҷойи ғалла аз бой бист танга гирифта ба шаҳр баргашт, худро тамом тандуруст ҳисоб мекард (*С. Улуғзода*).

б) амали чумлаи пайрави замон пас аз амали сарчумла воқеъ мегардад: Қори-Ишқамба вақте ба бинои банк расид, ки ходимони он ҷо сандуқ ва халтаҳои нақдинашонро гирифта, ба Когон рафта буданд (*С. Айни*).

Чумлаи пайрави замон метавонад пеш ва баъд аз сарчумла, гоҳ дар мобайни он воқеъ гардад:

а) пеш аз сарчумла: Чун бой дар Бойсун ва Шеробод дурузи таваққуф кард, Восеъ зиқ шуда аз ғалабонии худ изҳори пушаймонӣ менамуд (*С. Улуғзода*).

б) баъд аз сарчумла: Мардумонашро қатли ом мекунам, то даме ки хок фарқи хун шавад (*С. Улуғзода*).

в) дар мобайни сарчумла: Латифҷон-махдум одами баландқомат, сафедруй, мешчапш, хурмоириш буда, дар вақте ки ман ба хизмати у даромадам, 27 сол умр дошт (*С. Айни*).

Машқи 73. Ҷумлаҳои мураккаби зеринро хонед, ҷумлаҳои пайрави замонро ёфта, ҷойи онҳоро шарҳ диҳед ва муайян кунед, ки ҷумлаҳои пайрав ба воситаи кадом пайвандакҳо ба сарчумла вобаста шудаанд.

1. Вақте ки дар маҷлисҳо баромада суҳан мекунад, мардум бо ҳаяҷон ба суҳанонаш гуш меандозанд (*Р. Ҷалил*). 2. Дар кӯҳистони тоҷикон, аз бозе ки таърих нишон медиҳад, бисёр зулм ва бедодиҳо ба қор рафт, бисёр хонаводаҳо парешон шуд (*С. Айни*). 3. Чун аз дарвоза даромадам, Қутбия дар роҳрав ба ман ру ба ру омад (*Ҷ. Иқромӣ*). 4. Комил, пеш аз он ки бо ҷураш — Акрам видоъ кунад, ба гуши вай пичирросзанон чизе гуфт (*А. Деҳотӣ*). 5. Пас аз он ки рӯмолчаашро бароварда, чашмонашро пок кард, суҳани худро давом дод (*С. Айни*).

Машқи 74. Ҷумлаҳои мураккаби зеринро навишта, муносибатҳои маъноии сарчумла ба ҷумлаҳои пайрави замонро муайян кунед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрав бо сарчумла ба воситаи кадом пайвандакҳо вобаста гаштаанд.

1. Акнун ки аввал қарзҳоро қандан лозим аст, ҳамон биринҷро қор фармудан мегирем (*С. Айни*). 2. Дар вақти зарури, вақте ки вай ба сари пулемёт менишаст, душманро алаф барин медаравид (*Р. Ҷалил*). 3. Ҳар гоҳ ки модарам хӯрок мепухт, ман аз он хӯрок як коса ба ҳамқишлоқиёни худ бурда меодам (*С. Улуғзода*). 4. Мо, пеш аз он ки қозикалон шеърҳои Ҳайратро аз мо талаб кунанд, ин воқеаро шунида будем (*С. Айни*). 5. Ҳамин ки ҳар ду нимаи майдонро тай карданд, Рустам ҷилави хари худро сар дода овоз дод (*С. Айни*). 6. Ҳар боре ки аз пеши хонаи матбуот мегузашт, ба ёдаш мерасид... (*Ф. Муҳаммадиев*). 7. Вай ҳар гоҳ ки дар сари ягон қор дудила шуда ба андеша меафтод, ҳамин тавр мекард (*С. Улуғзода*).

Машқи 75. Ба ҷойи сенуқтаҳои ҷумлаҳои соддаи мувофиқ гузошта, ҷумлаҳои мураккабро пурра карда нависед ва ҷумлаҳои иловакардаатонро шарҳ диҳед.

1. Ҳар гоҳ ки албоми суратҳоро аз назар мегузаронидам, 2. Вақте ки рақси Малика ба охир расид, 3. Аз он даме ки мошинҳои пахтачинӣ ихтироъ шуданд, 4. Мо, пас аз он ки..., якҷоя ба қори саҳро баромадем. 5. Ман дарс тайёр карда истода будам, ки 6. Қорро, ки

дар вақташ ичро накардед, ... 7. Ҳамин ки садои найи чупони шунида шуд ...

Машқи 76. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъро нависед, ҳелҳои ҷумлаи пайравро муайян кунед.

1. Борон, чунон ки аз чандин ҳазор сатил ба якбора об мерехта бошад, бошиддат меборид. 2. Ҳар қадар Ятим аз вай дуртар мерафт, пеши чапми у ториктар мешуд (*С. Айни*). 3. Вақте ки Лола ба кишлоқи худ баргашт, уро техник таъин карданд (*Ҷ. Иқромӣ*). 4. Ҳанӯз ғазалҳои ба поён нарасида буд, ки як гурӯҳ ҷавонон даромада омаданд.

5. Ба обу ранги нав Бедил чу омад дар ҷаҳони назм,

Аз у ҳусни дигар омӯхт боғу бустони назм.

М. Турсунзода

§ 17. Ҷумлаи пайрави макон

● Ҷумлаи мураккабро хонед, сарҷумла ва ҷумлаи пайрави онҳоро муайян кунед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрав ба кадом саволҳо ҷавоб медиҳанд ва бо кадом пайвандакҳо ба сарҷумла вобаста шудаанд.

1. Ин Раҳиш маро ба ҷойе банд, ки сараш нишебу сағрааш баланд набошад (*Ҷ. Иқромӣ*). 2. Вай дар ҷойе пинҳон шудааст, ки сарбозон чил сол кобанд ҳам, ёфта наметавонанд (*С. Улуғзода*). 3. Дар ҷойе ки ман нишаста будам, қозии пираки менамуд. 4. Дар ҷойе ки зулму ситам ҳаст, он ҷо хароб мешавад (*С. Айни*).

Ҷумлаи пайрави макон ҷою макони воқеъ шудани амалу ҳолати сарҷумларо эзоҳ медиҳад ва ба саволҳои кучо? аз кучо? дар кучо? ба кучо? ҷавоб мешавад.

△ Ҷумлаи пайрави макон ба воситаи пайвандакҳои *ки*, *ҷойе ки*, *ба ҷойе ки*, *то ҷойе ки*, *дар ҷойе ки*, *дар кучо ки* ба сарҷумла вобаста мешавад. Баъзан таркибҳои ҳамнисбати *он ҷо*, *дар он ҷо*, *дар ҷойе* ва ғайра дар дохили сарҷумла ба вазифаи ҳоли макон омада, ба пайвандакҳо мусоидат менамоянд. Чунончи, дар ҷумлаи «Дар ҷойе ки интизом ҳаст, дар он ҷо кор пеш меравад» ҷумлаи пайрави макон (дар ҷойе ки интизом ҳаст) ҷойи иҷрои амали сарҷумлаи (дар он ҷо кор пеш меравад)–ро нишон дода, тавассути пайвандакҳои «дар ҷойе ки» ва таркиби ҳамнисбати «дар он ҷо» ба сарҷумла алоқаманд ғангтааст.

Ҷойи ҷумлаи пайрави макон нисбат ба сарҷумла ба тариқи зайл аст:

а) пеш аз сарҷумла: Он ҷо ки намак хурдӣ, намакдон напшкан (*Зарб.*).

б) баъд аз сарҷумла: Дар ҷойе бимирад, ки аз дашноми душман ва таънаи дуст дуртар бошад (*С. Айни*).

в) дар мобайни сарҷумла: Гуруҳе, ба ҷойе ки Азимпоҳ истода буд, расида омаданд (*С. Айни*).

Машқи 77. Ҷумлаҳои зеринро хонед, ҷумлаҳои пайрави маконро ёфта, ҷойи онҳоро муайян кунед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрав ба воситаи кадом пайвандакҳо ба сарҷумла вобаста ғаштаанд.

1. Дар ҷое ки об ҳаст, дар он ҷо ҳаёт месабад (*Ҷ. Иқромӣ*). 2. Ҳар ҷо ки илму дониш бошад, манзили ман ҳамон аст (*С. Улуғзода*). 3. Онҳо ба кучоё ки мерафтанд, он ҷоро обод мекарданд (*Ҷ. Иқромӣ*). 4. Мо дар кучо ки бошем, дар он ҷо кор меҷӯшад (*Р. Ҷалил*). 5. Пойи саркор дар кучоё ки бошад, пойи мо ҳам ба ҳамон ҷо нарасида намоёнад (*Ф. Ниёзӣ*). 6. То ҷое ки тасмаи узангу мерасид, худро пас капидам (*С. Айни*). 7. Ба кучоё ки фармоёд, ба дилу ҷон меравам (*Р. Ҷалил*).

Машқи 78. Ҷумлаҳоро нависед, сарҷумла ва ҷумлаи пайрави маконро муайян кунед. Ҷойи ҷумлаи пайравро нишон диҳед. Воситаи алоқаи ҷумлаи пайрави маконро бо сарҷумла гуед.

1. Пештар, ба ҷойе ки газета хонда истода бошанд, ҳеҷ наздик на-мешуд (*С. Айни*). 2. Сайёра моро ба ҷойе овард, ки як гуруҳ дар таги айвон гулханчае афрухта, ҳалқа гирифта менишастанд (*Ф. Муҳаммадиев*). 3. Пасояндагон дар кучоё ки ҷойе ёбанд, майдони Регистонро пур карда менишастанд (*С. Айни*). 4. Баъд аз андак қадам задан назарам ба ҷойе афтод, ки сангҷаҳои сафедро моҳирона чида, калимаи «муҳаббат» навишта шуда буд (*А. Шукӯҳӣ*). 5. Ба кучоё ки равӣ, ҷойи худат, хонаи худат (*С. Улуғзода*). 6. Балки ба замми ин ба ҷойе роҳ меёбад, ки дар он ҷо бо паризодагон умр ба сар мебарад (*С. Айни*).

Машқи 79. Ҷумлаҳоро нависед, аломати китобати онҳоро гузоред ва гуед, ки ҷумлаҳои пайрав ба кадом саволҳо ҷавоб мешаванд.

1. Душвории кор дар ин ҷо буд ки дар он ҷо чим ва лойи шитта набуд (*С. Айни*). 2. Улоқнуён... аз канори об дуртар дар ҷойе ки тирӣ дарёгарди Темурмалик ба он ҷо намерасид рафта манзил кард

(С. Айни). 3. Табиб ҳам намозро тамом карда омада бори дигар аз Хол-бута ҳолпурси карда ба ҷойе ки нишон дода буданд гузафта нишаст (Р. Ҷалил). 4.одамони у як барраи ширбози фарбеҳро ба наздики суфа оварда дар ҷойе ки чашми ноиб меафтод сар буридан (С. Айни). 5. Онҳо роҳ гашта чакалакро миёнбур карда ба ҷойе баромаданд ки он ҷо дашти васеъ сар мешуд ва даромадгоҳи қишлоқ намоён мегардид (Р. Ҷалил).

Машқи 80. Панҷ ҷумлаи мураккаби тобеъ тартиб диҳед, ки ҷумлаи пайрави макон дошта бошанд. Онҳоро таҳлили наҳви кунед.

§ 18. Ҷумлаи пайрави сабаб

Ҷумлаҳои зеринро мушоҳида кунед, сарҷумла ва ҷумлаи пайравашонро ёбед. Ҷойи ҷумлаи пайравро муайян кунед ва гуед, ки ҷумлаҳои пайрав бо кадом пайвандакҳо ба сарҷумла вобаста шудаанд.

1. Азбаски худам розӣ шудам, падарам ҳам монев нашуд. 2. Аммо ширбиринҷ мепазем нагӯй, ки биринҷи паст медиҳад (С. Айни). 3. Модом ки вай бо ту будан мехоҳад, ту бояд дар наздаш бошӣ. 4. Аз гапи вай ба дилам воҳима афтод, зеро ки дар деҳаи Шоён мактаби нав набуд (С. Улуғзода).

Ҷумлаи пайрави сабаб сабаби воқеъ гардидани амалу ҳолати сарҷумларо ифода карда, ба саволҳои чаро? барои чӣ? аз чӣ сабаб? ҷавоб мешавад.

Ҷумлаҳои пайрави сабаб ба воситаи пайвандакҳои **ки, чун-ки, чун, зеро, зеро ки, азбаски, чунон ки, барои ин (он) ки, бинобар ин (он) ки, модом ки, ба сабаби ин (он) ки, чаро ки** ба сарҷумла алоқаманд мешаванд. Ҷумлаи пайрави сабаб аз сарҷумла бо аломати вергул ҷудо карда мешавад. Масалан, дар ҷумлаи «Ман ин амалро барои он тарк накарда гаштаам, ки писарам аспро дӯст медорад» ҷумлаи пайрави сабаб (писарам аспро дӯст медорад) сабаби воқеъ гардидани амали сарҷумла (ман ин амалро барои он тарк накарда гаштаам)-ро эзоҳ медиҳад. Дар ин ҷумла воситаи алоқии ҷумлаи пайрав бо сарҷумла пайвандакҳои «**ки**» мебошад.

Чумлаи пайрави сабаб асосан пеш аз сарчумла ва баъд аз он меояд, гоҳо дар мобайни сарчумла низ воқеъ мегардад:

а) пеш аз сарчумла: Чун тойча монанди шаби торик сип-сиёҳ буд, пирамард номи вайро Шабранг мемонад (*С. Улуғзода*).

б) баъд аз сарчумла: Ман тарсида қадамабро тезтар мондам, зеро ки онҳоро оворагард ва дузд гумон карда будам (*С. Айни*).

в) дар мобайни сарчумла: Духтарча, ки дар гирду пеши худ модарашро наёфт, ба гирия даромад (*С. Айни*).

Матқи 81. Чумлаҳоро хонед, сарчумла ва чумлаи пайрави онҳоро муайян карда, воситаҳои алоқаашонро шарҳ диҳед. Гуед, ки чумлаи пайрав ба кадом савол ҷавоб мешавад.

1. Азбаски Муқим мутахассиси донишманд буд, дар байни ҳамкоро-наш обруйи калон дошт. 2. Барои ин ки шеърҳоро бо санъати баланд хонед, ман китобамро ба шумо тўхфа мекунам. 3. Аз он гапҳои ҳамшира вай чизе намефаҳмид, зеро ки тамоми ҳаёлотӣ у фақат дар як нуқтаи муҳим банд буд (*Ҳ. Карим*). 4. Чун дар он ҷо кори ман пеш нарафт, маро ба мактаби духтарона дод (*С. Айни*). 5. Сафарро изтиробу ҳаяҷон фаро гирифт, чунки ин якумин тақдирёбии у дар назди ҳамаи ҳайати шахсии қисм буд (*Ф. Ниёзи*). 6. Азбаски дар ин ҷо ҳозир об баровардан мумкин нест, ба кишти лалмӣ маҷбур шудем (*С. Айни*). 7. Сабза ва себарғаҳои ин чорбоғ, ба сабаби ин ки рӯзе ду бор бо обпошакҳо ба болояшон об пошида мешуд, сабзу хуррам буданд (*С. Айни*).

Матқи 82. Чумлаҳоро нависед, аломатҳои китобатро гузоред ва ба зерӣ пайвандакҳо хат катед. Чумлаи якумро таҳлили наҳви кунед.

1. Ҳазрати Наримон беҳуда исрор мекард зеро касе ба у эътироз ҳам кардани набуд (*Ф. Муҳаммадиев*). 2. Аҳли маҷлис маро намешнохтанд зеро ки ман ба ин район фақат ду рӯз аз ин пеш омада будам (*Ҳ. Карим*). 3. Азбаски замини ин ҷуйча ба сангрзаҳои паррадор фарш ёфтааст об монанди як занҷири симин ҳалқаҳои нафис намоён карда бо ҷастухези нозукона пасту баланд шуда меравад (*С. Айни*). 4. Мо давон-давон ба тарафи хона равон шудем ки рӯз хеле бевақт шуда буд (*С. Айни*). 5. Ҳамсоя ки нест кас дар ин гуна мавридҳо душворӣ мекашад (*С. Улуғзода*).

Матқи 83. Аз пайвандакҳои дар қавсӣ додашуда пайвандакҳои мувофиқашро интихоб кунед ва онҳоро ба ҷойи сенуқтаҳо гузошта, чумлаҳоро навишта гиред. Ҷойи чумлаҳои пайравро низ муайян кунед.

1. ... шавҳараш ин ҷо посбонӣ мекунад, ба у ин туфангро дода-
анд (Ф. Муҳаммадиев). 2. Соле як бор ба сайри лола баромадан дар-
кор, ... вай ҳамаи рутубати зимистонро аз аъзои бадани одам руфта
мепартояд (Р. Қалил). 3. Пас аз лабшон зада шудани ин замин ро-
шҳои замини хирманҷойро баланд кун, ... хирмонҷой саҳт меша-
вад (С. Айни). 4. Бой ... ба тарафи Қарши сафар карда буд, ҳавлии
берун хомуш ва ором меистод (Ҷ. Иқромӣ). 5. ... ба корҳои тиҷорати-
аш шикаст рӯй додааст, ба фурухтани ин ҳуҷра маҷбур шудааст
(С. Айни). 6. Базми доирагиро, ... овози доира монанди шикастани
сафолҳо ба гуш мерасид, дар Бухоро сафолак ҳам мегуфтанд
(С. Айни). (ба сабаби он ки, азбаски, чун, чаро ки, ки).

§ 19. Ҷумлаи пайрави мақсад

● Ҷумлаҳои мураккаби ҳар ду сутунро мушоҳида кунед. Сарҷумла ва ҷумлаи
пайрави онҳоро ёфта, воситаи алоқашонро нишон диҳед. Вазифаи ҷумлаҳои
пайрави ҷумлаҳои мураккаби ҳар ду сутунро муайян карда, тафовути онҳоро
гӯед.

1. Барои ин ки ҳайвоноти
раҳгузар киштзорҳоро помол
накунанд, аз ин материали фа-
ровони маҳаллӣ дар гирди ак-
сарияти онҳо девор кашиданд
(А. Деҳотӣ).

2. Маҳз барои он ки рузаш бе
шогирду бе шарик гузарад,
ким-чӣ гуна дастгоҳҳо, усулҳо
ёфта мебаровард (Ф. Муҳамма-
диев).

3. Модарам одатан хурмаи
шиннии рамазониро ба дево-
ри хона, ба меҳи қадрас овех-
та мемонд, ки мурча зер наку-
над (С. Айни).

1. Дар он ҷо аҳволам хуб
буд, барои ин ки ман дар он ҷо
ҳафтае се шаб бо аҳли илм ва
адабиёт ҳамсуҳбат мешудам
(С. Айни).

2. Лекин барои он ки ҳамон рӯз
маро аз кушта шудан халос кар-
дед, ман то абад аз шумо мин-
натдорам (Ҳ. Карим).

3. Лекин ёру ошноҳои мудир ба
пой хеста ғавғо бардоштанд, ки
Носир Аббос зулму тааддӣ меку-
над (Ф. Муҳаммадиев).

**Ҷумлаи пайрави мақсад мақсади воқеъ гардидани амали
сарҷумларо ифода менамояд ва ба саволҳои барои чӣ? ба чӣ
мақсад? ба кадом мақсад? ҷавоб мешавад.**

Ҷумлаи пайрави мақсад ба воситаи пайвандҳои *ки, то, то
ки, то ин ки, барои он (ин) ки, ба мақсади он (ин) ки* ба сарҷумла

вобаста мешавад. Дар байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад аломати вергул (,) гузошта мешавад. Чунончи, дар ҷумлаи «*Барои он ки аз ман ғумони бад накунад, имшаб ба шаҳр рафтани шудам*» ҷумлаи пайрави мақсад (*барои он ки аз ман ғумони бад накунад*) мақсад ва нияти амали сарҷумла (*имшаб ба шаҳр рафтани шудам*)-ро ифода менамояд. Дар ин ҷумлаи мураккаб ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавассути пайвандаки «*барои он ки*» алоқаманд ғаштааст.

Ҷойи ҷумлаи пайрави мақсад нисбат ба сарҷумла ба тариқи зайл аст:

а) пеш аз сарҷумла: Барои он ки ниҳолҳои анҷиру анор аз сармо эмин монанд, онҳоро аввали зимистон хокпӯш мекунанд.

б) дар мобайни сарҷумла: Муҳаббат, барои он ки духтарчааш бедор нашавад, оҳиста ғап мезад (*Ҷ. Икромӣ*).

в) баъд аз сарҷумла: Фавран аз асп фаромада, ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷӯшон кунад (*С. Айни*). Ё омада буд, ки раисро огоҳ кунад (*С. Улуғзода*).

Машқи 84. Ҷумлаҳои зеринро хонед, сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави онҳоро муайян карда, воситаи алоқии ҷумлаҳои соддаи онҳоро нишон диҳед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрави онҳо ба кадом саволҳо ҷавоб мешаванд.

1. Гуё табиат бо камоли ҳавсала чун намунаи гулдасти худ духтаре офаридааст, то ба ҳунармандии ӯ тан бидиҳанд (*Р. Ҷалил*). 2. Баҳринисо сарашро ба тарафи дигар тофт, то ин ки уро боз набинад (*Р. Ҷалил*). 3. Ҷура, бо мақсади ин ки ба саволҳои марди савора ҷавобҳои равшан диҳад, аввало хуб фикру мулоҳиза мекард (*Р. Ҷалил*). 4. Барои он ки Мухтор аз хоб бедор нашавад, ман сарамро ба кӯрпа печонда бесадо мегиристам (*С. Улуғзода*). 5. Ана, ман шуморо имрӯз маҳз барои ҳамин ба ин ҷо овардам, ки бо чашмони худатон бинеду илочашро ёбед, ҷон бародар (*Р. Ҷалил*). 6. Онҳо бо кӯрпаву болин, дегу табақи худ омада, шабу рӯз ин ҷо истиқомат мекунанд, то ки бачаҳои худро ба рӯйхати мактаб нависонанд (*Ф. Муҳаммадиев*). 7. Бо мақсади он ки кӣ будани ҳамин занро бидонам, ба ӯ якчанд саволҳои озмоишкорона додам (*Ҳ. Карим*).

Машқи 85. Ба сарҷумлаҳои зерин ҷумлаҳои пайрави мувофиқро илова карда нависед. Гуед, ки иловаатон чӣ гуна ҷумлаи пайрав аст, чиро ифода мекунад ва ба кадом савол ҷавоб мешавад.

Намуна: Деҳқонон зимистон ҷӯйҳоро кофта тоза мекунанд, то ин ки ...

Деҳқонон замистон чуйҳоро кофта тоза мекунанд, то ин ки тобистон дар обёри душворӣ накашанд (ҷумлаи пайрави мақсад мақсади амали сарҷумларо ифода мекунад ва ба саволи *барои чӣ?*, *бо кадом мақсад?* ҷавоб мешавад).

1. Ман имруз бармаҳалтар омадам, ки ...
2. Асбобҳои хонишатро тоза нигоҳ дор, то ки ...
3. Мардум дар тирамоҳ ҳезум захира мекунанд, ки ...
4. Пунбадонро аз ҳозир тайёр карда монданд, то ки ...
5. Ман тӯро барои ҳамин ба ин ҷо ҷеғ задам, ки ...
6. Ў барвақт омад, то ин ки ...

Машқи 86. Ҷумлаҳоро нависед, сарҷумла ва ҷумлаи пайрави онҳоро ёбед, ҷойи ҷумлаҳои пайравро муайян карда, воситаи алоқаи онҳоро бо сарҷумла нишон диҳед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрави ин ҷумлаҳо ба кадом саволҳо ҷавоб мешаванд.

1. Ў омада буд, ки раисро огоҳ кунад (*С. Улуғзода*). 2. Вай меҳнат мекард, барои он ки ҳақиқатан доништа ва ҷухта бозӣ кунад (*Ҷ. Икромӣ*). 3. Ў, барои ин ки ба назари мастон нанамояд, дар паси дари яктабақай ба тарафи берун кушодашавандаи заминкан меистод (*Р. Ҷалил*). 4. Барои он ки дар он ҷо вақтро беҳуда нагузаронад, вай гиёҳи ишқор ҷамъ карда, сӯзонда ишқор тайёр мекунад (*С. Улуғзода*). 5. Душман аз гурезогурез дар ҳарос монда, бо мушакҳои равшанибахш шаби тираро пайи ҳамдигар равшан мекард, то ки ба ҷанговарони мо монёш павад (*Р. Ҷалил*). 6. Мо инқилоб кардем, то ки дунёро, зиндагониро аз нав созем (*С. Айни*).

Машқи 87. Ҷумлаҳои мураккабро бо тартиби зерин навишта гиред: а) бо ҷумлаи пайрави замон, б) бо ҷумлаи пайрави макон, в) бо ҷумлаи пайрави сабаб, г) бо ҷумлаи пайрави мақсад.

1. Коргарзанони қудакдор бо хотири ҷамъ ба кори саҳро мераванд, чунки қудакони онҳо дар яслии озодаву ороштаи хоҷагӣ дар дасти дояҳои боэътимод парвариш меёбанд (*А. Деҳотӣ*). 2. Баъд аз он ки садоҳо тамоман паст шуда, дар сарҳавз оромии андӯҳгинунае ба вучуд омад, мо аз замин сар бардоштем (*С. Айни*). 3. Номҳои онҳоро ҳам ба ҳошияи ҳамин китоб навишта будам, ки аз ёд набарояд (*Р. Ҷалил*). 4. Азбаски роҳ бад буд, мо омада натавонистем (*Р. Ҷалил*). 5. Ҳанӯз ҳаво ба садои ин милтиқҳо дар ларза буд, ки ду милтиқ аз ду паҳлуи дарвозаи милисахона андохта шуд (*С. Айни*). 6. Зоҳиран, ин мадрасаро

барои он сохта буд, ки баъд аз мурданаиш як қисми молу мулкаш ба номи худаш боқӣ монад (*С. Айни*). 7. Ба ҷойе афтодааст, ки дар вақтҳои гузаштани сел гирдобҳои шуда, монанди як ҳавзча дар он ҷо ... обе пайдо шуда будааст (*С. Айни*).

§ 20. Ҷумлаи пайрави шарт

- Сарҷумла ва ҷумлаи пайрави ҷумлаҳои зеринро муайян кунед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрав кадом ҷиҳати амали сарҷумларо эзоҳ додаанд ва тавассути кадом пайвандакҳо ба сарҷумла вобаста шудаанд.

1. Агар шумо ҳамин хабарро ба ман мерасонед, ман ҳама чизҳоямро ба шумо ва шунавандагони ин хабари хуш меодам. 2. Дар сурате ки ҳамин об ба гушти бадан паҳн шавад, азоби тоқатнопазир медиҳад (*С. Айни*). 3. Вай аз ин роҳаш барнамегардад, ба шарте ки дигарон ёри нарасонанд. 4. Ман ба шарте ба назди онҳо меравам, ки шумо ба дасти худ мактуб навишта диҳед (*Р. Ҷалил*).

Ҷумлаи пайрави шарт шартӣ иҷрои амалу ҳолати сарҷумларо мефаҳмонад ва ба саволи ба кадом шарт? ҷавоб мешавад.

Ҷумлаи пайрави шарт ба воситаи пайвандакҳои *ки, агар (гар, ар), агар ки, ба шарте ки, ба шартӣ он ки, дар сурате ки, чун* ба сарҷумла алоқаманд мешавад. Дар байни ҷумлаҳои пайрави шарт ва сарҷумла аломати вергул (,) гузошта мешавад. Чунинки, дар ҷумлаи «Агар ин кампир кас медошт, бо ҳамин ҳоли афтодагии худ ба бозор намеомад» ҷумлаи пайрави шарт (*агар ин кампир кас медошт*) ба шартӣ иҷрои амали сарҷумла (*бо ҳамин ҳоли афтодагии худ ба бозор намеомад*) ишора мекунад.

Ҷойи ҷумлаи пайрави шарт нисбат ба сарҷумла гуногун аст:

- а) пеш аз сарҷумла:** Агар як роҳ ёфт нашлавад, хизматонаи ҷаноби ясаул ҳам месузад (*С. Айни*).
- б) дар мобайни сарҷумла:** Ин байтҳо, агар беодобона буданашро ба назар нагирем, пурмазмунанд (*С. Айни*).
- в) пас аз сарҷумла:** Ҳамаи ин масъалаҳоро ҳал кардан мумкин мешуд, агар суҳанони маро идораҳои дахлдор мешуниданд (*Ҷ. Иқромӣ*).

Машқи 88. Ҷумлаҳои зеринро хонед, ҷумлаҳои пайрави шартро ёфта, ҷойи онҳоро муайян кунед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрав ба воситаи кадом пайвандакҳо ба сарҷумла вобаста шудаанд.

1. Агар дар сари шумо шавку ҳаваси тамошои аҷоиботи куҳсор бошад, ваҳму ҳаросро ба дили худ роҳ надихед (*С. Айни*). 2. Баҳринисо ба корравӣ розӣ шуд, ба шарте ки ба корхона уро Муҳаббатхон худаш бараду кор ёд диҳад (*Р. Ҷалил*). 3. Агар шумо дар нимрузӣ ба лаби ин ҷуйча оед, аз тамошояш дил канда наметавонед (*С. Айни*). 4. Ман, раиси муҳтарам, ба шарте аввалин шуда ба музокира мебароям, ки ба гуфтани суханҳои ногуфта мондаам рухсат диҳед (*Р. Ҷалил*). 5. Чун бо чашми дақиқ бар онҳо фуру равед, чизи тозае намеёбед (*Л. Шерали*). 6. Агар аз ҳайвоноти даррандаи монанди гург ва шағоли ин дара на-тарсида, шабона ин ҷо оед, боз зиёдтар дар ҳайрат меафтед (*С. Айни*).

Машқи 89. Ҷумлаҳои зеринро нависед, ҳудуди сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави шартро муайян карда, воситаҳои алоқаи нахвийи онҳоро нишон диҳед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрав дар кучои сарҷумла воқеъ гаштаанд.

1. Агар аз хотир фаромӯш накарда бошед, он коғаз ба руи пурчини мактабдор ҳамрангӣ дошт (*С. Айни*). 2. Бадхоҳ агар бадхоҳи накунад, бадхоҳ намешавад (*Ҷ. Иқромӣ*). 3. Агар ки ҳамин тавр накард, ман ба қавли хушку холии ӯ бовар намекунам (*С. Улуғзода*). 4. Писаратонро нишон медиҳам, ба шарте ки ҳамин гапҳои ҳозир дар пешии мо гуфта-атонро дар назди вай такрор кунед (*Ҳ. Назаров*). 5. Зани амир Олимхон, ки ба вай ошиқ шуда бошад, пас вай одами арзанда будааст-дия (*Ҷ. Иқромӣ*). 6. Бо ҳамин ки шод бошанд, майлаш, ман ҳам мекушам (*Р. Ҷалил*). 7. Вай аз ин роҳаш барнамегардад, ба шарте ки дигарон ёри нарасонанд (*Р. Ҷалил*).

Машқи 90. Ба ҷойи сенуқтаҳо ҷумлаҳои пайрав гузошта, ҷумлаҳоро пурра карда нависед. Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави шартро бо сарҷумла муайян кунед

1. Ман ба назди онҳо меравам, ... 2. ... , бовар намекунам. 3. ..., ҳоҷати барзагов нест. 4. ..., худат писарчаатро ба кудакистон бар. 5. ..., ба миёни суханам лагад назани. 6. Ман ин таомро мепазам, ...

Машқи 91. Аз пайвандҳои дар қавсайн овардашуда мувофиқапро интихоб кунед. Онҳоро ба ҷойи сенуқтаҳо гузошта, ҷумлаҳоро навишта гиред.

1. ... ҳуди Хадича нахоҳад, падару модараш уро ба ҳеҷ кас дода наме-тавонанд (*Ҷ. Иқромӣ*). 2. Мо хоҳишатонро қонё мекунем, ... шумо ба

таклифи мо не нагуед (*А. Сидқӣ*). 3. Ин ба шарте мумкин аст, ... чубу тахта, тунука ва дастгоҳҳо дар вақташ гирифта шаванд (*С. Улуғзода*). 4. ... ба ягон кор қасд кунад, он корро накарда намемонад (*С. Улуғзода*). 5. Ҳар камӣ ва камбудӣ ... дошта бошӣ, мо ба ёрӣ додан ҳозирем (*С. Айни*).

(ки, агар, ба шарте ки)

§ 21. Ҷумлаи пайрави ҳилоф

○ Сарҷумла ва ҷумлаи пайрави ҷумлаҳои зеринро ёбед. Амали сарҷумла ва ҷумлаи пайравро муайян карда, ба муносибати маъноии онҳо сеҳн монед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрав бо сарҷумла тавассути кадом пайвандакҳо вобаста шудаанд.

1. Бо вуҷуди он ки Истам аз тағи нӯхтааш маҳкам дошта меистод, вай ҳар замон рост мешуд (*С. Айни*). 2. Ҳарчанд Носир Аббос Бекназарро моҳе як-ду бор медид, оғуш кушода воҳурӣ кард (*Ф. Муҳаммадиев*). 3. Нуралӣ ба осӣёву обҷувозсозӣ муқобил баромаданро лозим намедонист, гарчанде ки ин сохтмонро зарур ҳисоб намекард (*С. Улуғзода*). 4. Қасадатон фил барин бошад ҳам, мош барин заҳра надоштаед (*А. Деҳотӣ*).

Ҷумлаи пайрави ҳилоф фикреро ифода мекунад, ки вай ба амали иҷрошуда ё иҷрошавандаи сарҷумла муҳолиф аст. Ҷумлаи пайрави ҳилоф ба саволҳои бо вуҷуди чӣ? ба қойи чӣ? бар ҳилофи чӣ? ҷавоб мешавад ва бо воситаи пайвандакҳои ҳам, бо вуҷуди он (ин) ки, гарчанде, агарчи (гарчи), агарчанде, ҳарчанд, ҳарчанд ки, сарфи назар аз ин (он) ки, ба қойи он (ин) ки... алоқаманд мегардад.

△ **Масалан**, дар ҷумлаи «Бо вуҷуди он ки шаб аз ним гузашта буд, аз хурсандӣ касеро хоб намебурд» фикри дар ҷумлаи пайрави ҳилоф (бо вуҷуди он ки шаб аз ним гузашта буд) овардашуда ба амали сарҷумла (аз хурсандӣ касеро хоб намебурд) муҳолиф аст.

Дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрави ҳилоф дорои қойи муайян аст:

а) пеш аз сарҷумла: Агарчанде ки дар очеркнависӣ чандон маҳорат надорам, ин хоҳишро бо хурсандӣ қабул кардам (*Р. Ҷалил*).

б) дар мобайни сарҷумла: Ин дафъа ҳам Ҷамила вазифаи миёнаравиро, ҳарчанд ки хоҳиш накарда буданд, ба ҷо овард (*Р. Ҷалил*).

в) пас аз сарчумла: Фиребу найранг накард, ҳарчанд ки ба он маҳорат дорад (*Ҷ. Иқромӣ*).

Машқи 92. Ҷумлаҳоро хонед, сарчумла ва ҷумлаи пайравашонро муайян кунед, воситаи алоқаи онҳоро гуед.

1. Ман, гарчанде хобам омада бошад ҳам, зуд бархоста ҷомаамро пушида дар наздаш меништам (*С. Улуғзода*). 2. Шаби баҳор бошад ҳам, осмон ҷодирӣ абрин гирифта буд (*Ҳ. Карим*). 3. Ростӣ, бо вучуди ин ки аз шиддати дард худро аз гиря боздошта наметавонистам, худ ҳам дарун-дарун меҳандидам (*Р. Ҷалил*). 4. Ҳаво он қадар хунук набошад ҳам, барф бо донаҳои калон-калон лаклаки меборид (*С. Айни*). 5. Гарчанд фасли тирамоҳ дохил шуда бошад ҳам, ҳаво аз рӯзҳои тобистон чандон фарқ надошт (*Ф. Ниёзӣ*). 6. Ту, ҳарчанд тунд бошад ҳам, чашмонатро пушида ин косаро ҳолӣ кун (*С. Айни*).

Машқи 93. Ҷумлаҳоро нависед, ба зерӣ ҷумлаи пайравӣ ҳилоф хат кашед ва ҷойи онҳоро муайян кунед.

1. Ў, бо вучуди ин ки аз кор бевақт мегашт, ҳезум мекафонд, об меовард (*Р. Ҷалил*). 2. Вай, ҳарчанд дард аз ҷонаш гузашт бошад ҳам, дод нагуфт (*С. Айни*). 3. Барф акнун бозистода бошад ҳам, сардии ҳаво шиддат карда буд (*С. Айни*). 4. Мухтор садсола шавад ҳам, он соли серташвиш ва пурмоҷароро фаромӯш намекунад (*Ҷ. Иқромӣ*). 5. Ҳарчанд ки аз қафотон медавидам, расида наметавонистам (*Р. Ҷалил*). 6. Қорӣ-Ишқамба бо вучуди ин ки он рӯз аз по афтода бисёр суст шуда буд ва мувофиқи одати рӯзҳои охири бо пасткучаҳои камодам мерафт, шитобкорона қадам мебартофт (*С. Айни*). 7. Давлатро, гарчанде пешаки ба ӯ гуфта бошанд ҳам, дуру дарозии роҳ ба ҳайрат меандохт (*Р. Ҷалил*).

Машқи 94. Ҷумлаҳои соддаи зеринро ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравӣ ҳилоф гардонед.

Намуна: Бо вучуди дурии роҳ ва душвории вазифа ман натарсида ба роҳ даромадам (*Ш. Толис*). Бо вучуди он ки роҳ дур ва вазифа душвор буд, ман натарсида ба роҳ даромадам.

1. Бинобар ин бо вучуди гузашт рафта истодани мавсими мевағундорӣ, Ҳасан барои бурдани хонаводааш ба боғ ҷасорат намекард (*С. Айни*). 2. ... бо вучуди бесаводӣ шеърхон ва баъзеашон шеърғуӣ ҳам

буданд (С. Айни). 3. Бегоҳи бо вучуди гармии ҳаво тирезаҳо баста ва бо пардаҳои рушноигузар пушида шуда буданд (Ҷ. Иқромӣ). 4. Одинаев ба ҷойи бадқаҳр шудан зери лаб ринҳанд кард ... (Ф. Ниёзӣ).

Машқи 95. Байтҳои зеринро хонед ва шарҳ диҳед.

1. Агарчанде ки гуяндат муҳоҷир,
Ту аммо на муҳоҷир, на мусофир.

М. Турсунзода

2. Гарчи дар гаҳвора мебастанд дасту пойи ман,
Дар Замин баҳри талоши осмонам зодаанд.

Л. Шерали

3. Шохи бебор ар ки бошад аз дарахти мевадор,
Чун наорад мева бор, андар шумори ҳезум аст.

А. Ҷомӣ

§ 22. Ҷумлаи пайрави натиҷа

- Сарҷумла ва ҷумлаи пайрави ҷумлаҳои муракаби зеринро ёбед. Ҷойи ҷумлаҳои пайравро муайян кунед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрав бо кадом пайвандак ба сарҷумла вобаста шудаанд.

1. Баъзе шабҳо девони он ҷо наърае мекашиданд, ки роҳгузарони он давру пеш бо шунидани он овоз аз худ рафта меафтидаанд.
2. Ба манқал ва сандалиҳо уду анбар месухтанд, ки ҳама ҷо муаттар мегашт (Ҷ. Иқромӣ).
3. Ҳар шаб панҷ қадок кунҷолааш канда напудааст, ки то устухон-ҳояш равшан гардидааст (С. Айни).

Ҷумлаи пайрави натиҷа натиҷаи амалу ҳолати сарҷумларо ифода мекунад. Ҷумлаи пайрави натиҷа баъд аз сарҷумла воқеъ мегардад ва ба воситаи пайвандакӣ «ки» вобаста мешавад.

Машқи 96. Ҷумлаҳоро хонед, ҷумлаҳои пайрави натиҷаро муайян кунед ва воситаи алоқаашонро шарҳ диҳед.

1. Як табассуми латиф, бачагона ва маъсумона дар рӯи ӯ шукуфт, ки уро боз ҳам зеботар гардонд (Р. Ҷалил).
2. Магар дар, девор ва ҳаворо

ҳам ба номи зан номахрам ва бегона гумон мекарданд, ки дар хонаи танҳо ҳам уро бо номаш ҷеғ намезаданд (*С. Айни*). 3. Моҳ торафт зиёдтар баланд мебаромад, ки ин оромии табиатро мукаммалу мунаввар мегардонад (*Р. Ҷалил*). 4. Магар бедор буданамро ҳис мекард, ки маро оҳиста ҷеғ мезад (*С. Улуғзода*). 5. Ин вақт аз қафои ҳавлиамон мошини боркаш гузашт, ки садои вай торикиро ларзонду хоби маро гурезонд (*Р. Ҷалил*). 6. Рузе ба ман бо Нурмуҳаммад суҳбати дуру дароз кардан рост омад, ки бо он мусоҳиба ҳақиқати аҳволи он оиларо тамоман фаҳмида гирифтаам (*С. Айни*).

Машқи 97. Ҷумлаҳоро нависед, сарҷумла ва ҷумлаи пайрави натиҷаро муайян кунед.

1. Рост, ана бинед, то қарибии решааш шох дода, ғуза бастааст, ки кас шумурда натавониста ҳисобашро гум мекунад (*Ф. Ниёзи*). 2. Аз бозор ранги қирмизӣ харида оварда, онро ба лаки зард омехта намуда, дар рӯи карнайчаҳо гулпартоӣ кард, ки баъд аз он харидорон бисёр шуда, бозораш часпонтар шуд (*Р. Ҷалил*). 3. Ҳамаи колхозчиёро ба ҳашар бароварда дар як рӯз ҷӯй канданд, ки пахтаҳо дар вақти худ об хӯрданд (*Ф. Ниёзи*). 4. Дар вақти поин омаданам Шохқосим аз миёнам дошт, ки поям ба замин бархӯрда лат наёфт (*С. Айни*). 5. Аз он сари телефон ягон сардораш ҷавоб дод магар, ки вазъияти вай, тағйир ёфта, овозаш мулоим шуд (*Р. Ҷалил*).

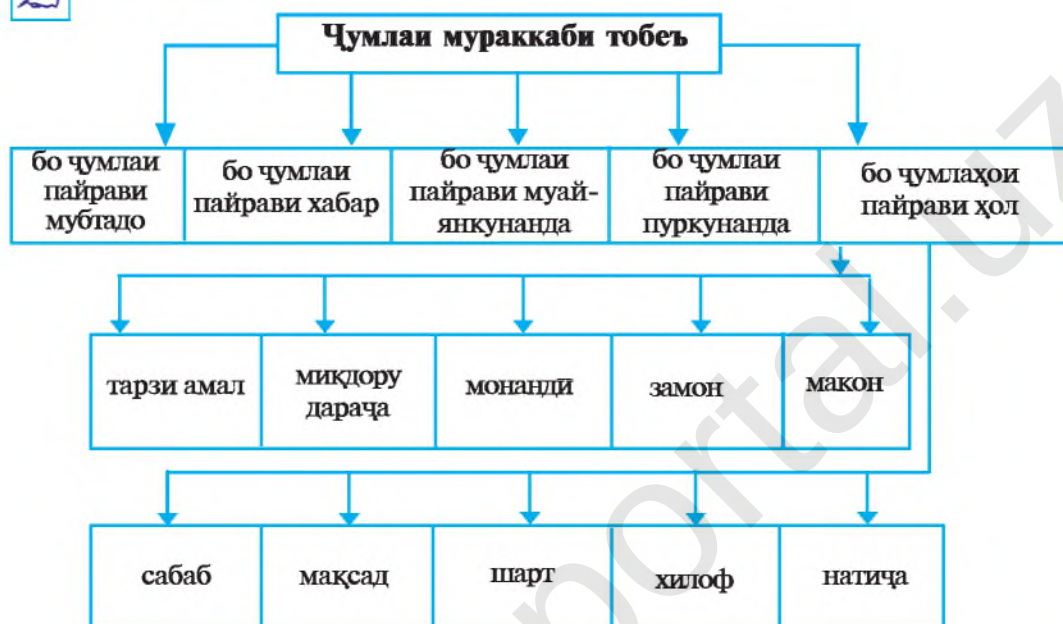

Машқи 98. Ҷумлаҳоро нависед, хели ҷумлаҳои пайрави бо пайвандаки «ки» ба сарҷумла тобеъшударо муайян кунед.

1. Кори калонро, ки пеш гирифтаем, дурашро андеша кардан лозим аст (*Р. Ҷалил*). 2. Онҳоро дида Оймулло, ки аз таъсири шеърӣ Бедил ба шавқ омада буд, ҳайрон нигарон монд ва сухане аз даҳонаш набаромад (*Ҷ. Икромӣ*). 3. Шоди ҷубдастачаашро ба даст гирифта, дар канори ба киштзор пайвастаи ҷарӣ мегашт, ки мабодо бузҳо ба кишти мардум надароянд... (*С. Айни*). 4. У худро чунин нишон дод, ки аз ояндагон хабаре надорад (*Р. Ҷалил*). 5. У ин корро тавре мекард, ки одатан ҷавонон дар куча ва боғҳо, дар клуб ва театрҳо мекунанд (*Ф. Муҳаммадиев*). 6. Аз афташ ҳаво ҳақиқатан ҳам саҳт гарм шуда будааст, ки рӯи Саломатапа суп-сурх шуда рафт (*П. Толис*).

Машқи 99. Нақшаро хонед ва шарҳ диҳед.

Машқи 100. Ҷумлаҳоро нависед, ҳелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳолро муайян кунед ва воситаҳои алоқои онҳоро бо сарҷумла нишон диҳед.

1. Агарчи барфҳои куҳ аз таъсири Офтоби баҳор кайҳо об шуда, ба ҷойи барфи сафед гиёҳҳои кабуд рӯида буданд, қуллаҳои куҳ ҳануз қулоҳи сафеди худро аз сар бадар накарда буданд (С. Айни). 2. Агар саҳв накунам, ин номи қаҳрамони достони ҷовиди Фирдавси аст (Р. Ҷалил). 3. Ҳошим Корвон магар аз ёрмандии Зубайда орият мекард, ки андак фикр карда истода мағрурона гуфт (С. Улғзода). 4. Ҷойе набуд, ки аз он равшанӣ дарояд (С. Айни). 5. Вақте ки у аз пеши ҳаммоми Туқумдӯзи мегузаштааст, аз гулаҳи ҳаммом садо баромадааст (С. Айни). 6. У бегумон ба ман дил додасту омадааст, ки ҳамин чизҳоро баҳона карда муҳаббатиро изҳор кунад (Р. Ҷалил). 7. Деҳқонон аз ҳукмронии заминдорон озод карда мешаванд, чунки Замин акнун моли заминдор нест (Р. Ҷалил). 8. Пирамард, бе он ки садое барорад, сари худро яктурафа ҳам карда, ба иҷорадор гуш дода истод (С. Айни). 9. Некқадам! Сурудхонӣ ва найнавозиат, ба дараҷае ки ба мо таъсир мебахшад, ба ҳуди ту ҳам таъсир мекунад, ё не? (С. Айни). 10. Мисли он ки аз чизе хавотир мекашида бошад, ин су-он су менигарад (С. Улғзода).

Савол ва супоришҳо

1. Чанд хели ҷумлаи пайрави ҳолро медонед? Онҳоро номбар кунед.
2. Ҷумлаи пайрави тарз чист?
3. Ҷумлаи пайрави тарз ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
4. Ҷумлаи пайрави тарз бо кадом пайвандакҳо ба сарҷумла вобаста мегардад?
5. Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа чист?
6. Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
7. Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро бо сарҷумла номбар кунед.
8. Ҷойи ҷумлаҳои пайрави тарз ва миқдору дараҷаро бо мисолҳо фаҳмонед.
9. Ҷумлаи пайрави монандӣ чист?
10. Ҷумлаи пайрави монандӣ ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
11. Кадом пайвандакҳо ҷумлаи пайрави монандиро ба сарҷумла тобеъ мегардонанд?
12. Ҷойи ҷумлаи пайрави монандиро бо мисолҳо нишон диҳед.
13. Ҷумлаи пайрави замон чист?
14. Ҷумлаи пайрави замон ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
15. Кадом пайвандакҳо ҷумлаи пайрави замонро ба сарҷумла вобаста мекунад?
16. Ҷойи ҷумлаи пайрави замонро бо мисолҳо нишон диҳед.
17. Ҷумлаи пайрави макон чист?
18. Ҷумлаи пайрави макон ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
19. Ҷумлаи пайрави макон бо кадом пайвандакҳо ба сарҷумла вобаста мегардад?
20. Ҷойи ҷумлаи пайрави маконро фаҳмонед.
21. Ҷумлаи пайрави сабаб чист?
22. Ҷумлаи пайрави сабаб ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
23. Ҷумлаи пайрави сабаб бо кадом пайвандакҳо ба сарҷумла тобеъ мегардад?
24. Ҷойи ҷумлаи пайрави сабабро фаҳмонед.
25. Ҷумлаи пайрави мақсад чист?
26. Ҷумлаи пайрави мақсад ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
27. Воситаҳои алоқаи тобеи ҷумлаи пайрави мақсадро бо сарҷумла бо мисолҳо шарҳ диҳед.
28. Ҷойи ҷумлаи пайрави мақсадро фаҳмонед.
29. Ҷумлаи пайрави шарт чист?
30. Ҷумлаи пайрави шарт ба кадом савол ҷавоб мегардонад?
31. Ҷумлаи пайрави шарт ба воситаи кадом пайвандакҳо ба сарҷумла тобеъ мегардад?
32. Ҷойи ҷумлаи пайрави шартро бо мисолҳо шарҳ диҳед.
33. Ҷумлаи пайрави ҳилоф чист?
34. Ҷумлаи пайрави ҳилоф ба кадом саволҳо ҷавоб мешавад?
35. Ҷумлаи пайрави ҳилоф тавассути кадом пайвандакҳо ба сарҷумла тобеъ мешавад?
36. Ҷойи ҷумлаи пайрави ҳилофро бо мисолҳо шарҳ диҳед.
37. Ҷумлаи пайрави натиҷа чист?
38. Ҷумлаи пайрави натиҷа бо кадом пайвандак ба сарҷумла вобаста мешавад?
39. Ҷойи ҷумлаи пайрави натиҷаро бо мисолҳо шарҳ диҳед.

САВОЛҲОИ ТЕСТӢ

1. Дар ҷумлаи мураккаби «Дар ҳолате ки неши селоби нави ашкро гирифта наметавонист, ба изҳори миннатдорӣ даромад» кадом навъи ҷумлаи пайрави ҳол кор формула шудааст?

- А) ҷумлаи пайрави тарзи амал
- Б) ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа
- В) ҷумлаи пайрави монандӣ
- Г) ҷумлаи пайрави замон
- Д) ҷумлаи пайрави макон

2. Ҷумлаи пайрави ҷумлаи мураккаби «Савобҷӯй аз қафояш давид, ҳар қадаре ки зудтар медавид, асп ҳамон қадар тезтар метохт» ба кадом навъи ҷумлаи пайрави ҳол тааллуқ дорад?

- А) ба ҷумлаи пайрави тарзи амал
- Б) ба ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа
- В) ба ҷумлаи пайрави монандӣ
- Г) ба ҷумлаи пайрави замон
- Д) ба ҷумлаи пайрави макон

3. Дар ҷумлаи мураккаби «Аз курта, ҷома ва бадани онҳо бӯйи хун омада меистод, гӯё ки бошандагони ин ғор дар хун оббозӣ кардаанд» кадом навъи ҷумлаи пайрави ҳол истифода шудааст?

- А) ҷумлаи пайрави тарзи амал
- Б) ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа
- В) ҷумлаи пайрави монандӣ

- Г) ҷумлаи пайрави замон
- Д) ҷумлаи пайрави макон

4. Дар кадом ҷавоб саволҳои ҷумлаи пайрави замон оварда шудааст?

- А) чи қадар?, ба кадом дараҷа?
- Б) чи хел?, чи гуна?, чи тарз?, чи тавр?
- В) кай?, аз кай?, то кай?, кай боз?
- Г) куҷо?, аз куҷо?, дар куҷо?, ба куҷо?
- Д) чаро?, барои чи?, аз чи сабаб?

5. Дар ҷумлаи мураккаби «Дар ҷое ки обу Офтоб ҳаст, дар он ҷо ҳаёт ҳаст» кадом навъи ҷумлаи пайрави ҳол истифода шудааст?

- А) ҷумлаи пайрави тарзи амал
- Б) ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа
- В) ҷумлаи пайрави монандӣ
- Г) ҷумлаи пайрави макон
- Д) ҷумлаи пайрави замон

6. Дар ҷумлаи мураккаби «Ман ҳамаи суханҳоямро фошофои меғуям, ба шарте ки ту ба миёни суханам лағад назанӣ» кадом хели ҷумлаи пайрави ҳол оварда шудааст?

- А) ҷумлаи пайрави монандӣ
- Б) ҷумлаи пайрави макон
- В) ҷумлаи пайрави шарт
- Г) ҷумлаи пайрави сабаб
- Д) ҷумлаи пайрави натиҷа

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ СЕРТАРКИБ

Дар боби чумлаҳои мураккаб чумлаҳои мураккаберо аз назар гузаронидем, ки аз ду чумлаи содда иборатанд ва чумлаҳои соддаи таркиби онҳо тавассути алоқаи пайваст (чумлаҳои мураккаби пайваст), ё ки бо воситаи алоқаи тобеъ (чумлаҳои мураккаби тобеъ) барои ифодаи як фикри умумӣ қорбаст мешаванд. Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккабе низ мавҷуданд, ки онҳо аз се ва зиёда чумлаи содда таъкил ёфта, дорои сохту таркиб, бандубаст ва муносибатҳои гуногуни маъноӣю дастурий мебошанд. Ин гуна чумлаҳо ба чумлаҳои мураккаби сертаркиб мансубанд. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб ба се гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: *чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб, чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб ва чумлаҳои мураккаби сертаркиб бо рабти гуногун.*

§ 23. Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб

Чумлаҳои мураккаби ҳар ду сутунро хонед, фарқи онҳоро аз ҷиҳати сохту таркиб ва алоқаи дастуриашон муайян намоед.

1. Лаҳзаи оғози маросим наздик мерасид, аммо касе ба сари миз наменишаст (*Ф. Муҳаммадиев*).

2. Он рузи фируз расид ва шабона аз туйхона овози доира ба фалак мепечид (*С. Айни*).

3. Ман аз тарси ғалтидан ҳар қадар ки ба ёли вай саҳттар меҷаспидам, динг-динги вай ҳамон қадар зиёдтар мешуд (*С. Айни*).

1. Ҳафт нафар акнун торафт равшантар медиданд, ки дар ру ба руяшон қишлоқчае воқеъ аст ва аз он ҷо душман тир меборонад (*Р. Ҷалил*).

2. Вақте ки илтимосу илтиҷои у ба ғияву зорӣ бадал ёфтааст, Аслонхоҷа ба у маслиҳат додааст, ки ба ман муроҷиат кунад (*С. Айни*).

3. Агар ҳақиқатан ин гуна ҳавас дошта бошед, аз ман ба шумо насиҳати оқилона ҳамин аст, ки ин савдуро аз сари худ дур кунед (*С. Айни*).

Дар фасли чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаҳои мураккаберо аз назар гузаронидем, ки онҳо аз як сарчумлаю як чумлаи пайрав иборатанд. Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби тобеи аз

як сарчумлаю ду ё зиёда ҷумлаҳои пайрав иборат низ мавҷуданд. Масалан, ҷумлаи мураккаби тобеи «Агар он рӯз шамол хезад ё Офтоб аз ҳад зиёд тафсон бошад, нами замини шумо мегурезад» аз се ҷумлаи содда таркиб ёфтааст, ки дар он ду ҷумлаи пайрави шарт («Он рӯз шамол хезад», «Офтоб аз ҳад зиёд тафсон бошад») ба воситаи пайвандаки тобеъкунандаи «агар» ба сарҷумла («нами замини шумо мегурезад») вобаста ғаштаанд.

Ҷумлаи мураккаби сертаркибе, ки аз се ва зиёда ҷумлаи содда тавассути алоқаи тобеъ ташкил ёфтаанд, ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб номида мешавад.

Соҳти ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб гуногун буда, сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав дар таркиби онҳо бо тарзҳои мухталиф воқеъ мегарданд. Аз ин рӯ, ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд: *ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҷида, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ғайриҷида ва ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави дараҷа.*

Машқи 101. Ҷумлаҳои мураккаби зеринро хонед, ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро ёфта, ба дафтаратон нависед ва воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои пайравро бо сарҷумла муайян кунед.

1. Вай мепурсид, ки меҳмон ба кадоме аз ин нушоқиҳо майл дорад (Ф. Муҳаммадиев). 2. Хурсанд шудам, ки Тоҳироваро мебинаму фурсати суҳбат пайдо мекунам (Р. Ҷалил). 3. Дар он ҷо Аҳрорхоҷа ба ман гуфт, ки як чизро фаромӯш кардааст (Ҷ. Иқромӣ). 4. Ин аҳволе, ки шумо дилед ва ман барои ибрат шуморо ин ҷо оварда, ин ҳолро нишон додам, аҳволи зоҳирии қаландарон аст (С. Айни). 5. Вақте ки қозии марҳум хоҷагии Ғиждувонро партофта, Бухоро рафтани хост ва чанд нафар мулозимони қадрдонаш кучи уро то шаҳр бурда, ба хонааш фурувардем, у моро дар он ҷо як шаб меҳмон кард (С. Айни). 6. Савор, монанди сайёде, ки шикори ба дом афтодаи худро гурезонида бошад, ё мисли шағоле, ки мурғи ба чангол даровардаашро аз даст дода бошад, аз ғазаб дандон меҳонд (С. Айни). 7. Чун ҳушёр шудам, шарм даштам, ки чаро дар доманам кулӯх андохтаам ва рехтам, аммо боз аз ҳуш рафтам (С. Айни).

Машқи 102. Ба ҷумлаҳои зерин ҷумлаи пайрав илова карда, ба ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб табдил диҳед ва сарҷумлаю ҷумлаҳои пайравии онҳоро муайян кунед.

1. Ҳасан ба ҳавли баромада дид, ки модараш омадааст, ...
2. Агар шабона ба осмони соф нигаред, мебинед, ки ...
3. Вақте ки ба синф даромадам, омӯзгорро дидам, ки ...
4. Ҳамин ки аз дар даромадам, падарам гуфт, ки...
5. Модоме ки суҳан дар бораи таҳсил мееравд, ман боварӣ дорам, ки ...
6. Агар об набошад, ободони намешавад, чунки...
7. Чун ба хона расидам, ҳайрон шудам, зеро ки ...

§ 24. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайравии чида

Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиби зеринро хонед. Сарҷумла ва ҷумлаҳои пайравии онҳоро муайян кунед. Гуед, ки дар байни ҷумлаҳои содда кадом хели алоқии дастурии истифода шудааст.

1. Ҳамин ки таркиш ҳаворо ларзонд ва дути ғализ бархост, боз Давлат ба танк наздик омад (*Ф. Ниёзи*). 2. Агар ин кор ба ӯ зарар дошта бошад ва ӯ ба ин кор роҳ надодани бошад, чаро ҳудаш фармон баровардааст? (*С. Айни*). 3. Ин буд таронаи қушнаӣ, ки Содиқ менавохту Ҳошимҷон мешунид (*Ҷ. Иқроми*). 4. Ҷонишини вакили мухтор коре карданд, ки ҳам гург сер шуд ва ҳам гусфанд осуда монд (*С. Айни*).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайравии чида ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайравии якхела ба ягон аъзо ё тамоми сарҷумла бо воситаи як пайвандак тобеъ мешаванд. Гоҳо ин пайвандак дар шакли такрор меояд. Ҷумлаҳои пайрав бо ҳамдигар тавассути пайвандакҳои пайваस्तкунанда (пайиҳам, ҳилофӣ, ҷудой) алоқаманд гашта, ба як савол ҷавоб мешаванд.

Масалан, дар ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиби «Агар ин мардак ба даст наафтад ва ки буданиш маълум нашавад, ҳавфу хатар аз мо дур намешавад», ҷумлаҳои пайравии чидаи шарт (агар ин мардак ба даст наафтад ва ки буданиш маълум нашавад) тавассути пайвандакҳои тобеъкунандаи агар ба сарҷумла (ҳавфу хатар аз мо дур намешавад) тобеъ гашта, шартҳои иҷрои амали сарҷумларо эзоҳ медиҳанд ва ба

саволи ба кадом шарт? ҷавоб мешаванд. Ҷумлаҳои пайрави шартӣ чида байни худ ба воситаи пайвандаки пайваस्तкунандаи пайиҳами «ва» алоқаманд гаштаанд.

Ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркибе, ки дар он ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрави якхела дар асоси алоқани пайваст корбасти шуда, ягон аъзо ё амали тамоми сарҷумларо аз ягон ҷиҳат эзоҳ медиҳанд, ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави чида ном дорад.

Машқи 103. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро хонед, сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави чидаро муайян кунед. Гуед, ки онҳо байни худ ва бо сарҷумла тавассути кадом пайвандакҳо алоқаманд шудаанд.

1. Азбаски дар ду канори рӯд дарахтони тут сабзида буданд ва ҳар ҳафта ё понздаҳ рӯз аз рӯд об мегузашт, бошишгоҳи ман дар шароити онвақтаи Бухоро манзараи хубе дошт (*С. Айни*). 2. Вақте ки ҳама рафтанду оромии шабонгоҳ барқарор гардид, садои шаршари чашма ба гуши Ҳотам расид (*Р. Ҷалил*). 3. Агар ҳаво абр шавад ё борон борад, Бибимастура бо наберааш ва бузаш ба даруни хонача паноҳ мебуданд (*С. Улуғзода*). 4. Ана ҳамин вақт маълум гардид, ки дар хонаи Исфандиёр кафлес нест, коса нест, ҷумча нест (*Ҷ. Қўҳод*). 5. Агар онҳо меомаданду шумо гӯш мекардед, ҳамаи дарди диламро як-як гуфта меодам (*Р. Ҷалил*). 6. Шояд дар меҳи лунгиовези ба гузоштани он салла роҳ надодани сартарош барои он бошад, ки вай бисёр чиркин буд ва ба болои лунгиҳои мӯйсаргирӣ истодани он саллаи чиркин сабаби нафрати мӯйсаргирони дигар мешуд (*С. Айни*).

Машқи 104. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро нависед, сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави чидаро муайян кунед. Гуед, ки кадом хели ҷумлаҳои пайрав чида шуда омадаанд ва ба воситаи кадом пайвандакҳо ба сарҷумла вобаста шудаанд.

1. Охир ҳамон коре, ки онҳо «беобрӯй» ё «бепардагӣ» номиданд ва шумо онро кори ҳаррузаи муқаррарӣ мегуед, чист? (*С. Айни*). 2. Арзам ҳамин, ки тақсир, шумо гуноҳи маро бахшидед, аммо ман ҳеҷ гуноҳ надоштам (*С. Улуғзода*). 3. Бо вучуди ин ки роҳ набуд, асбоб набуд ва муаллим набуд, дар ин се соли охир кори мактаб хеле пеш рафт (*С. Айни*). 4. Имсол кори деҳқонии Бозор монанди пештара авҷ накард, зеро барзагови ҷуфташ тоқа, ду марди коркун як шуда монда буд

(С. Айни). 5. Инҳо мансабҳои калон ва манбаъҳои асосии даромад ва ихтиёри харҷу дахли мамлакатро ба дасти худ гирифта буданд, ки касе бе васотати онҳо ба мансабе намерасид ва подшоҳ ба ихтиёри худ коре карда наметавонист (С. Айни). 6. Ҳуш доред, ки бечорагӣ айб нест, аммо куфрони неъмат ва кўрнамаки гуноҳи азим аст (С. Айни).

§ 25. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави гайриҷида

● Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби ҳар ду сутунро хонед. Онҳоро аз ҷиҳати хели ҷумлаҳои пайравашон ва алоқаи байни онҳо ба гуруҳҳо ҷудо кунед. Фарқи ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби сутунҳоро муайян кунед.

1. Ду кас аз аҳолии бозории Бухоро бо як шахс, ки дар тани худ либоси нимрасмӣ дошт ва миёнаш аз рӯй бо ғўтаи сафед бастагӣ буд, аз дари сарой даромада омаданд (С. Айни).

2. Магар аз ин ҳам зиёдтар нарасиди мешавад, ки ман дар ҳар сад танга моҳе ба се танга қаноат карда гардаму аз болои пули ман дар ҳар сад танга шаш танга меҳурад (С. Айни).

3. Баъд аз он ки бачагон ба куча баромада рафтанд ва ҳавлӣ ором гирифт, ҳудаш ба хона даромад (С. Айни).

1. Бе он ки ба ман гап занад, поямро аз кунда баровард ва ҷуқурчаеро, ки дар як гушаи он хона буд, ба ман нишон дод (С. Айни).

2. Шикамаш қадре калонтар афтада бошад ҳам, аз бози карда истодани ҷашмони оҳувораш маълум буд, ки хеле даванд аст (С. Айни).

3. Бой дар кодоки пешгоҳи сандали ба болишт таъя карда ёзида буд, ба Наби Полвон, ки дар ру ба рӯи у дар кодоки поёни менишаст, нигоҳ кард (С. Айни).

Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиbero, ки дар онҳо ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрави гуногун ё якхела ба як сарҷумла тобеъ шуда, онро аз ҷиҳатҳои гуногун ё аъзоҳои гуногуни сарҷумларо аз як ҷиҳат эзоҳ медиҳанд, ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави гайриҷида меноманд.

△ Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб ҷумлаҳои пайрави якхела одатан аъзоҳои гуногуни сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд. Масалан, дар ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиби «Кўҳсоре, ки ин

дараро печонида гирифтааст, аз дур ба назаратон монанди як кӯхпоре менамояд, ки ба дарунаш шикофе ва сӯрохе надошта бошад» ҷумлаҳои пайрави якхела — муайянкунанда — «ин дараро печонида гирифтааст» мубтадо (кӯхпоре), вале «ба дарунаш шикофе ва сӯрохе надошта бошад» ҳоли сарҷумла (монанди кӯхпоре) — ро эзоҳ додаанд.

Ҳангоми ҳархела будани ҷумлаҳои пайрав онҳо сарҷумларо аз ҷиҳатҳои гуногун, ё ки аъзоҳои гуногуни онро шарҳ медиҳанд. Масалан, дар ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиби ғайриҷидаи «Ҳамин ки сарашро бардошт, дид, ки ҳамшира дар паҳлӯи хандида истодааст» ҷумлаҳои пайрави замон (ҳамин ки сарашро бардошт) ва пуркунанда (ҳамшира дар паҳлӯи хандида истодааст) сарҷумлаи бо як калима ифодаёфта — «дид» — ро эзоҳ додаанд.

Машқи 105. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи ғайриҷидаро ҳонед, сарҷумла, ҷумлаҳои пайрав ва вазифаи пайвандакҳоро муайян кунед.

1. Дар ҳамгашти кӯҳ, ки ягона роҳи борик сар мешуд, пешқаровулони аскарони Махсум буданд, ки дар роҳ ва атрофи он ҷонзоде наменамоёд (*Ҷ. Иқромӣ*). 2. Модом ки Нуралӣ ин тарз оромона гап мезанад, маълум мешавад, ки роҳи манъ кардани никоҳи Шодигул ва Туробро медонад (*С. Улугзода*). 3. Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнақадӣ на он қадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим, ҳурмат-корона даст пеш гирифта салом дод (*С. Айни*). 4. Он солҳо, ки қиссаи мо давом мекард ва даҳсола муддат аз он гузашт, солҳои буданд, ки ҳар рузашон як ҳодиса, як воқеа, як тағайирот ва дигаргунӣ меоварданд (*Ҷ. Иқромӣ*). 5. Ҳаракат мекардам, ки димоғсӯхтагии худро нафаҳмонам, аммо ҳис мекардам, ки гапҳои худам ҳам хушк ва беобуранг шуда истодаанд (*П. Толис*).

Машқи 106. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби ғайриҷидаро нависед, сарҷумла ва ҷумлаҳои пайравашонро муайян кунед. Гуед, ки ҷумлаҳои пайрави ин ҷумлаҳои мураккаб якхелаанд ё ҳархела.

1. Вақте ки илтимосу илтиҷои ӯ ба ғияву зорӣ бадал ёфтааст, Аслон-хоҷа ба ӯ маслиҳат додааст, ки ба ман муроҷиат кунед (*С. Айни*). 2. Қозӣ ба Қурбонниёз фармуд, ки ба қорап равад ва одами худашро фармуд, ки ҷой биёрад (*С. Айни*). 3. Ӯ маро надид, дида бошад ҳам, нашинохт, шинохта бошад ҳам, ба ман гап заданро лозим надонист (*С. Айни*). 4. Сардори застваи сарҳадчиён, ки ӯ дар хонаи вай зиста, ба ӯ рафиқи наздик аст, маслиҳат медиҳад, ки аввал ба шаҳри худат тоқа баргард

(Ф. Мухаммадиев). 5. Дар болои дарае, ки Камоли дар он воқеъ шудааст, Восеъ ба Сангали вохӯрд, ки хари ҳезум боркардашудаашро ҳай карда рафта истодааст (С. Улуғзода).

§ 26. Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа

● Чумлаҳои мураккаби зеринро хонед. Дар бораи тарзи алоқамандшавии чумлаҳои пайравашон мулоҳизаатонро гуед.

1. Ман чунон дар хиҷолат мондам, ки замин накафид, то ки даромада рӯямро пинҳон кунам (С. Айни). 2. Янғаам ба ман хӯрок ҳам наод, гарчанде медонист, ки ман аз пагоҳ боз ҳеҷ чиз нахӯрдам (С. Улуғзода). 3. Ба иборати дигар, у меҳост, ки маро харида гирад, чунки дар миёнаи омма нуфузи калон пайдо карда будам (С. Айни). 4. Аз ту мепурсам, ки ягон кор кун, то ки ба ман ягон пули чой рӯяд (С. Айни).

Чумлаи мураккаби тобеи сертаркибе, ки чумлаҳои соддаи таркиби он силсилавор пай дар пай ба якдигар тобеъ шуда омадаанд, чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби дараҷа номида мешавад.

△ Дар ин навъи чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб одатан чумлаи пайрави якум ба сарҷумла, чумлаи пайрави дуюм ба чумлаи пайрави якум, чумлаи пайрави сеюм ба чумлаи пайрави дуюм пай дар пай тобеъ мешаванд, ки аз ин силсилаи чумлаҳои содда ба вучуд меояд. **Масалан**, дар чумлаи мураккаби тобеи дараҷаи «Ман ғалат карда будам, зеро вай аз амакии хоҳиш кард, ки онро ба бозор бурда фурӯшад, ки пулаш чун обу ҳаво зарур аст» чумлаи пайрави якум (сабаб) — «вай аз амакии хоҳиш кард» тавассути пайвандаки «зеро» ба сарҷумла (ман ғалат карда будам), чумлаи дуюм (пурку-нанда) — «онро ба бозор бурда фурӯшад» бо воситаи пайвандаки «ки» ба чумлаи пайрави якум, чумлаи пайрави сеюм (сабаб) — «пулаш чун обу ҳаво зарур аст» бо пайвандаки «ки» ба чумлаи пайрави дуюм пай дар пай тобеъ шудаанд.

Дар чумлаҳои мураккаби тобеи дараҷа чумлаҳои пайрав пеш аз сарҷумла низ омада метавонанд.

Мисол: Агар яке аз ин одамонро, ки дуздии мутаваллиро тафтиш кардан меҳоянд, ба болои иморат монанд, даҳ баробари мутавалли дузди мекунад (С. Айни).

Матқи 107. Чумлаҳои мураккаби сертаркиби зеринро хонед, сарчумла, чумлаҳои пайрав ва воситаи алоқаи онҳоро муайян кунед. Гуед, ки онҳо ба кадом навъи чумлаҳои сертаркиб мансубанд.

1. Маро чунон хушрӯ карда зад, ки дар ҳамон вақт як занбару ду ҳаммол даркор шуд, ки маро то ба хона расонанд (*Ҳ. Карим*). 2. Як вақт Шоқул ба яке аз ятимҳояш фармуд, ки рӯйидаричаи ниҳолзорашро каландгардон карда алафи юнучқа корад ва хабардор шавад, ки то бех бастани юнучқаи нав мургон вайро чида хурда хароб накунад (*С. Айни*). 3. Вай фикр дошт, ки ба бой вафот кардани Аҳмадҷони Машиқбро хабар дода аз вай хоҳиш кунад, ки имрӯзу пагоҳ барои азодори ва ғуру чуби марҳум ба вай рухсат диҳад (*Ҷ. Иқромӣ*). 4. Ба бобоям ин таклиф маъқул афтодааст, чунки бо вучуди ҳунарманд будан дар Соқтаре аз касби дуредгарии худ дуруст ғоида бурда наметавонист, зеро дар он ҷо ҳатто аз хешовандони ҳудаш ҳам якчанд нафар дуредгарони ҳунарманд буданд (*С. Айни*). 5. Ба у ҳаргиз гуфтан намешавад, ки лаёқати эҷодӣ надорад, чунки ҳуди ҳамон маҷмуаи мавриди баррасӣ қарорёфта ҳикояву очеркҳои хуб дорад (*Ф. Муҳаммадиев*). 6. Оре, Одина худро аз ёри меҳрубони худ абади ҷудошуда меангашт, зеро имрӯзҳо бемори ба у чунон зӯр оварда буд, ки ба ҳалос шудан аз у ва дарёфтани висоли ёр ҳеҷ умед надошт (*С. Айни*).

Матқи 108. Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби зеринро нависед, сарчумла, чумлаҳои пайрав, воситаи алоқаи онҳоро муайян кунед ва мулоҳизаи худро доир ба хели чумлаҳои пайрав гуед.

1. Боз мегуфтанд, ки у домӯллоҳои калон, шайху эшонҳои соҳибкароматро ҳурмат намекунад ва назараш намегирад, ки ин ҳам як аломати кофирии уст (*С. Улуғзода*). 2. Модарам ҳамон рӯз маро ба ҳобидан маҷбур кард, ки шаб бедор нишаста тавонам, то ки саҳар хуроқро дуруст ҳурам ва рӯзи ояндаро дар хоб гузаронам, ки гузаштани рӯз маълум нашавад (*С. Айни*). 3. Дарвоқеъ бой аз кучо медонист, ки Восеъ дар кӯҳистон, дар байни одамони дилсофе калон шудааст, ки дуздӣ, қаллобӣ, муттаҳамиро намедонанд (*С. Улуғзода*). 4. Онҳо Мулло Сафарро ҳамроҳи ҳудашон ба кӯҳистон, ба зиёрати ёру диёр ва хешу табораш таклиф намуданд, зеро у гуфта буд, ки дар Сарихосор хоҳару ҷиянҳо ва амакбачаҳо дорад (*С. Улуғзода*). 5. Сойи Носково майдони ҳамворе буд, ки дар ду тарафаш теппаҳои қачу қилеб қашол мешуданд, ки дар ҳар ҷо-ҳар ҷойи теппаҳо камари оббурда, дараҳои хурд-хурд воқеъ буданд (*Ф. Ниёзи*). 6. Баъд ҳаминро ҳам дон, ки ҳамаи онҳое, ки аз синфи бойҳо баромаданд, ҳоин нестанд (*Ҷ. Иқромӣ*).

§ 27. Пайвандак ва аломати китобат дар ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб

Ҷойи пайвандакҳо ва мавриди гузориши аломати китобатро дар ҷумлаҳои мураккаби ҳар ду сутун мушоҳида кунед. Гуед, ки дар ҷумлаҳои мураккаби дар ин сутунҳо овардашуда кадом қоидаи умумии истифодаи пайвандакҳо ва аломатгузори ба назар мерасад.

1. Чунон ки оташ обро дуст намедорад, об ҳам оташро дуст намедорад (*С. Айни*).

2. Ин ҷоро зиндон мегуянд ва яке аз бандихонаҳои амир аст (*С. Айни*).

3. Нохост асп шиҳа кашиду Наргису Марҷона ғоиб шуданд (*Ҷ. Икромӣ*).

1. Вақте ки ҳама дар айвон ба сари дастархон нишастанд, вай нохост фармуд, ки Ризоро чег зананд (*С. Улуғзода*).

2. Хурсанд шудам, ки Тоҳироваро мебинаму фурсати суҳбат пайдо мекунам (*Р. Ҷалил*).

3. Ман ғайр аз таслим чораи дигар надорам, зеро агар ман таслим наштам, албатта, Фузайл ё Диловаршоҳ маро хоҳанд кушт (*С. Айни*).

△ Дар ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб низ ҳамон пайвандакҳое истифода мешаванд, ки дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ истеъмоли мегарданд:

Мисол: Ба назари ман, чӣ қадар ки меҳмонон зиёдтар оянд ва дертар нишинанд ва чӣ қадар ки дастархон фаровонтар шавад, янгаи Каромат ҳамон қадар хурсанд мешуд (*С. Улуғзода*). Он далери, ки аз вай ба зери шамшерӣ ясаул дида шуд, маълум буд, ки вай осон-осон ба зании дигар кас розӣ нахоҳад шуд (*С. Айни*).

Мавриди гузориши аломати китобат дар ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб ба ҳамон қоидаи аломатгузори, ки дар боби ҷумлаҳои мураккаб мушоҳида кардем, мувофиқ аст, яъне ҷумлаҳои пайрав аз сарҷумла бо аломати вергул (,) ҷудо карда мешаванд.

Мисол: Баъд аз он ман дар ҷавоби ту байте меҳонам, ки ҳарфи аввали вай ба ҳарфи охири байте, ки ту хондай, як бошад. Ин ҷавон ба гуфтушунид қодир бошад ҳам, ба сабаби фоҷиае, ки ногаҳонӣ дучор шудааст, хеле бемадор шуда буд, ки қуввати аз ҷо ҷунбидан надошт (*С. Айни*).

Азбаски ҷумлаҳои пайрави ҷида бо ҳамдигар на бо тарзи тобеъ, балки бо тарзи пайваст алоқаманд мешаванд, мавриди гузо-

риши аломати китобат дар байни онҳо ба қоидаи аломатгузории ҷумлаҳои мураккаби пайваст мувофиқ меояд. Дар мавриди дар байни ҷумлаҳои пайрави чида истифода шудани пайвандакҳои пайвасткунандаи пайиҳам (**ва, -у (-ю)**) ҳеҷ гуна аломат гузошта намешавад, аммо дар мавридҳои дигар вергул гузошта мешавад: Гуй, ки ту маро кай боз мешиноси ва ман туро дар кучо дидаам? Агар пул наруяд ва ё он одам пули додани надоншта бошад, «дузд» гуён ба зиндон мефиристод, ё ба сарбозии амир меод (*С. Айни*). Баққол баъд аз дур шудани деҳқон гуё ҳеҷ коре нашуда бошад, ё ягон кори оддӣ ба вуқӯъ омада бошад, хандакунон ба одамон нигоҳ кард (*С. Айни*).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави дараҷа дар як ҷо омадани ду пайвандакӣ тобеъкунанда мумкин аст. Дар ин маврид дар байни пайвандакҳои тобеъкунанда ҳеҷ гуна аломат гузошта намешавад: Лекин у хуб медонист, ки агар инро бурдани шавад, худаш аз ин дараи «Тангнихон» ҷон ба саломат бурда наметавонад (*С. Айни*). Одина аз пешни Сангин ба хонаи худ баргашт, лекин бо як алам, маъюси ва ноумеди баргашт, зеро вақте ки ҳамроҳи худ бурдани модаркалонаш ва фотиҳахондаашро муқаррар карда буд, дилаш аз ғояти шодӣ ва хуррамӣ чун хуми шароб меҷушид (*С. Айни*).

Матқи 109. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро нависед. Сарҷумла ва ҷумлаҳои пайравашонро муайян карда, аломатҳои китобати онҳоро эзоҳ диҳед.

1. Агар ранги сабзи сабзаҳои канори ин ҷуйча нури биниши шуморо нигоҳдорӣ намекард, тобиши ин об, ки аз аксандозии ситорагони офтобваш пайдо шудааст, чашматонро мебурд (*С. Айни*). 2. Дар ин дам овози чапакзани, ки аз дур шунида шуд, ба онҳо хабар дод, ки дар клуб консерт сар шудааст (*Ҷ. Иқромӣ*). 3. Бозор, ки аз пайи муроду мақсади бисёре мегашт, аз пешни ин бемори барҷомонда бепарво нагузашт, агарчи панҷ дақиқа аз дунболи рама пас монда бошад ҳам, ин дар роҳ афтодари бардонга ба пешни даре, ки вай нишон дода буд, расонид (*С. Айни*). 4. Вақте ки гап ба сари ислоҳоти замин расиду аз руйхати заминдорон Ҳамзаев ном бойе баромад, Салимбой дар бораи падари вай ҳикояти аҷибери сар кард (*Р. Ҷалил*). 5. Пагоҳу бегоҳ як косагӣ ду коса ширро ба сағ меდიҳем, зеро агар ба вай нони бешир диҳем, қаҳр мекунад (*С. Айни*).

Машқи 110. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби зеринро бо тартиби зерин нависед: 1) бо ҷумлаҳои пайрави чида, 2) бо ҷумлаҳои пайрави ғайричида, 3) бо ҷумлаҳои пайрави дараҷа.

1. Баъд маълум шуд, ки модараш розигӣ надодааст, ки ӯ ба район рафта кор кунад (*П. Толис*). 2. Восеъ офтобаи сафолинро, ки дар он Ризо барояш оби чашма оварда буд, дар дасташ нигоҳ медошт, ки об нӯшад (*С. Улуғзода*). 3. Он маҳале, ки дируз ҳамин вақт хомӯш буд ва овози якта ҳам тир намебаромад, акнун ба хатти аз ҳама пештари ҷанг табдил ёфта буд (*Ф. Ниёзӣ*). 4. Ман аз ӯ хоҳиш кардам, ки созандагонро ба рафтан намонад, чунки онҳо ба ман бисёр хуш омада буданд (*С. Айни*). 5. Агар Ҳайдарқулро огоҳ накунӣ, кор бад мешавад, зеро ҳуди миршаб аз ин кор хабардор шудааст (*Ҷ. Иқромӣ*). 6. Одина дар болои тахтасанг гоҳ ба ин паҳлу гоҳ ба он паҳлу ва гоҳ пуштнокӣ ёзида, оқибат хобаш бурд, дигар надонист, ки рама кучо рафт, маркаб чӣ қард ва ҳезум чӣ шуд (*С. Айни*).

Савол ва супоришҳо

1. Ҷумлаи мураккаби сертаркиб чист?
2. Фарқи ҷумлаи мураккаби сертаркибро аз ҷумлаи мураккаби дутаркиба фаҳмонед.
3. Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб чанд хел мешаванд?
4. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро ба чанд ғуруҳи калон ҷудо мекунанд?
5. Ҷумлаи мураккаби сертаркиби чида чист?
6. Ҷумлаи мураккаби сертаркиби ғайричидаро шарҳ диҳед.
7. Ҷумлаи мураккаби сертаркиби дараҷаро фаҳмонед.
8. Тафовути байни наъвҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро эзоҳ диҳед.
9. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб қадом пайвандасҳо истифода мешаванд?
10. Мавриди гузориши аломати китобатро дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб шарҳ диҳед.

§ 28. Ҷумлаҳои мураккаб бо рабти гуногун (Ҷумлаҳои мураккаби омехта)

● Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиби ҳар ду сутунро мушоҳида кунед. Сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави онҳоро ёбед. Алоқаҳои дастурии байни ҷумлаҳои соддаро муайян карда, мавриди истифодаи алоқаи пайвастро шарҳ диҳед.

1. Ин аҳволе, ки шумо дидед ва ман барои ибрат шуморо ин ҷо оварда, ин ҳолро нишон додам, аҳволи зоҳирии қаландарон аст (*С. Айни*).

1. Дар зери як соботи ҳавлии бой тарозуи калон овезон буд ва бо он тарозу ғузаҳои деҳқонҳоро, ки дар навбат истода буданд, бармекашиданд (*С. Айни*).

2. Агар онҳо меомаданду шумо гуш мекардед, ҳамаи дарди диламро як-як гуфта меодам (*Р. Ҷалил*).

2. Яке аз тракторчиён сухан меронд, Ҳошим-Корвон чунон бо шавқ гуш меандохт, ки пайдо шудани Шодикулро надониста монд (*С. Улуғзода*).

△ Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои мураккаби сертаркибе мавҷуданд, ки бо рабти гуногун ташкил ёфтаанд, яъне дар байни ҷумлаҳои соддаи онҳо ҳар ду навъи алоқаи дастури забон (ҳам алоқаи пайваст ва ҳам алоқаи тобеъ) истифода шудаанд. Ин гуна ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб дар натиҷаи яке аз ҷумлаҳои соддаи баробархуқуқи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвастро шарҳ додани ягон хели ҷумлаҳои пайрав ба вучуд меоянд. Масалан, ҷумлаи мураккаби сертаркиби «*Вай ба касе сир наредод, вале мақсади омаданиш ин буд, ки аҳволи моро фаҳмида гирад*» дар натиҷаи хабари ҷумлаи соддаи дуҷумлаи ҷумлаи мураккаби пайваст (*Вай ба касе сир наредод, вале мақсади омаданиш ин буд*) — «*ин буд*»-ро эзоҳ додани ҷумлаи пайрави хабар (аҳволи моро фаҳмида гирад) ба вучуд омадааст. Дар ин ҷумлаи мураккаби сертаркиб дар байни ҷумлаҳои соддаи баробархуқуқ алоқаи пайвасти хилофӣ (пайвандакаш «*вале*»), аммо дар байни сарҷумлаи ҷумлаи соддаи дуҷумлаи баробархуқуқ (*мақсади омаданиш ин буд*) ва ҷумлаи пайрави хабар (*аҳволи моро фаҳмида гирад*) алоқаи тобеъ (пайвандакаш «*ки*») истифода шудааст. Азбаски рабти ҷумлаҳои содда дар ин навъи ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб гуногунанд, онро ҷумлаи мураккаби сертаркиби омехта низ мегӯянд.

Ҷумлаи мураккаби сертаркибе, ки аз се ва ё зиёда ҷумлаҳои содда дар асоси ҳар ду навъи алоқаи дастури забон (ҳам алоқаи пайваст ва ҳам алоқаи тобеъ) ташаккул меёбад, ҷумлаи мураккаби сертаркиби омехта ном дорад.

Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиби омехта аз ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави чида, ки дар онҳо низ ду навъи алоқа (пайваст ва тобеъ) истифода мешаванд, фарқ доранд. Дар ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави чида алоқаи пайваст дар байни ҷумлаҳои пайрави чида, вале дар ҷумлаҳои

мураккаби омехта алоқаи пайваст дар байни ҷумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ мушоҳида мешавад.

Бе пайвандак бо оҳанги гуфтор бо ҳам алоқаманд шудани яке аз ҷиссаҳои ҷумлаи мураккаби омехта низ ба назар мерасад. **Мисол:** Гуфтугӯи онҳо қариб як соат тул кашид, чойе, ки Саодатбиби оварда буд, ба пиёлаҳо рехта нашуда хунук шуд (*Р. Ҷалил*). Нормурод як колхозчини ғаёл бошад ҳам, як одами соддадил аст, аз вай ҳар сирро ғаҳмидан мумкин аст (*С. Айни*).

Машқи 111. Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиби омехтаро хонед, сарҷумла, ҷумлаи пайрав ва ҷумлаи соддаи мустақилро муайян кунед. Гуед, ки пайвандакҳои пайвасткунанда ва тобеъкунанда ба қадом вазифа омадаанд.

1. Дар ҳамин асно садои форами най ба гӯш расид ва у ҷупонро дид, ки дар масофаи ягон сад қадам дуртар аз рама дар рӯи тахтасанге чун ҳайкал рост истодааст ва най менавозад (*Р. Ҷалил*). 2. Саида ба танқиди Аминҷон чизе нагуфт, аммо аз ҳеҷ кас пинҳон намонд, ки якбора димоғаш сухта, қавоқашро андохт (*П. Толис*). 3. Дар тарафи дигари ин хона як суфаи васеи баланд буд ва бар рӯи вай як лаълии тахтагини бисёр васеъ, ки қутраш — кундалангиаш тахминан ду метр меомад, ниҳода шуда буд (*С. Айни*). 4. Заминҳои ин деҳа ҳосилхез буда, дар онҳо киштҳои гуногун мерасиданд ва аз шолӣ гирифта то сабзавот, ки киштҳои серобталаб мебошанд, дар ин деҳа кишта мешуданд (*С. Айни*).

Машқи 112. Ҷумлаҳои мураккаби омехтаро нависед, хели ҷумлаҳои пайравро муайян кунед. Гуед, ки дар байни ҷумлаҳои содда қадом навъҳои алоқа ба мушоҳида мерасанд.

1. Дар хона ҷароғ даргирифт ва мӯйсафеде, ки ҷашмони хоболудашро аз рушнии ҷароғ нимпуш мекард, дарро ба рӯи онҳо кушод (*П. Толис*). 2. Нуралӣ ба зудӣ аз захми тир сиҳат шуда, ба саф баргашт, аммо Боровиков, ки пораи мина дар байни устухони пояш дармонда буд, барои табобат ба ақибгоҳи дур фиристода шуд (*С. Улуғзода*). 3. Боз як-ду сухани хуши тағоиям ва панду насиҳати мӯйсафедон деҳқонбачаро бовар кунонд, ки савоб аз пул дида авлотар аст ва у ҳамаи бодирингашро баркашида дод (*П. Толис*). 4. Вақте ки қораш барор гирад, ба касе нигоҳ намекунад, мо ин характери уро аз аввал медонистем (*П. Толис*). 5. Ҳар ду ҳам нағз ҳис мекарданд, ки хомӯширо

барҳам додан зарур аст, аммо ҳеҷ кадоми онҳо ҷуръат намекард, ки аввалин шуда лаб во кунад (*П. Толис*). 6. Субҳ наздик шуд, аммо ҳануз абри сиёҳ, ки шарқи ҷанубии куҳистони тоҷикро фаро гирифта-аст, ба сафед шудани рӯз роҳ намениҳад (*С.Айнӣ*).

§ 29. Роҳҳои таппаккули ҷумлаи мураккаби омехта

☉ Ҷумлаҳои мураккаби омехтаре мушоҳида кунед. Онҳоро ба ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ ва ҷумлаи соддаи мустақил ҷудо карда, ҷойи ҳиссаи ҷумлаи мураккаби тобеъро муайян намоед.

1. Ҳаллоҷиҳо монанди чархи аробаи дар лоймонда ғичирозанон бисёр бо сустӣ мегардиданд, рафта-рафта дасти коргарон он қадар суст шуд, ки пунбадонаи тирҳоидаҳо бо ду-се пас гардондан ҳам гузаронида наметавонистанд (*С. Айнӣ*). 2. Мошинае, ки дустӣ маро мебард, аз назар ғойб шуд, вале овози ӯ ҳануз дар гушони мо садо медод (*Ҷ. Иқромӣ*). 3. Дар ҳолате ки обу арақ сару рӯяшонро зер карда буд, аз ҳавлӣ баромаданд ва ман ҳис кардам, ки шикорашон барор ниғирифтааст (*С. Айнӣ*).

△ Аз мушоҳидаи мисолҳо бармеояд, ки дар ҷумлаҳои мураккаби омехта ҳиссаи содда метавонад пеш аз ҳиссаи мураккаби тобеъ ва ё баъд аз он воқеъ гардад. Ҷумлаҳои мураккаби омехтае низ ҳастанд, ки ҳар ду ҳиссаашон ҳам аз ҷумлаҳои мураккаби тобеъ иборатанд. Ин маъни далоли он аст, ки ҷумлаҳои мураккаби омехта бо роҳҳои гуногун таъкил меёбанд:

1. **Ҳиссаи содда (ҷумлаи соддаи мустақил) пеш аз ҳиссаи мураккаби тобеъ меояд:** Акнун шумоён ба ман тани гапро гуётон, агар мумкин бошад, ман чораашро хоҳам дид (*С. Айнӣ*). Ман имруз бо ҳамроҳии муфаттиш ба пеши Барака рафта будам, дардаш хатарнок набошад ҳам, ҳоло мадор надорад (*Ҷ. Иқромӣ*).

2. **Ҳиссаи содда баъд аз ҳиссаи мураккаби тобеъ воқеъ мегардад:** Инженер мехост, ки ба он коргар ҷавоб диҳад, аммо раиси маҷлис уро ба хомӯш истодан таклиф кард (*С. Айнӣ*). Ман ҳозир ба бозор фаромада будам, ки нархи бодирингро фаҳмида биёям, не, бодиринг дар бозор набудааст (*П. Толис*).

3. **Дар шакли ҷумлаи мураккаби тобеъ омадани ҳар ду ҳисса низ яке аз қолабҳои маъмули ҷумлаи мураккаби омехта ба шумор меравад:** Ба шумо гуфта монам, ки ман раис намешавам ва агар маро

раис хостаний шаванд ҳам, ман қабул намекунам (С. Улуғзода). Стансияи электрики, ки пеш аҳён-аҳён кор мекард, таъмир карда шуд ва акнун шабе нест, ки қишлоқ сар то по чароғон набошад (П. Толис).

Машқи 113. Чумлаҳои мураккаби омехтaro хонед, ҳиссаи содда ва мураккаби тобеи онҳоро муайян карда, ҷойи ҳиссаи соддарo нишон диҳед.

1. Дар рӯи синаи ту орденҳо мебинам, маълум мешавад, ки ту бо душманҳо саҳт ҷангидай (С. Улуғзода). 2. Сабаби бисёр шудани ҳосил ин буд, ки ҳама коллективона аз як гиребон сар бароварда кор мекарданд, у бошад инро фаҳмида наметавонад (П. Толис). 3. Вай ба касе сир намедод, вале мақсади омаданаи ин буд, ки аҳволи моро фаҳмида гирад (П. Толис). 4. Ё падар ва ду додар дошт, ки онҳо дар он ҳавлӣ зиндагонӣ мекарданд, ҳудаш хонадор буду шабҳои таътил дар ҳавлӣ ва шабҳои таҳсил дар ҳуҷра буд (С. Айни). 5. Ҳозир звенои у аз мо камтар пеш гузашт, аммо мо ҳам ҳаракат карда истодаем, ки ба вай баробар шавем (П. Толис). 6. Шоди ноором шуда меҳост, ки хайру хуш карда баромада ба кофтуков равад, якбора аз куча овози Муқим баланд шуд (Ҷ. Икромӣ).

Машқи 114. Чумлаҳои мураккаби омехтaro нависед, хели чумлаҳои пайрав ва пайвандакхояшонро муайян кунед. Гуед, ки ин чумлаҳо ба кадом қолаби чумлаҳои мураккаби омехта мансубанд.

1. Абри сиёҳ, ки аз тарафи ғарб бархоста буд, рӯи шафақи шомиро гирифт ва дунёро тамоман шаби торик гардонид (С. Айни). 2. Ороиши хона ва дастурхонкашии давлатмандона Олимҷон ва Зебинисоро каму беш дар ҳайрат монданд, лекин онҳо ҳануз намедонистанд, ки модарони қадҳамидашон барояшон аз ин ҳам зиёдтар корхоро карда метавонанд (Ҳ. Карим). 3. Ҳезумкашон ҳануз бисёр дур нарафта буданд, ки Офтоб фуру рафт ва торикии шабро, ки ба сабаби фуру рафтани Офтоб сар шуда буд, гирбоди саҳте бархоста тиратар кард (С. Айни). 4. Овози Пулод ба гуши Гулру бегона расид, у он овозеро, ки ду бор дар ду ҷо шунавида буд, бо ин овоз муқоиса мекард (Р. Ҷалил). 5. Ҷанҷолҳое, ки дар болои моли дуздӣ шуда буд, аз хотирҳо баромад, палав бо хандаву шухӣ хурда шуд (С. Айни). 6. Мо бамавқеъ мегуем, ки танқид оинадори адабиёт аст, аммо худамон фурсат ва ҳавсала намесёбем, ки рӯи ин оинаро аз ҷангу ғубори ҷандинвақта пок кунем (Ф. Муҳаммадиев).

§ 30. Аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои мураккаби омехта

- ☉ Ҷумлаҳои зеринро мушоҳида намоед, ҳудуди ҷумлаҳои соддаи онҳоро муайян карда, ба мавриди гузориши аломати вергул зеҳн монед. Гуед, ки ҷумлаҳои мураккаби омехта дар аломатгузори ба кадом навъҳои ҷумлаи мураккаб монанд аст.

1. Ин бинои нав дар қишлоқ аз ҳама баланд меистод, зеро ки ҷойи бино дар баландӣ буд ва ҳуди бино дуқабата ва бошукӯҳ шуда буд (*Ҷ. Иқромӣ*). 2. Гулру аз ақби он нигоҳ мекарду мефаҳмид, ки чӣ гуна қуввате уро паси онҳо тела медиҳад, аммо пояш латта барин шуда буд (*Р. Ҷалил*). 3. Гапи ӯ ба Абдунабӣ саҳт расид, ё вай бефоида будани пурсуҷӣ худро ҳис кард, ки дигар ҳарфе назада, хомӯшона ба варақ задани дафтараи овра шуд (*П. Толис*). 4. Албатта, дар ин дафтар порчаҳои буданд, ки ба «Наводирулвақоеъ» дароварда нашуда буданд ва инчунин чизҳои ҳам буданд, ки баъд аз тамои шудани таълифи ин китоб навишта шуда буданд (*С. Айни*).

- △ Азбаски дар ҷумлаҳои мураккаби омехта ҷумлаҳои содда дар асоси ҳар ду навъи алоқаи наҳвӣ (алоқаи пайваст ва алоқаи тобеъ) корбаст шудаанд, дар байни онҳо аломатҳои китобат мувофиқи қоидаи аломатгузории ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ гузошта мешаванд.

Агар дар як таркиби наҳвӣ якчанд хели ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб омада бошанд, ҷумлаҳо ба гуруҳҳои наҳвӣ ҷудо карда мешаванд. Дар ин маврид дар байни ҷумлаҳои мураккаб аломати нуқтавергул (;)гузошта мешавад. **Масалан:** Шоди акнун сесола шуда бошад ҳам, калонворона рафтор мекард, ӯ, аз як тараф, худро аззои соҳибхуқуқи хонадон донад, аз тарафи дигар, худро соҳибвазифа ҳам медонист, ӯ акнун барои бозӣ на танҳо аз модараш ёрманди талаб намекард, балки кушиш мекард, ки ба корҳои рӯзгории модараш ёрманди ҳам расонад: агар модараш шир пухтан хоҳад, ҳезумро ба сари отаишон ӯ меовард; агар модараш гӯшти задани ва маска ҷудо кардани шавад, офтобаи обро ба сари гӯшти ӯ меовард; агар модараш ҷомашӯи кунад, бо дасткаду аз дег оби гарм гирифта ба тағораи ӯ меандохт (*С. Айни*).

Машқи 115. Чумлаҳои мураккаби омехтаи зеринро нависед, аломатҳои китобатро гузошта, аз чанд чумлаи содда иборат будани онҳоро муайян намоед.

1. Ман ба ёбон баромада ба осони ҷувориро об додам чунки об бисёр буд ва мардум бемор буданд ва аз лаби ҷӯи калон обро кушодам худаш омада заминро пур кард (*С. Айни*). 2. Ҳарчанд он чоро боре дида буд ба дилаш шуълаи умед афтоду боз хабар гирифтани хост (*М. Ҳоҷаев*). 3. Яке аз шахсиятҳои абадзанда алломаи фарзонаи тоҷик Абуали ибни Синост ки дар тули ҳазор сол дардҳои бани башарро даво мекунад ҳамеша бо авлоди одам ҳамдарду ҳамдам аст ва имруз инсонияти миннатдор барои бузургдошти руҳи лоязоли ӯ ҳайкалҳо меафрозад шеърро достону роман филмҳову мусаввараҳо меофарад (*Л. Шерали*). 4. Дари хона боз ҳамон тавр бесадо во шуда аз он зани хеле калонсол ки руяш чин пайдо карда муйҳояш якта-нимта сафед шуда буданд даромада омад (*П. Толис*). 5. Бинобар ин ба ман лозим буд ки ба ҳаминаҳо тӯй карда диҳам хешовандон ва ошноҳои соқтарегиям бошанд ба ҳамин ҷо меоянд (*С. Айни*).

Машқи 116. Чумлаҳоро хонед, сарчумла ва чумлаҳои пайравашонро ёфта, хели онҳоро муайян кунед. Гӯед, ки онҳо ба қадом навъи чумлаи мураккаби сертаркиб мансубанд.

1. Рафиқам гап мезаду ба роҳ бодикқат нигоҳ мекард, лекин мо ҳис мекардем, ки вай ба фикри мо шарик не (*С. Айни*). 2. Аммо ман баръало дидам, ки дар чашмони мӯйсафеди ҳамидақомате, ки ба дуқони рӯзно-мафуруши таъя карда меистод, ашк мекурахшид (*Ф. Муҳаммадиев*). 3. Пеш аз он ки Шариф ба Одина аз хонаводаи ӯ хабаре расонад, маро лозим аст, ки баъд аз сафари дуввуми Одина ба Фарғона воқеаҳои ба вай дахлдорро ба хонандагон ҳикоя намоям (*С. Айни*). 4. Акнун ту ба ин бачаи ғариб боз як бор модарӣ кун, аз вай хабардор бош, ки пеш аз вақт нахезад, ё болаяш кушода нашавад (*С. Улуғзода*).

§ 31. Чумлаи мураккаби бепайвандак

Чумлаҳоро хонед ва гӯед, ки ба қойи вергул қадом пайвандакро гузоштан мумкин аст.

1. Руз шуд, садои гумбур-гумбур шиддат кардан гирифт (*С. Айни*).
2. Ман дидам, ҳанӯз ҷароҳатҳои кафи пойи ӯ намоён буданд (*С. Айни*).
3. Ману модарамро ба ин тараф кучониданд, модарам дар роҳ ҳалок шуд (*Ф. Муҳаммадиев*).

Чумлаи мураккабе, ки чумлаҳои соддаи таркиби он бе пайвандак (бо воситаи оҳанг) ташаққул ёфтааст, чумлаи мураккаби бе-пайвандак номида мешавад.

Мисол: Ҳар ки бо бадон нишинад, неки набинад (*Зарб*). Кай-вонӣ бисёр шуд, хона норуфта монд (*Зарб*).

Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб чумлаҳои соддаи таркиби онҳо бе-пайвандак алоқаманд мешаванд. Дар чумлаҳои мураккаби бе-пайвандак оҳанг воситаи алоқии чумлаҳои содда мебошад.

Дар ифодаи муносибатҳои маъноӣ имконияти чумлаҳои му-раккаби пайвандакдор назар ба чумлаҳои мураккаби бе-пайвандак бештар аст. Дар чумлаи мураккаби пайвандакдор муносибати маъноӣ хеле рушан ва барҷаста ифода мегардад. Дар чунин чумлаҳо пайвандакҳо имкони рушантар ифода гаштани муносибатҳои маъноиро фароҳам меоваранд. Масалан, пайвандаки «агар» муносибати шарт, «азбаски» муносибати сабаб, «вақте ки» муно-сибати замон, «аммо» муносибати хилофиро ифода менамояд. Сабаби дигари барҷаста ифода нагаштани муносибатҳои маъноӣ дар чумлаҳои мураккаби бе-пайвандак дорои тобишҳои гуногуни маъноӣ будани чумлаҳои пайрав мебошад. Чунончи, муносибати маъноии чумлаи «Вай ояд, ман меравам»-ро шартӣ гуфтан мумкин аст, вале ин гуна чумлаҳо ҳам бо пайвандаки шарт (*Агар ояд, ман меравам*), ҳам бо пайвандаки замон (*ҳамин ки ояд, ман меравам*) ома-да метавонанд, ки дар яке маъноӣ шарт, дар дигаре маъноӣ замонро ифода мекунанд.

Машқи 117. Чумлаҳои мураккаби бе-пайвандакро нависед, сарчумла ва чумлаҳои пайравашонро ёфта, хели чумлаҳои пайравро муайян кунед.

1. Рузе аввали пагоҳи чапм кушодам, дар паҳлӯям додарам хобида буд (*С. Айни*).
2. Мо хабар дорем, роману повестҳои устодони маъруф бидуни баҳсу мунозираҳо ба нашр тавсия мешаванд (*Ф. Муҳаммадиев*).
3. Бо ин ҳол куча барой, боз дарди поят хуруҷ мекунанд (*М. Хоҷаев*).
4. Дар вақти рафту омадани ин аждаҳо баногоҳ дар сари роҳаш касе бархӯрад, он касро зинда ва нахоида фуру мебурдааст (*С. Айни*).
5. Му-дирият ҳаракат мекард, моро дар дорулмуаллимин нигоҳ дорад (*С. Улуғзода*).
6. Ман дидам, ҳанӯз ҷароҳатҳои дирузаи кафи пойи у намоён буданд (*С. Айни*).

Машқи 118. Чумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандакро хонед. Сарчумла ва чумлаи пайравро муайян кунед. Гуед, ки дар байни сарчумла ва чумлаҳои пайрав кадом аломати китобат гузошта мешавад.

1. Садои милғтиқ намебаромад хабардор намешудем (*Р. Ҷалил*). 2. Бо-зиашон бароям ношinos буд чизе нафаҳмидам (*Ф. Муҳаммадиев*). 3. Вай намеомад ҳоли ман чӣ мешуд (*Р. Ҷалил*). 4. Розе нест ошкор нашавад (*Р. Ҷалил*). 5. Хуб шумо намехурда бошед ман меҳурам (*С. Айни*). 6. Аз чунҷишк тарсӣ арзан макор (*зарб*). 7. Дар кушода нашуд аз берун баста буд (*С. Айни*). 8. Ин қадар қомат дар ман башид куҳро зада талқон мекунам (*Р. Ҷалил*).

Савол ва супоришҳо

1. Чумлаи мураккаби омехта чист?
2. Чумлаи мураккаби омехта аз чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб бо кадом хусусиятҳои фарқ мекунад?
3. Дар чумлаҳои мураккаби омехта кадом навъҳои алоқаи наҳви ба мушоҳида мерасанд?
4. Пайвандакҳои дар чумлаи мураккаби омехта истифодашаванда ба кадом навъҳои пайвандакҳо мансубанд?
5. Гуед, ки фарқи чумлаи мураккаби омехта аз чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида дар чист?
6. Дар чумлаи мураккаби омехта кадом аломатҳои китобат истифода мешаванд?
7. Аз асарҳои бадеи оид ба чумлаҳои мураккаби омехта мисолҳо ҷамъ кунед.
8. Чумлаи мураккаби бепайвандак чи гуна чумлаи мураккаб аст?

САВОЛҲОИ ТЕСТИ

1. Чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб бо назардошти мавқеи сарчумла ва чумлаҳои пайрав чанд хел мешавад?

- А) ду хел
- Б) се хел
- В) чор хел
- Г) панҷ хел
- Д) шаш хел

2. Қоидаи «Чумлаи мураккаби сертаркибе, ки аз се ва зиёда чумлаҳои содда тавассути алоқаи тобеъ ташкил

ёфтаанд» ба кадом навъи чумлаҳои мураккаби сертаркиб мансуб аст?

- А) ба чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб
- Б) ба чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида
- В) ба чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричида
- Г) ба чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа
- Д) ба чумлаи мураккаб бо рабти гуногун

3. Қоидаи «Чумлаи мураккаби тобеи сартаркибе, ки дар онҳо ду ва ё зиёда чумлаҳои пайрави гуногун ё якхела ба як сарчумла тобеъ шуда, онро аз ҳар ҷиҳат эзоҳ медиҳанд» ба кадом навъи чумлаҳои мураккаби сартаркиб мансуб аст?

А) ба чумлаи мураккаби пайвасти сартаркиб

Б) ба чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ҷида

В) ба чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида

Г) ба чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа

Д) ба чумлаи мураккаб бо рабти гуногун

4. Қоидаи «Чумлаи мураккаби сартаркибе, ки аз се ва зиёда чумлаҳои содда дар асоси ҳар ду навъи алоқани дастури забон ташкил меёбад» ба кадом навъи чумлаи мураккаби сартаркиб тааллуқ дорад?

А) ба чумлаи мураккаби пайвасти сартаркиб

Б) ба чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ҷида

В) ба чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида

Г) ба чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа

Д) ба чумлаи мураккаб бо рабти гуногун

5. Чумлаи мураккаб бо рабти гуногун бо чанд роҳ ташаккул меёбад?

А) бо ду роҳ

Б) бо се роҳ

В) бо чор роҳ

Г) бо панҷ роҳ

Д) бо шаш роҳ

6. Чумлаи «Меҳнат кунӣ, роҳат мебинӣ» ба кадом навъи чумлаҳои мураккаб мансуб аст?

А) ба чумлаи мураккаби пайвасти сартаркиб

Б) ба чумлаи мураккаби тобеи сартаркиб

В) ба чумлаи мураккаби сартаркиби омехта

Г) ба чумлаҳои мураккаби бепайвандак

Д) ба чумлаи мураккаби пайвандакдор

АЛОМАТҲОИ КИТОБАТ ДАР ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ БЕПАЙВАНДАК

Муносибати маъноии байни ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак ба мазмуни ҳуди ҷумлаҳои содда ва шаклҳои феълии хабари онҳо вобаста буда, дар нутқ ба воситаи оҳанг ва дар навишт тавассути аломатҳои китобат рушан мегардад.

§ 32. Аломатҳои вергул ва нуқтавергул дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак

● Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандакро бо оҳанги мувофиқ хонед ва ҳудуди ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳоро муайян кунед. Гуед, ки дар ин ҷумлаҳо кадом пайвандакҳоро истифода бурдан мумкин аст.

1. Аз ин нуқтаҳо бо адибон ва хонандагон мунаққид суҳбат накунад, ки мекунад? (Ф. Муҳаммадиев). 2. Ароба мебуд, боз хубтар мешуд (Р. Ҷалил). 3. Ман ба боғ рафтам, дар он ҷо касе набуд (С. Айни). 4. Руз шуд, Офтоб баромад, вақти кор расид; мардум ба суи канал раҳсипор гардиданд.

Аломати вергул дар байни ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби бепайвандак гузошта мешавад, ки дар онҳо ҳодисаю воқеаҳо паси ҳам воқеъ гардидаанд.

△ **Мисол:** Тирамоҳ гузашт, зимистони хуноки сербарф даромад (С. Улуғзода). Ман гурехтам, у маро пеш кард (С. Айни).

Дар байни ҷумлаҳои соддаи чунин ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак пайвандакҳои пайваस्तкунанда (*масалан ва*) гузоштан низ мумкин аст.

Мисол: Ман ба назди стол нишастам, у ба ман чой дароз кард, ман гирифтам.

Аломати нуқтавергул дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак пеш аз ҷумлаи соддае гузошта мешавад, ки вай барои тафсили воқеаю ҳодисаҳои дар ҷумлаҳои соддаи пеш аз худ воқеъгашта омадааст ва пеш аз он аломати вергул истифода гаштааст.

Мисол: Соҳиб саргарми кор буд, фикрҳо пайи ҳам омада ўро ба ҳалли масъала наздик мекарданд; чойи пиёлаи дар наздаш истода кайҳо хунук шуда буд.

Машқи 119. Чумлаҳои мураккаби бепайвандаки зеринро хонед, мавриди гузориши аломатҳои вергул ва нуқтавергулро муайян кунед.

1. Офтоб торҳои заррин ва навозишкори худро ба болои шаҳр бедареғ нисор мекард, насими форам аз беруни шаҳр буйи сабзаи навхезро меовард (*Ҷ. Иқромӣ*). 2. Маппишқон боз маппишқо карданд, ҳофизон хонданд (*Р. Ҷалил*). 3. Рашидов ба ҷояш нишаст, Шодӣ ба маҷлис муроҷиат кард (*Ҷ. Иқромӣ*). 4. Тан ба ҷон зинда аст, ҷон зинда ба илм (*Н. Хисрав*). 5. Гап аз ҷи сар шуда ба кучо мерафт, ҳоло касе аҳамият намедод (*Р. Ҷалил*). 6. Дар кучо бо ҷи кор мегаштед, ман он вақт намедонистам (*Ҳ. Карим*). 7. Ҳаво соф буд, осмон ба ранги нилобии беғубор медурашпид; Офтоб паҳн шуда тамоман ёбонро дар нури пурсурури худ ғарқ карда буд (*Ҷ. Иқромӣ*).

Машқи 120. Чумлаҳои мураккаби бепайвандакро нависед, сабаби гузошта шудани аломатҳои вергул ва нуқтавергулро шарҳ диҳед. Гуед, ки дар ин чумлаҳо кадом пайвандакҳоро истифода кардан мумкин аст.

1. Руз торик мешуд, домани Офтоби ба мағриб сармонда гулобиранг метофт (*Ҷ. Иқромӣ*). 2. Шинакҳо сохта шуданд, дар онҳо ҷавонони мусаллаҳ ҷой гирифтанд (*С. Айни*). 3. Шодӣ ба сари стол нишаст, Рашидов ҷой кашида монд (*Ҷ. Иқромӣ*). 4. Қудрат расида омад, ҳама аз ҷой хеста бағал кушода бо вай вохурди карданд (*С. Айни*). 5. Акнун барф монда буд, ҳаво кушода, абрҳо бартараф гардида буданд (*С. Айни*). 6. Вай барои ҳаёт мубориза мебуд, дар ин муҳориба ғолиб омад (*М. Турсунзода*). 7. Офтоб ба фуру рафтани сар кард, қуҳҳои барфӣ ранги сафеди худро ба сурх мубаддал карданд; қуҳҳои сиёҳро торикӣ фаро гирифт, аз дара бухор баланд шуд (*А. Деҳотӣ*).

Машқи 121. Зарбулмасалҳоро хонед ва шарҳ диҳед. Гуед, ки барои шарҳи онҳо кадом пайвандакҳо заруранд. Ин зарбулмасалҳо ба кадом навъи чумлаҳои мураккаб мансубанд.

1. Кор кунӣ, нон меҳурӣ. 2. Ба ушгур савор шавӣ, роҳи дурро андеша кун. 3. Ушгур гурусна монад, гарданаширо дароз мекунад. 4. Бародари ман бошӣ, баробари ман бош. 5. Илм хоҳӣ, такрор кун, ҳосил хоҳӣ, шудгор кун. 6. Шайхро ҳунар нест, хонақоҳ танг аст. 7. Тоқати меҳмон надошт, хона ба меҳмон гузошт. 8. Аз гург тарсӣ, ба саҳро нарав. 9. Дарро задам, девор кафид. 10. Бофанда мурд, кафан наёфт.

§ 33. Аломати баён дар ҷумлаи мураккаби бепайвандак

- Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандаки зеринро хонед, муносибати маъноии ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳоро шарҳ диҳед. Гуед, ки ба ҷойи аломати баён кадом пайвандакхоро истифода бурдан мумкин аст.

1. Хоби Ятим намебурд: ҳаво гарм ва дим буд (*С. Айни*). 2. Шодигул рақсро бо шавқу завқ тамошо мекард: вай рақсҳои европагиро кам дида буд (*С. Улуғзода*). 3. Одаташ ҳамин: дар ҳавои вайрон ҳар вақт рафта, пахташиро хабар мегирад (*Ф. Муҳаммадиев*). 4. Беғоҳии дер пинҳонӣ ба он ҷо рафта бо теша ва корди ош дар таги сафедори калон ду чуқурӣ кофтем: якташ хурдак, дигараш калонтар ва чуқуртар (*С. Улуғзода*).

△ Аломати баён дар байни ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак дар мавридҳои зерин гузошта мешавад:

1. **Ҷумлаи соддаи дуҷумла сабаби амали ҷумлаи якумро эзоҳ диҳад:** Раҳим ҳеҷ касро наёфт: ҳамаи онҳо дар правления буданд (*С. Улуғзода*). Барои мошин телефон кардан лозим нест: ҳоло вақт бисёр аст.

2. **Ҷумлаи соддаи дуҷумла (ё гурӯҳи ҷумлаҳо) барои эзоҳи амали ҷумлаи якум воқеъ ғайбӣ, мазмунӣ онро баён кунад:** Шаҳр идона зинат дода шуда буд: дарвозаи ҳамаи ҳавлиҳоро байрақҳои сурх зеб меоданд, дар деворҳои муассиса ва идораҳо шиор ва портретҳои овехта буданд, боғу растаҳо оро ёфта буданд.

3. **Ҷумлаи дуҷумла мазмунӣ ҷумлаи якумро пурра кунад:** Худашон ба шумо гуфтаганд: соле се моҳ вақташон дар ҳамин ҷо мегузарад (*Ф. Муҳаммадиев*).

Машқи 122. Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандакро хонед, ҳудуди ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳоро муайян карда, мавриди гузориши аломати баёнро шарҳ диҳед.

1. Аммо ҳикояташ бароям ҳеҷ шавқовар набуд: вай аз бозор, аз деғҳои палав, аз нонҳои сафеди ширмол, аз кабобҳои хушбӯй суҳан меронду халос (*С. Улуғзода*). 2. Ҳаминро гуфтани ҳастам: ҷавонмардон ба аскарӣ рафтаистодаи мо боварии моро хуб меоданд (*Ф. Ниёзӣ*). 3. Баъд вазъияти ҷисмонӣ ҳам дигар шудан гирифт: у руз аз руз аз гушт мефуромад, лоғар мешуд, пусти баданаш ба халтаи холи монанди пайдо мекард (*С. Айни*). 4. Ин гармии мулоқот шояд аз

руйи анъанаи дерина бошад: бо ҷавонони дар аскарӣ хизмат кардамода аз рӯйи таомул ва оҳанги махсус муомила мекунанд (Ф. Муҳаммадиев). 5. Хурҷини пур дар китфаш, вай тез-тез қадам монда роҳ мерафт, аз афти кор шитоб мекард: охир, дар хона ба у ҳама кайҳо боз мунтазиранд! (С. Улуғзода).

Машқи 123. Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандаки зеринро нависед, сабаби дар байни ҷумлаҳои соддаи онҳо гузошта шудани аломати баёро шарҳ диҳед.

1. Қади ин одамҳо паст ва танаашон ғафс буда, либосашон ба либоси аҳли дарбор монанди надошт: ба сари онҳо телпаки муйрафтаи гусфанди, ба барашон ҷомаи серпахтаи кутӯҳи ресмонӣ, миёнашон бо чилбур аз рӯй баста ва ба пояшон музаи булғорӣи пошнабаланд буд (С. Айни). 2. Инак чил рӯз гузашт: аз вай дарак набуд (С. Улуғзода). 3. Муаммои ҳарина ниҳоят ҳал шуд: баробари сар шудани соати аёдат ба палата зани солхурдаи ситорагарме ворид гардид (Ф. Муҳаммадиев). 4. Дили Сайфиудинов саҳл ором ёфт: инҳо ревизор набуданд (С. Улуғзода). 5. Ман дида истодаам: он се нафар суҳбаткунон меоянд.

§ 34. Аломати тире дар ҷумлаи мураккаби бепайванд

● Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандаки зеринро хонед, муносибати маъноии ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳоро маънидод кунед. Ба мавриди гузориши аломати тире сеҳн монед.

1. Ҷура ва Пулод аз мактаб баромаданд — аз ақби онҳо бачаҳо хандиданд (Р. Ҷалил). 2. Ҳамаи ин чизҳо мурдаанд — танҳо ишқи зан зинда аст (А. Деҳотӣ). 3. Аз осмон борони сел меомад — вай ба ҳавли намедаромад (Р. Ҷалил). 4. Ҳурмат кунӣ — ҳурмат мебинӣ (Зарб.).

△ **Аломати тире (—) дар байни ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби бепайванд дар мавридҳои зерин гузошта мешавад:**

1. Ҷумлаи якум замон ё шартӣ амали ҷумлаи дуюмро ифода намояд: Субҳ дамад — ба роҳ мебароем. Кор кунӣ — нон меҳӯри.

2. Ҷумлаҳои содда мазмунан хилофи якдигар бошанд: Мошин ба роҳ баромадани буд — сел омад. Вай мебоист имтиҳон меод — касали ҳалал расонд. Аъзои баданаш дард мекард — ба духтур намерафт.

3. Ҷумлаи дуюм ифодагари хулосаву натиҷаи амали ҷумлаи якум бошад: Ҳаво имсол хеле хуб омад — ҳосили фаровон гирифтем.

Машқи 124. Чумлаҳои мураккаби бепайвандаки зеринро хонед, муносибати маъноии чумлаҳои соддаи таркиби онҳоро муайян кунед ва сабаби гузошта шудани аломати тиреро шарҳ диҳед.

1. Ин хонаи мо нест — хонаи ҳамин духтарак аст (*Р. Ҷалил*). 2. Мурод ҷавони хуб аст — тарсончак ҳам мебошад (*Ф. Муҳаммадиев*). 3. Ҳукумат дорам — ҷи ғам дорам (*Зарб.*). 4. Вай ба мо нигоҳ кардан намехост — аз нигоҳ пинҳон шудан мехост (*Ф. Муҳаммадиев*). 5. Меҳнат фаровон мекунад — танбали вайрон мекунад (*Зарб.*). 6. Вай намехандад — ҳаёт ба вай меҳандад (*А. Деҳотӣ*). 7. Об нашавад — алаф намешавад (*Зарб.*). 8. Ҷону мол равад — номус наравад.

Машқи 125. Зарбулмасалу мақолҳои зеринро нависед ва шарҳ диҳед. Сабаби гузоштани аломати тиреро муайян кунед.

1. Одаму либос — хонаву палос. 2. Олими беамал — занбури беасал. 3. Сукут — аломати ризо. 4. Хариди — бурди, фурушти — сӯхти. 5. Тарки одат — амри муҳол. 6. Кори шаб — хандаи рӯз. 7. Ғусола бо ғусола — ошноӣ садсола. 8. Аҳмади порина — савдогари Кармина. 9. Купиши ҷавонӣ — роҳати пири. 10. Рӯи хуш — калиди дарҳои баста.

Машқи 126. Чумлаҳои мураккабро хонед, таркибашонро муайян кунед ва воситаи алоқаро нишон диҳед. Гуед, ки онҳо ба кадом хели чумлаҳои мураккаб мансубанд.

1. Ман аз ин байти амир пай бурдам, ки у мақсади маро фаҳмидааст ва тир ба нишон расидааст (*С. Айни*). 2. Як кас пунтаки истод, дигарон аз болои у ба сари девор баромада, ба ҳавли фурумаданд (*С. Айни*). 3. Парраи чилик ба пешонаи бой расида кафонд ва аз он ҷо хун ҷорӣ шуд (*С. Айни*). 4. Дар мо бояд моҳҳои мизон, ақраб ва қавс хушк ояд, вагарна мо ҳосилоти тирамоҳиамонро, хусусан пахтаро, ғундошта гирифта наметавонем ва шудгори тирамоҳи карда наметавонем ва инчунин агар дар мо моҳи ҳут ва ҳамал гарм наёяд, замин намерасад, пахта ва сабзавотро дар вақташ кишта наметавонем (*С. Айни*). 5. Зан пари мурғеро, ки ҷонаш баромада буд, канда гирифт, Содиқ бошад, ҳар мурғеро, ки сар мебурид, пас аз баромадани ҷонаш ба пеши занаш ҳаво дода, дигарашро сар мебурид (*С. Айни*).

Машқи 127. Аз чумлаҳои ҷуфти зерин чумлаҳои мураккаби гуногуни пайваст ва тобеи пайвандакдору бепайвандак тартиб диҳед.

1. Рӯз торик шудан гирифт. Ҳабиба ҷароғро даргиронд.
2. Борон монд. Мо ба майдон баромадем.

Намуна: Ҳамаи аъзоёни шӯрои омузгорони мактаб ҳозир шуданд. Маҷлис сар шуд.

Бо воситаи пайвандак

1. Ҳамаи аъзоёни шӯрои омузгорони мактаб ҳозир шуданд ва маҷлис сар шуд.

2. Вақте ки ҳамаи аъзоёни шӯрои омузгорони мактаб ҳозир шуданд, маҷлис сар шуд.

3. Маҷлис сар шуд, чунки ҳамаи аъзоёни шӯрои омузгорони мактаб ҳозир шуданд.

Бе пайвандак

Ҳамаи аъзоёни шӯрои омузгорони мактаб ҳозир шуданд, маҷлис сар шуд.

Машқи 128. Чумлаҳои мураккаби бепайвандакро нависед. Аломатҳои китобатро гузоред ва мавриди гузориши онҳоро шарҳ диҳед.

1. Дарбон ғур-ғуркунон аз ҷо бархоста дарвозаро кушод ман ҳам як оҳи сабук капидаму ба кӯча тохтам (*Ҷ. Иқромӣ*). 2. Модаркалонам машиначигӣ мекард ба кори кӯчаву бозор машғул мешуд модарам тӯшӣ мебухт (*Р. Амонов*). 3. Бештар вай гап мезанад ман гуш мекунам (*М. Фарҳат*). 4. Хоҳиш бошад ҳама кор буд мешавад (*С. Улуғзода*). 5. Дониستم гунаҳкор ҳамоно мӯйсафеди одамсирати ҳайвонтабиат будааст дониستم (*Ҳ. Карим*). 6. Шамси ба хотир овард вай чанд рӯз пеш аз ин дар дасти як пирамард кабкери дида буд... 7. Об бошад ободонӣ мешавад.

Савол ва супоришҳо

1. Фарқи ҷумлаи мураккаби бепайвандак аз ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор дар чист?

2. Мавриди гузориши аломатҳои вергул ва нуқтавергулро дар ҷумлаи мураккаби бепайвандак шарҳ диҳед.

3. Сабабҳои дар ҷумлаи мураккаби бепайвандак гузошта шудани аломати баёнро эзоҳ диҳед.

4. Дар ҷумлаи мураккаби бепайвандак дар кадом мавридҳо аломати тире гузошта мешавад?

САВОЛҲОИ ТЕСТӢ

1. Дар байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби бепайвандаки «Дар кушода нашуд аз берун бастагӣ буд» кадом аломати китобат гузошта мешавад?

- А) вергул
- Б) нуқтавергул
- В) баён
- Г) тире
- Д) сенуқта

2. Дар байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби бепайвандаки «Хоби ятим намесбурд ҳаво гарм ва дим буд» кадом аломати китобат гузошта мешавад?

- А) вергул
- Б) нуқтавергул
- В) баён
- Г) тире
- Д) сенуқта

3. Дар байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби бепайвандаки «Хуб шумо намехӯрда бошед ман мехӯрам» кадом аломати китобат гузошта мешавад?

- А) вергул

- Б) нуқтавергул
- В) баён
- Г) тире
- Д) сенуқта

4. Дар байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби бепайвандаки «Ҳаминро гуфтани ҳастам ҷавонмардони ба аскарӣ рафтагистодан мо боварии моро хуб медонанд» кадом аломати китобат гузошта мешавад?

- А) вергул
- Б) нуқтавергул
- В) баён
- Г) тире
- Д) сенуқта

5. Дар байни ҷумлаҳои соддаи кадом ҷумлаи мураккаби бепайвандак аломати баён гузошта мешавад?

- А) Руз шуд Офтоб баромад...
- Б) Раҳим ҳеҷ касро наёфт ҳамаи онҳо дар идора буданд
- В) Ҳурмат кунӣ ҳурмат мебинӣ
- Г) Тан ба ҷон зинда аст ҷон зинда ба илм
- Д) Ҳукумат дорам чӣ ғам дорам

УСЛУБИЁТ ВА МАДАНИЯТИ НУТҚ

△ Забони миллии сарват, маданият ва ифодагари руҳи халқ мебошад. Забони тоҷикӣ аз зумраи забонҳои қадима буда, ба яке аз халқҳои қадими Осиёи Марказӣ — тоҷикон мансуб аст.

Барои он ки забони миллии вазифаи асосии худ—мубодилаи афкорро иҷро кунад, зарур аст, ки он барои тамоми аъзоёни ҷомеа ва соҳибзабонон ягона ва фаҳмо бошад. Ба ин маъни забони адабии

чун воситаи алоқа ва муоширати намояндагони лаҳҷаҳои гуногун амри вучуд намудааст. Вай шакли ривҷёфта ва олии забони миллий, нишонаи худшиносии халқ, муарриф ва миёнарави фарҳангу тамаддун мебошад. Ин аст, ки мо бояд забони модарии худро омузем ва барои тозагию пайдории он мубориза барем.

Дар иҷрои ин мақсад зарурати баланд бардоштани дараҷаи маданияти сухани соҳибзабонон ба миён меояд. Омӯхтани қоидаҳои савтию овозӣ, калимасозӣ, сарфию наҳвӣ кам аст. Забонро дар дараҷаи баландтаре омӯхтан ва аз асрори салосату балоғати он огоҳӣ ёфтан барои тозагӣ ва рушду камоли забони модарии худ мубориза бурдан имкониятро фароҳам меоварад.

Ба ин маънӣ омӯхтани услубиёти забон ва маданияти нутқ шуморо ба олами балоғату фасоҳати забон раҳнамун месозад.

Дар ҷараёни тараққиёти ҷомеа вобаста ба соҳаҳои гуногуни шуғли одамон услубҳои нутқ ба вучуд меоянд. Қисми асосии луғати умумихалқии забони миллий дар ҳамаи услубҳои забон баробар мустаҳкам аст, вале қисми дигари ин вожаҳо бештар ба ягон соҳаи фаъолияти одамон мансубанд. Аз ҳамин ҷиҳат доништан ва мавридшиносона истифода бурдани онҳо аҳамияти калон дорад.

Забони адабии тоҷик дорои шоҳаҳои услубӣ буда, он аз услубҳои гуфтугуӣ ва китобӣ: услуби илмӣ, услуби расмӣ коргузорӣ, услуби бадеӣ ва услуби рӯзноманигорӣ иборат аст.

§ 35. Услуби гуфтугуӣ

- ❶ Ҷумлаҳои зеринро хонед ва гуед, ки дар онҳо унсурҳои кадом услуби забон мавҷуданд. Кадом нишонаҳои услуби фикри шуморо собит менамоянд.

1. Занак маъюб ва дилшикаста шуда аз дуқони ҷаллоб баргашта буд (*С. Айни*). 2. ...як аспи зури дигарро шатак карда базур кашола карда овардам (*С. Айни*). 3. Боз ду маротиба худам пойи пиёда ба хонаи амаки Эдик рафтам. Аз пули оҳанини болои вокзал гузашта. Дар як тараф харгӯшхона. Қариб садта харгӯш. Кумур-кумур алаф ё карам хурдана-ша бинед, ҳавасатон меравад (*Ф. Муҳаммадиев*).

Услуби гуфтугуӣ услуби ғайрихаттии забон буда, ба нутқи даҳони мансуб аст. Дар ин услуб воситаҳои забонӣ бе тайёрии махсус дар рафти суҳбат озодона истифода мешаванд.

Муҳимтарин хусусиятҳои забони услуби гуфтугуӣ чунин аст: саволу ҷавоб, кутоҳбаёнӣ, истифодаи ҷумлаҳои мухтасару нопурра,

озодии ҷойи аъзоҳои ҷумла, фаровонии воҳидҳои луғавии гуфтугӯӣ, иштироки воситаҳои ғайризабони, аз қабилӣ ҳаракати ҷашму абру, имову ишорат...

Дар ин услуб навъи гуфтугӯӣ калимаҳо (*балохӯр, каллаварам, мурданӣ, кӯрсаовод, говҷигар, шатта, шаллоқ, ҳафтафаҳм, сабил, ҷаққидан...*) ва воҳидҳои фразеологӣ (*натаку пайтоба шудан, оби даҳан рафтан, об карда хӯрдан, димоғ сӯхтан...*) фаровон истифода мебаранд. Аз воситаҳои сарфӣ зиёдтар аз ҳама истифодаи ҳиссаҷаҳо ва нидоҳо ба назар мерасанд. Мисол: А, ин кист-а? гуён тақрор пурсид (*С. Айни*). — Ҳа, ҳа, — гуфт ҷупон, — барои ҳамин шумо аз саг ин қадар тарсида будед-дия (*С. Айни*).

Дар услуби гуфтугӯӣ дараҷаи истеъмоли ҷумлаҳои мураккаб маҳдуд буда, ҳелҳои гуногуни ҷумлаҳои содда мавриди истифода қарор мегиранд: Дар тарафи дигар дар паси олуболузгор мурғҳои марҷон. Ҳар кадомаш уштурмурғи африкой барин. Пеши ин хона симтӯр канидагӣ (*Ф. Муҳаммадиев*).

Машқи 129. Ҷумлаҳои зеринро хонед. Гуед, ки дар онҳо кадом воҳидҳои луғавӣ ва фразеологӣ ба нутқи гуфтугӯӣ мансуб истифода шудаанд.

1. Наҳри майдаи қишлоқамон луччак буд (*Ҳ. Карим*).
2. Ў моро дар диёри худамон ғариб карда, бехонумон кард (*С. Улуғзода*).
3. Шояд «кал — додари кӯр» гуфтагӣ барин, дар ҳаринагӣ мо аз якдигар намонем (*Ф. Муҳаммадиев*).
4. Теғ ба даст гир. Теғ наёбӣ, таёқ бигир (*С. Улуғзода*).
5. Ҳеч кас ба ҳеч кас аз бинӣ боло гап зада наметавонад (*С. Айни*).
6. Ҷавру зулм аз ҳад гузашт, мулк ҷазирбод шуд, халқон хору зор (*С. Улуғзода*).

Машқи 130. Ҷумлаҳоро нависед. Гуед, ки кадом калимаю ибораҳо ба услуби гуфтугӯӣ мансуб будани онҳоро собит менамоянд.

1. Коре кун, ки ман дигар башараи наҳси туро набинам (*С. Улуғзода*).
2. Кори худатро дону ба кори дигарон фукастро натиққон (*Р. Ҷалил*).
3. Ўҳу, се-чор соат хобида мондаам-а? (*С. Айни*).
4. Ин не, вай не, қаҳратон наояд, шумо гул, ноуҳдабаро, кашола, ландахӯр... (*Р. Ҷалил*).
5. — Ту, тирмизаки тиррончак, маро «ту-ту» мекуйи! (*Р. Ҷалил*).
6. Ин навозиш кампирро тамоман ёзонд (*Ҳ. Карим*).
7. Хоҳ-ҳо!!! Гап дар ин ҷо будааст, — гуфт мударрис (*С. Айни*).

§ 36. Услуби китобӣ. Услуби илмӣ ва расмӣ коргузорӣ (идорӣ)

Услуби китобӣ услуби нутқи хаттӣ буда, чор хел мешавад: *илмӣ, расмӣ коргузорӣ, бадеӣ ва рӯзноманигорӣ*.

- Порчаҳои зеринро хонед. Гуед, ки онҳо ба кадом шоҳаҳои услубии забон мансубанд. Аломатҳои ба услубҳои китобӣ марбутӣ порчаҳоро шарҳ диҳед.

Яке аз он чизҳое, ки ходимони матбуот хеле дӯст медоранд, бо суффикси *-ӣ* ба сифат гардонидани исм аст. Дар мавридҳои ҳам, ки мақсадро бо исм адо кардан мумкин ва лозим аст, бо сабаби номаълуме, албатта, ба исм як *-ӣ* илова менамоянд. Эҳтимол, ин ҳам аз ҳамон хоҳиши вазнину дабдабанок кардани калимаю ибора сар зада бошад. Вале натиҷаи он ҳамин аст, ки бисёр ибораҳои дурушт ва нодуруст пайдо шуданд (*М. Шукров*).

Ман, ки мусаммоти Бибиоиша бинти Шохмурод ҳастам, аз барои харҷи мурдаи падари набераи худам Одинаи сағир валади Бобокалон, аз Арбоб Камол васоятан даҳ тангаи роиҷа қарздор шудам, аз ҷониби Одинаи сағир ба гардан гирифтам, ки ҳар вақт у калон ва аз дасташ кор меомадагӣ шавад, ба бадали маблағи мазкур ба Арбоб Камол мазкур хизмат мекунам (*С. Айни*).

- △ **Услуби илмӣ** яке аз муҳимтарин шоҳаҳои услуби хаттӣ буда, дар таълифи мақола, рисола, китобҳои дарсӣ ва ғайра оид ба илму техника истифода мешавад. Асарҳои мухталифи илмӣ, сарфи назар аз гуногунии вазифа, аз рӯи хусусиятҳои умумӣ шабеҳи якдигаранд.

Хусусиятҳои асосии услуби илмӣ чунин аст: Дар услуби илмӣ истилоҳҳои илмӣ (*ҳамсадо, садонок, ибора, ҷумла, пуркунанда ...*), калима, таркиб, ибора ва ҷумлаҳои туфайлӣ (*хулоса, нас, ба ин тариқ, аз як тараф, аз тарафи дигар, қайд кардан лозим аст ки*), ҷумлаҳои мураккаби тобеъ фаровон истифода мешаванд. Дар ин услуб таъбироти фразеологӣ дорои обурани эҳсосӣ аҳёнан, баръакс баъзе ибораҳои устувор, аз қабилӣ «хулласи калом», «бояд қайд кард»... бештар кор фармуда мешаванд. Дар услуби мазкур ҷонишини шахси якуми ҷамъӣ «*мо*», дар як маврид, ба маънои хоксорӣ ва фурутанӣ (ба фикри мо, ин ақида чандон дуруст нест), дар ҳолати дигар ба маънои умумӣ (*Барои ин мо коғазро гирифта, ба андозаи*

80←60 ҳисса ҷудо мекунем) ба ҷои ҷонишини «ман» истифода мешавад.

Услуби расмӣ коргузорӣ услуби навишти ҳуҷҷатҳои мансуби қонунгузорӣ, коргузориҳои идорӣ ва муносибатҳои дипломатӣ мешавад.

Хусусиятҳои махсуси забонии ин услуб чунинанд: Тарзи ифодаҳо соддаву мӯҳаз буда, воситаҳои сершумори ҳамранги қолаби, пешояндҳои номӣ (*мисли, дар бораи, дар боби, оид ба, роҷеъ ба...*), пайвандҳои таркибӣ (*аз сабаби он ки, бинобар ин ки, ба ин сабаб, ба ин тариқа*) ва аъзоҳои ҷида фаровон истифода мешаванд. Майл барои истифодаи ҷумлаҳои мураккаб зиёд аст.

Ин услуб низ дарои истилоҳоти худ аст, ки дар навиштаҳои марбути онҳо саҳт риоя мешаванд. Дар ин услуб воситаҳои эҳсосӣ раво нест.

Машқи 131. Порчаҳои зеринро хонед, ба кадом шоҳи услубии забон мансуб будани онҳоро муайян кунед ва хусусиятҳои забонии услубҳои муайянкардаатонро шарҳ диҳед.

1. Чун айёми ҳукумати Темуриён дар Ҳиндустон дар вақти авҷ гирифтани низои шиаву сунӣ ва шохчаҳои зиёд пайдо кардани тариқатҳои машоих дар Эрон ва Осиёи Миёна рост омад, дар қатори муҳҷирон ин низоъҳои мазҳабӣ ва маслаки ҳам ба Ҳиндустон даромандан ва монанди аҷирик ва ғумойи аз ҷойе ба ҷойи дигар кучонидашуда зуд ривож гирифтанд (*С. Айни*).

2. Ба милиса барои иҷрои вазифаҳои ба зиммааш гузошташуда ҳуқуқ дода шавад, ки:

1) аз шаҳрвандон ва мансабдорон риоя намудани тартиботи ҷамъиятӣ, қатъ гардонидани қонуншиканиҳо ва амалҳои, ки барои иҷрои ваколатҳои милиса ҳалал мерасонанд, талаб кунад ва дар сурати иҷро накардани ин талабҳо ҷораҳои иҷбории дар қонун пешбинишударо ба қор барад.

Машқи 132. Ҷумлаҳои зеринро нависед, хусусиятҳои забонии онҳоро муайян кунед. Гуед, ки ин ҷумлаҳо ба кадом шоҳаҳои услубии забон мансубанд.

1. Назар ба қавли Бедил, баъд аз давраи ширхорагӣ падараш вафот карда, у ятим мондааст (*С. Айни*). 2. Хуллас ки, дар забони тоҷикӣ шаклҳои табрик хеле гуногун аст (*М. Шукров*). 3. Дар осори Сорбон эҷодиёти халқ чун воситаи дарки бадеии воқеияти ҳаёт қорбасти ме-

шавад (*А. Сайфуллоев*). 4. Масалан, «манзилободсозӣ» (аз феъли «сохтан»), «манзилободгардонӣ» (аз феъли «гардондан»), инчунин «дилхаробсозӣ» ё «дилхаробгардонӣ» гуфтан ниҳоят бетаъӣ мебуд (*М. Шукуров*). 5. Конференсия 22 декабри соли 2014 дар маҷлисоҳои Донишгоҳи давлатии Самарқанд кушода хоҳад шуд. 6. Намаки ош ба бадани мо асосан ба воситаи гушт ворид мешавад, аммо ин кофӣ нест («*Кимиёи ғайриорганикӣ*», синфи 9). 6. Ҳуҷҷатҳои органҳои маҳаллии ҳокимият ва идораи давлатӣ, ҳуҷҷатҳои ташкилотҳои ҷамъиятӣ ба забони давлатӣ қабул гардида, ба забонҳои дигар чоп мешаванд.

§ 37. Услуби бадеӣ ва публицистӣ (рузноманигорӣ)

- Порчаҳои дар ҳар ду сутун овардашударо хонед. Гуед, ки онҳо ба кадом шохаҳои услубии забон мансубанд. Хусусиятҳои забонии фарқкунандаи онҳоро муайян кунед.

Сухан кутӯҳ, Бибиоиша то як ҳафта бе он ки овозе баланд кунанд, чун мӯйи оташдида ба худ мепечид, аз ғайри он ки шуълаи равшан барорад, чун тӯдаи қоҳи ба зераш аҳгар гузашташуда дарун-дарун месӯхт:

«Не тоқати он ки сабр орад,
Не ёрое, ки ғиғон барорад».

С. Айни.

Ба ҳамагон аён аст, ки кирмакпарварони вилояти Сурхондарё дар ҷумҳурият яке аз аввалинҳо шуда, аз иҷрои ўҳдадории шартномавии худ баромаданд. Онҳо аз ҳар яки 21200 қуттӣ беш аз 40–43-килограммӣ пилла сурданд. Алҳол кирмакпарварон аз пайи аз ҳар қуттӣ бардоштагии 50-килограммӣ пилла ва ба 930 тонна расондани ҳаҷми умумии онанд... (аз рузномаи «*Овози тоҷик*»).

- △ **Услуби бадеӣ** яке аз навъҳои услуби китоби буда, барои таъмини талаботи маънавии олами ботинии одамон ба вучуд омадааст. Ба ин маънӣ услуби бадеӣ хоси адабиёти бадеӣ буда, воситаҳои забонӣ барои эҷод ва офаридани образҳои бадеӣ хизмат мекунамд. Ин услуб аз воситаҳои эҳсосӣ ва муассири сухан саршор аст, зеро ки таъсир расонидан ба олами ботинии хонанда аз вазифаҳои мубрами ин услуб маҳсуб меёбад. Дар таълифи асарҳои илмӣ ҷиҳати иртиботии забон муҳим буда, воситаҳои забонӣ, далелу бурҳонҳо барои зуҳури хулосаҳои илмӣ равона ғашта, ба ақл таъ-

сир кунанд, дар тасвири бадеи воситаҳои забони барои ҳодисаю воқеаҳоро ба тарзи бадеи нигорида, ба ҳиссиёти инсон, ба олами ботинии у таъсир расонидан нигаронида мешавад. Аз ин ру, истифодаи воситаҳои гуногуни тасвири бадеи (*маҷоз, ташбеҳ, истиора, ташиҳис, муболиға, муколама...*), калимаҳои образнок, воҳидҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақолҳо ва хелҳои мухталифи ҷумлаҳои соддаю мураккаб амри воҷиб аст.

Дар ин услуб унсурҳои дигар (*услуби гуфтугӯӣ, илмӣ, расмӣ коргузорӣ ва публицистӣ*) омезиш ёфта, вазифаи тозаи услубӣ касб менамоянд, зеро ки онҳо барои иҷрои вазифаи эстетикӣ ва мароми эҷодии нависанда нигаронида мешаванд.

Ҳамин тавр, услуби бадеи услуби адабиёти бадеи — санъати суҳанварӣ буда, дар жанрҳои гуногуни адаби — рубой, ғазал, қитъа, қасида, мусаммат, роман, повест, ҳикоя, мазҳака ва монанди инҳо зоҳир мегардад:

Якero мекунад килкам, якero зинда медорад,
Намeояд зи шамшер он чӣ зи дасти забон ояд.

С. Насафӣ

Услуби публицистӣ (рузноманигорӣ) ба услуби китоби мансуб буда, дар навиштаҳои иҷтимоию сиёсӣ, матбуот (рузномаву маҷаллаҳо), баромадҳои таъшиқотӣ (дар радиову телевизион), гуфтори шиғоҳии арбобони сиёсӣю давлатӣ ва илму адаб дар назди омма истифода мегардад. Азбаски воситаҳои забони дар ин услуби нутқ ду вазифаи суҳан (иттилоъ — хабаррасонӣ ва таъшиқот)-ро дар зимма дорад, воситаҳои ба ақл таъсиркунанда (*далелу бурҳонҳо, рақаму тағрих, ҳар гуна ҷадвалҳо, нишон додани мағҳазу сарҷашмаҳо...*) ва воситаҳои муассири суҳан — маҷоз, тавсиф, ташбеҳ, ташиҳис ва ғайра омезиш меёбанд, яъне воситаҳои ақлӣ ва бадеи якҷоя воқеъ мегарданд.

Ин буд, ки дар жанрҳои мансуби рузноманигорӣ далелҳои шайъ, мантиқи қавӣ, забони содда, аммо муассир ва пуробуранг бо ҳам созгор омада ба ақлу ҳиссиёти хонанда таъсир мекунад, уро ба вачд меоваранд.

Сарғаи воситаҳои забони, ғунҷоиш додани мазмуни васеъ дар суҳанҳои мухтасар, корбурди силсилаи калима ва ибораҳои тайёру қолаби (исмҳои хоси марбут ба маҳал, сарлавҳаи якранги умумӣ, аз қабилӣ «Тозааҳбор», «Театр», «Кино», «Эълон»), фаровонии истилоҳ ва ибораҳои фразеологӣю сиёсӣю иҷтимоӣ, кор-

бурди калимаҳои нав, сермаъно ва муассир, истифодаи санъатҳои бадеи (ташбеҳ, тавсиф, киноя, саволҳои риторикӣ, такрор, инверсия (мақбул)...), омезиши аломатҳои услубҳои дигар (услуби илмӣ, идорӣ, бадеи ва гуфтугӯӣ) аз хусусиятҳои асосии услуби публитсистист. Аломатҳои мазкур дар риштаҳои услуби публитсистист (очерк, фелетон, мусоҳиба...) вобаста ба талаби мавзӯ ба тарзи гуногун падида меоянд.

Машқи 133. Порчаҳои зеринро хонед, ба кадом шохаҳои услубии забон тааллуқ доштани онҳоро муайян кунед. Гуед, ки мансубияти онҳоро ба услубҳои муайянкардаи шумо кадом аломатҳои забони собит менамоянд.

1. Ин андеша ва мулоҳизаҳо хирмани сабр ва шикебоии Бибиоишаро ба бод меод. Баъд аз соате, ки Одина аз хона дур шуд, Бибиоишаро хост ҳой-ҳой гирифта нола ва фарёд бароварад, лекин аз он ҷойе, ки ин гуна фарёди беаҳал сабаби фолш гардидани рози Одина ва боиси гирифториаш мешуд, ночор охи сарде аз дили пурдаридаи канида лаб фуру баст. Аммо чунон лаб фуру бастане, ки дарунаш аз оташи ҷудой ва фироқ чун кӯраи ангиштгарон аланга мезад. Оре, аз ду ҷаҳми хунбораи сиришк равон шуда, кӯшиш мекард, ки ин оташро қадре фуру нишонад (*С. Айни*). 2. Ин ҷо водии ободон аст. Доманаи куҳ ва канори дарё заминҳои ҳамвор буда, ҳама ҷоро кишти шолӣ фаро гирифтааст...

Ғарамҳои шолӣ ва хирманҳои нокуфтаи он ба назар монанди хомаҳои регии сурхи дурушти ҳамвор сар ба ҳаво кашиданд.

Имсол ҳосили шолӣ аз одат берун зиёд аст....

...Роҳи мо аз печу хамаи куҳсор меравад. Роҳ морпеч аст. Мошина ҳам маҷбур аст, ки морвор ҳаму рост шуда ва печубо хурда роҳ равад... (*С. Айни*).

Машқи 134. Чадвали зеринро хонед ва шарҳ диҳед.

Машқи 135. Мисолҳои зеринро нависед, хусусияти забони онҳоро мушоҳида карда, гуед, ки мисолҳо ба кадом шоҳҳои услубии забон мансубанд.

1. Қувваи «Хорпуштак» дар робитаи вай бо оммаи хонандагон ва мухбирони шаҳру деҳот буд. Осори адибони ҳаҷвнавис боиси пуртаъсиру завқовар ғашгани шумораҳои он, мӯчиби зинату ороиши он буд... (Ф. Муҳаммадиев). 2. Даричаи кишти кушода гардид. Темурмалик бо табарзин, ки монанди моҳи чор-панҷруза бар рӯи оби зулол дар ҳавои соф бо акси нури Офтоби шаъшаапоши нимрӯзи мекурахшид, намоён шуд (С. Айни). 3. Коргарони бригада бо кумаки аҳолии деҳа дар 88 гектар боғи себу зардолу, чормағзу бодом, челону шафтолу бунёд карданд (аз рӯнома). 4. Агар ғамро чу оташ дуд буди, Ҷаҳон торик буди ҷовидон (А. Балхи).

§ 38. Муродифот — асоси услубӣ

🕒 Ҷумлаҳои нависед, муродифҳои луғавиро ёфта, тобишҳои маъноии онҳоро муайян кунед.

1. Алимардонбек андеша мекард, ки ба чӣ андоза корчаллони ҳунароманд будани худро чӣ гуна ва ба чӣ роҳ пешӣ ҳуҷаин исбот кунад, то барои хизмате, ки баъд аз ин ба ҳуҷаин карданист, хизматонаи дурӯст ситонда тавонад (С. Айни). 2. Одами қозӣ аз пушти ин шахс расида, бо ҷанг задан таппончаро аз дасташ рабуд (С. Айни). 3. Ман ин романро барои хондан тобистон аз китобхона гирифтаам.

⚠ Балоғат ва фасоҳати суҳан аз падидаҳои рӯзгори суҳанварону суҳансанҷон буда, на танҳо дақиқ баён кардан ва суҳан писандида гуфтан, балки суҳанпардозӣ ва суҳанорой намудан низ мебошад.

Балоғати суҳан, ки мавриди омӯзиши фанни услубшиносӣ қарор гирифтааст, асосан мавзӯҳои фаро мегирад, ки дар се ҷанбаи баррасӣ мегардад: шоҳҳои услубии забон, фарқи воситаҳои ҳаммаъно, воситаҳои муассир.

Омухтани воситаҳои ҳаммаъно, яъне муродифот, ки ба вучуди умумияти маъно аз ягон ҷиҳат (*таносуби услуб ва ё ҷилои маъно*) аз ҳамдигар тафовут даранд, вазифаи мубрами услубшиносӣ мебошад.

Забони мо аз зумраи забонҳои қадим буда, аз воҳидҳои ҳаммаъно ё худ муродифот саршор аст. Услубшиносӣ тафовути маъ-

ной ва услубии муродифотро ошкор сохта, ба соҳибони забон тавсия мекунад, ки ҳар кадоми он воситаҳоро дониста ва мавридшиносона корбаст намоянд. Ин буд, ки олимони суҳансанҷ бо ҳамфикрии тамом ин нуктаро таъкид менамоянд, ки таҳқиқ ва таълими муродифот мавзуи асосӣ ва марказии услубшиносӣ ба шумор меравад.

Муайян намудани фарқи маъноии муродифот ва тавсифи илмии мавриди истифодаи онҳо бо таърифи зерини услуб, ки бунёди илми услубшиносиро ташкил медиҳад, алоқаи мустақкам дорад: услуб ҳосияти воҳидҳои забониро фаро мегирад, ки онҳо на ба тарзи оддӣ, балки барои беҳтар ва муассиртар ифода намудани матлаб хизмат мекунанд.

Ду ва ё зиёда калимаҳое, ки дар шаклҳои гуногун маънои якхела ва ё ба ҳам наздикро ифода мекунанд, *муродиф* номида мешаванд.

Муродифҳо ҳаммаъно ва наздикмаъно мешаванд. Муродифҳои ҳаммаъно аз ҷиҳати таносуби услубӣ фарқ доранд, аммо дар мавридҳои дигар шабеҳи якдигаранд. Чунончи, *аср, қарн, сада; нағз, хуб, нек; хеле, басо, бағоят...*

Дар муродифҳои наздикмаъно аз ҷиҳати ифодаи маънӣ тафовут ба назар мерасад. Дар байни қисме аз ин гуна муродифҳо тафовут бештар буда, дар байни қисми дигари онҳо фарқи андаке ба назар мерасад: *макидан, ҷаббидан; Офтоб, Меҳр; хондан, мутолиа кардан; кӯр, нобино...*

Матқи 136. Ҷумлаҳои зеринро хонед, муродифҳоро муайян кунед. Гуед, ки онҳо ба кадом ҳелҳои муродифҳо мансубанд.

1. Ин кори гадоёни бекасу куй аст ва пешаи одамони сарватманди чанд ҳуҷрадор (*С. Айни*). 2. Қалам метавонад байрақи ситамкоронро ба ҳоки сиёҳ сарнагун ва алами ситамдидагонро ба авҷи ғалаба афрозад (*Т. Зеҳний*). 3. Пас аз соате фиғону вовайло кардан хомуш монд. 4. Лекин барои нола ва шеван кардан баҳонае даркор буд (*С. Айни*). 5. Овардаанд, ки у дар куҳансоли издивоҷ кард ва соҳиби ду фарзанд гардид, ки яке бо номи Шоҳ Нуъмон дар сафари Ҳиндустон вафот ёфт ва дигаре дар синни кудаки дар Шероз даргузашт. Ҷамсафари Ҳофиз низ пеш аз ҳуди шоир бо ҷаҳон падруд гуфт (*М. Турсунзода*). 6. Дар хотирҳост, ки Одина мадаркалони

худ — Бибиоишаро як ранг тасалли ва таскин дода ба сафар баромада буд (С. Айни). 7. Ёдгор ба Гулнор чи қадар майлон карда бошад, ин ҳам ба он ҳамон қадар моил шуда буд (С. Айни).

Машқи 137. Мисолҳои зеринро хонед, тобишҳои маъноии муродифҳои «калон», «бузург» -ро маънидод кунед.

1. Калонро бибояд ғами хурд хурд. Як бор калонони ноҳия омада, ваъда доданд, ки ба қишлоқ оби водопровод мегузаронем. Дашт калону паҳновар буд.

2. Оҳи қасон хурд набояд шумурд,
Оташи сузон чи бузургу чи хурд.
Хусрави Деҳлавӣ

3. Фиристода шуд назди Сомӣ бузург,
Фиристод посух ба Золи сутург.
А. Фирдавӣ

4. Бузургаш нахонанд аҳли хирал,
Ки номи бузургон ба зишгӣ барад.
С. Шерозӣ

§ 39. Муродифҳои луғавӣ ва иборагӣ

➊ Муродифҳои зеринро хонда маънидод кунед. Гуед, ки фарқи муродифҳои сутуни дуюм аз муродифоти сутуни якум дар чист

1) паҳн кардан, густурдан, партофтан
2) камбағал, қашшоқ, бечора
3) ҳасис, мумсик, мурданӣ

1) дар курта нағунҷидан, курта-курта гушт гирифтан, сари худро дар осмон дидан
2) бо як тир ду нишон задан, аз ду чашма обнуш шудан
3) чашми руз накафида, хурус ҳеҷ назада

Дар забон воҳидҳои луғавии ҳаммаъно ва наздикмаъно мавҷуданд, ки муродифшавии чунин воҳидҳои луғавӣ аз ҷавҳари маъноии онҳо сар мезанад. Масалан, воҳидҳои луғавии «мурдан», «ва-

фот кардан», «*фавтидан*»-ро гирем, аз мафҳуми ифодакардаи онҳо бармеояд, ки се воҳиди луғавӣ дорои як маънӣ мебошанд. Азбаски ҳаммаъноӣ дар байни воҳидҳои луғавӣ зоҳир ғайбааст, онҳоро муродифи луғавӣ мегӯянд. Дар ифодаи маънӣ дар байни ин воҳидҳои луғавӣ тафовут ба назар намерасад. Аз ин ру, онҳо ба муродифҳои луғавии ҳаммаъно мансубанд. Вале, ҳарчанд ки калимаҳои мазкур ба як силсилаи муродифот мансубанд, вобаста ба талаботи баён хусусияти маъноӣ зоҳир мекунад ва аз нигоҳи услуби зарурати истифодаи мавридшиносонаи онҳо ба миён меояд. Барои мисол воҳидҳои луғавии «мурдан» ва «вафот кардан»-ро аз ин нуқтаи назар мушоҳида кунем, маълум мегардад, ки калимаи аввал (мурдан) ба сифати воҳиди умумистеъмоли дар ҳама маврид (ҳам нисбат ба инсон ва ҳам нисбат ба предметҳои дигар) метавонад истифода гардад. Вале луғати дуум — «вафот кардан» маҳзи инсон аст. Аз ин ру, «Фалонӣ мурд», «Гусфанд мурд» гуфтан ҷоиш аст, аммо ҳеҷ мумкин нест, ки «Гусфанд вафот кард» гуем.

Калимаҳои силсилаи муродифоти луғавӣ аз нигоҳи услубшиносӣ — аз ҷиҳати мансубияташон ба шӯҳаҳои услубии забон (ҷеҳра — китоби, башара — гуфтугӯӣ) ва аз лиҳози дорои тобишҳои ҳиссию муассирӣ будан (ҷеҳра — мусбат, башара — манфӣ) низ фарқ доранд.

Воҳидҳои забоние мавҷуданд, ки онҳо аз пайванди ду ва зиёда калимаҳо иборат буда, таркибан устувору тағйирнопазиранд ва чун воситаи тайёри забонӣ дар қолаби рехтаи маъмул истифода мешаванд. Ин гуна воҳидҳо дар шакли ибора воқеъ мегарданд ва бо номи воҳидҳои фразеологӣ маълуманд. Асоси қорбасти воҳидҳои фразеологӣ маҷоз аст: *мурғи посухта, ба ӯст нағунҷидан, барги сабз, даст шустан ва монанди инҳо*.

Монанди воҳидҳои луғавӣ воҳидҳои фразеологӣ низ дорои муродиф мебошанд. Муродифоти воҳидҳои фразеологиро муродифҳои иборагӣ меноманд. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ ҳаммаъноӣ «ҷойи сузан задан набудан», «сағ соҳибашро наёфтан», «замин қафида одам баромадан» ба маъноӣ зиёд будани предмет — одамон силсилаи муродифоти иборагиро ташкил медиҳанд.

Воҳидҳои фразеологӣ низ хусусиятҳои услубӣ зоҳир мекунад:

1. Воҳидҳои фразеологӣ ба услубҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд: «патаку пайтоба шудан», «ба таги бинӣ задан», «қанд задан» ба услуби гуфтугӯӣ, «қадам ранҷа кардан», «барги сабз», «ба олами ҳаёл ғута задан» ба услуби китоби мансубанд.

2. Воҳидҳои фразеологӣ дорои хусусиятҳои ҳиссию муассирӣ мебошанд. Масалан, аз воҳидҳои фразеологӣ «ба тағи бинӣ задан» — ҳарисона хӯрдан, «патаку пайтоба шудан» — хушомад задан тобиши ҳиссию муассирии манфӣ падида меояд.

Матқи 138. Ҷумлаҳои хонед, муродифҳои луғавиро муайян карда, тобишҳои маъноии онҳоро шарҳ диҳед.

1. Дар ин дам чашмони уро ашкҳои хашму ғазаб, сиришкҳои интиқом, ниқор фаро гирифта буданд (*Ҳ. Карим*). 2. Аммо тез-тез ба Оғтоб нигоҳ мекард, ба ҳамидани он диққат менамуд ва фуру рафтани Хуршидро мепоид (*Ҳ. Карим*). 3. Расонданд, аммо чӣ шудааст, як кампир мурд, мурд-дия, бо зуд рафтани ту магар у зинда мешавад? 4. Пас аз як моҳ шунидам, ки у реҳлат кардааст (*Р. Ҷалил*). 5. Гапҳои ин мӯйсафед низ ба монанди суҳанони бесарунуги дигарон дар ин талотуми садоҳо фарқ шуда рафт (*Ҳ. Карим*). 6. Бечора Одина бо ин ҳама саҳтиҳо аз ҳуҷаи ягон бор забони хуше ва рӯи кушодаеро надид, балки ҳар вақт ки ба у ру ба ру мешуд, бесабаб ва бебоис ҷанг, дашном ва ҳақорат мешунид (*С. Айни*).

Матқи 139. Ҷумлаҳои нависед, муродифҳои иборагиро ёфта, хусусиятҳои услубии онҳоро муайян кунед.

1. Бечора тамом аз ҳол рафта қариб буд, ки қолиб тили кунад (*С. Улуғзода*). 2. Солҳои гузашта аз истеъмоли ин оби муборак бисёр хоҷа аз остонаи Маккаи Мукаррама берун нарафта дар ҳамин ҷо по дароз мекарданд (*Ф. Муҳаммадиев*). 3. Духтарчаи ҳамсоии у касал будаасту домӯлло ба вай доруе додааст, ки ҳамоно по нақашидааст (*Р. Ҷалил*). 4. У шитоб менамуд, ки аз забон мондан пештар дар гувоҳии занонаш ба гуноҳаш иқрору аз онҳо пок шуда, бо хоҳири осуда раҳти сафар барбандад (*Р. Ҷалил*). 5. Пас аз як моҳ шунидам, ки у реҳлат кардааст (*Р. Ҷалил*). 6. Вай ҳам кайҳо ҷонашро ба ҷаббор супорида аз ин дунё ба он дунё ҳичрат кард (*Ф. Ниёзи*).

§ 40. Муродифҳои сарфӣ ва наҳвӣ

Мисолҳои ҳар ду сугунро хонед, муродифшавии воситаҳои калимасоз, ифодагари категорияҳои дастури ва ибораю ҷумлаҳои мушоҳида кунед. Сабаби муродифшавии онҳоро шарҳ диҳед.

1) *-ҳо, -он (-гон, -ён, -вон)*: дарахтҳо — дарахтон, моҳиҳо — моҳиён, талабаҳо — талабагон, гесуҳо — гесувон;

2) *-е, як, ягон*: касе, як кас, ягон кас;

3) *-и, -ин*: оҳани — оҳанин, сафоли — сафолин;

4) *-нок, ба-*: маърифатнок — бамаърифат.

1. Маро дандон — дандони ман, Аҳмадро асп — аспии Аҳмад.

2. Мактаб рафта будам. — Ман ба мактаб рафта будам.

3. Кабутари дубома набояд шуд. — Кабутари дубома нашла.

4. Бороне, ки шаб борида, резабарон буд. Борони шаб боридаги резабарон буд.

Хусусияти муродифшави ба пешванду пасвандҳои калимасоз ва воситаҳои ифодаи маъноҳои дастури низ хос аст. Масалан, пасванди *-и* бо пасвандҳои *-она, -вар, -ин...* як вазифаи калимасозиро иҷро карда, муродиф мешавад: *модарӣ—модарона, номӣ—номвар, ҷубӣ—ҷубин*.

Дар ифодаи мафҳуми номуайяни дар исмҳои артикли *-е* бо калимаҳои «*як*» ва «*ягон*» муродиф мешавад. Ба ин маънӣ--*е* ба услуби китоби мансуб буда, «*як*» ва «*ягон*» умумиистеъмоли мебошанд: *чизе, як чиз, ягон чиз*.

Монанди ҳамин, пасванди ҷамъбандии *-ҳо* дар ифодаи шумора бо пасванди *-он (-гон, -ён, -вон)* муродиф аст: *дарахтҳо—дарахтон, талабаҳо—талабагон, лулиҳо—лулиён, абруҳо—абрувон*.

Дар боби сифат дар ифодаи дараҷаи оли пасванди *-тарин* бо таркиб (аз ҳама) ва калимаҳои «*бениҳоят*», «*басо*», «*хеле*» хусусияти муродифи дорад: *баландтарин — аз ҳама баланд, бениҳоят баланд, басо баланд, хеле баланд*. Зияда аз ин, пасванди *-нок* дар сохтани сифатҳо бо пешвандҳои *бо-, ба-* хусусияти муродифи зоҳир менамояд: *ақлнок—боақл, баақл; саводнок—босавод*.

Муродифшавии феълҳо дар ифодаи категорияҳои дастури (тарз, намуд, шумора, замон, сифа...) ба амал меояд. Масалан, феъли замони ҳозира-ояндаи сифаи хабарӣ бо феъли замони ҳозираи давомдор айнан як замонро ифода карда хусусияти муродифи зоҳир менамояд. Мисол: *Шариф дар синфи нӯҳум меҳонад. Шариф дар синфи шашум хонда истодааст*.

Воситаҳои калимасозу шаклсоз ва ифодагари маънои дастури хиссаҳои нутқ, ки хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир карда, ҳамвазифа гардидаанд, ба муродифоти сарфӣ мансубанд.

Ибораю чумлаҳои содда ва чумлаҳои мураккаб низ хусусияти муродифи зоҳир мекунамд. Масалан, ибораҳои шаклан тағйирёфта барои ифодаи як маънӣ истифода мешаванд: *Рудакиро сухан—сухани Рудакӣ, овози насти форам—овози наст, вале форам...*

Чумлаҳои яктаркибаи муайяншахс бо чумлаҳои дутаркибае, ки мубтадои онҳо бо ҷонишинҳои шахси ифода ёфтаанд, муродиф мешаванд: *Аз қишлоқ омадам. — Ман аз қишлоқ омадам.* Чумлаи аввал хоси услуби гуфтугуӣ буда, чумлаи дуюм ба услуби китоби мансуб аст.

Монанди ҳамин, чумлаҳои бешахс муродифи чумлаҳои номуайяншахс ва умумишахс шуда метавонанд. Мисол: *Кори имрузаро ба фардо набояд гузошт. Кори имрузаро ба фардо магузор. Кори имрузаро ба фардо нагузоштаанд.*

Хусусияти ҳаммаъно гаштани чумлаҳои мураккаби пайваст бо чумлаҳои мураккаби тобеъ низ ба мушоҳида мерасад. Масалан, чумлаи мураккаби пайвасти «*Борон борид ва Замин лой шуд*» бо чумлаи мураккаби тобеи «*Азбаски борон борид, Замин лой шуд*» муродиф аст.

Зиёда аз ин, ибораҳои сифати феълӣ ва масдарӣ низ бо чумлаҳои пайрав муродиф мешаванд. Масалан, чумлаҳои зерин собит менамоянд, ки ибораи сифати феълӣ муродифи чумлаи пайрави муайянкунанда мебошад: *Кухи боҳашамате, ки аз дур менамояд, куҳи Фуруш аст. — Кухи боҳашамати аз дур менамудагӣ куҳи Фуруш аст.* Чумлаи аввал хоси услуби китоби буда, чумлаи дуюм ба услуби гуфтугуӣ мансуб аст. Чумлаҳои зерин собит менамоянд, ки ибораи масдарӣ муродифи чумлаи пайрави пуркунанда мебошад: *Вай фаҳмид, ки зиндагиаш дар шахр нағз намегузарад. — Вай дар шахр нағз нагузаштани зиндагиашро фаҳмид.*

Воҳидҳои наҳвиеро, ки хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир намудаанд, муродифи наҳвӣ меноманд.

Машқи 140. Чумлаҳои зеринро хонед, муродифҳои сарфиро муайян карда, хусусиятҳои услубии онҳоро шарҳ диҳед.

1. Вай дар ҳама ҷо бо марду занҳои пир ва ҷавон суҳбат карда... навишта мегирифтааст (*С. Улуғзода*). Занон, духтарон, писарбачагон ва мардон... бо диққат гуш меоданд (*Ф. Ниёзӣ*). 2. Фаррошҳо бо табақҳои сафолии бесир оши палав овардан мегиранд, «дарихоначи-

ён» ба гирифтани он табақҳои ош аз дасти фаррошон бо якдигар талош мекунанд (*С. Айни*). 3. Шаберо ба сар бурдам ба хори (*П. Сулаймонӣ*). Як шаб аввали шаб ҳануз кучаҳо пуродам ва дуқонҳои сари бозори Қушмадраса қушода буданд, ки Абдусаттор аз ҳавлиаш ба-рои гуштхари баромад... (*С. Айни*). 4. Зокир одами босавод буд, то он дам дар милитсияи Тус хизмат мекард (*С. Улуғзода*). Мардуми савод-нок ба рӯзнома обуна шуда буданд.

Машқи 141. Чумлаҳои нависед, муродифоти нахвири муайян карда, хусусиятҳои услубии онҳоро эзоҳ диҳед.

1. Ту набояд аз ман миннатдор шавӣ. Аз ман миннатдор шуданат лозим нест (*С. Айни*). 2. Ман мумкин аст, то бевақтии шаб дар маркази район монам. То бевақтии шаб дар маркази район монданам мумкин аст (*Р. Ҷалил*). 3. Ба гапи душман фирефта шудан лозим нест. Ба гапи душман фирефта набояд шуд. 4. Ба ин муддати дуру дароз Зайнабро ба хона руст карда мондан дуруст нест. Ба ин муддати дуру дароз Зайнабро ба хона руст карда мондан нашоёд (*Ҷ. Иқромӣ*). 5. Дурбинро бояд эҳтиёт шуда кор фармуд. Дурбинро эҳтиёт шуда кор фармудан лозим (*Ф. Муҳаммадиев*).

Машқи 142. Мисолҳои хонед ва муродифотро муайян кунед. Гуед, ки онҳо ба кадом хели муродифот мансубанд.

1. Бар овози ҷанг орамидан хуш аст,
Зи пирон насоеҳ шунидан хуш аст.

А. Бедил

Мешавад охир сари бемағз помоли ҳаво,
Ин садо бар гуши ман аз табли султонӣ бувад.

С. Насафӣ

Баровард бонгу ғиреву хуруш,
Замон то замон 3-у намерафт хуш.

А. Фирдавӣ

2. Дар вақти набудани Зебинисо дар маҳалла ва гирду атроф ҷи воқеаҳо рӯй додааст, ҷашми киҳо равшан шудаасту киҳо аз дунё ҷашм пушидаанд, як ба як нақл карда дод. (*Ҳ. Карим*). Дар яке аз рӯзҳои нағзи соли гузашта мувофиқи тамоми қонуну қоидаҳои табиат пукид, яъне мурд (*Р. Ҷалил*).

3. Гуноҳе надошта бошанд, барои ҷи онҳоро бароварда сар мезананд? Ягон гуноҳ надошта бошанд, барои ҷи онҳоро бароварда сар мезананд? (Ҷ. Иқромӣ).

4. Аз мӯйсафед ҷавоб наспуд, чунки у маънии ҳазёнро намефаҳмид (Р. Ҷалил). Аз мӯйсафед барои маънии ҳазёнро нафаҳмиданаш ҷавоб наспуд.

Савол ва супоришҳо

1. Муродиф чист? Услубшиносии кадом ҷиҳатҳои муродифҳоро меомӯзад?
2. Муродифҳо чанд ҳел мешаванд? Ҳелҳои муродифотро номбар кунед.
3. Муродифоти луғавӣ чист?
4. Кадом ҳели муродифотро муродифи иборагӣ мегуянд?
5. Муродифи иборагӣ бо кадом хусусиятҳои аз муродифи луғавӣ фарқ мекунад?
6. Муродифи сарфи чист?
7. Кадом наъми муродифотро муродифи наҳви меноманд?
8. Фарқи муродифи наҳви аз муродифи сарфи дар чист?
9. Кадом хусусиятҳои услубии муродифотро медонед?
10. Услуби гуфтугуӣ чист?
11. Кадом услуби забонро услуби китоби меноманд?
12. Ба ҳелҳои услуби китоби — услуби илмӣ, услуби расмӣ коргузори, услуби бадеӣ ва услуби публицистӣ маълумот диҳед.

САВОЛҲОИ ТЕСТӢ

1. Дар кадом ҷавоб услуби ғайриҳаттӣ забон оварда шудааст?

- А) услуби гуфтугуӣ
- Б) услуби илмӣ
- В) услуби расмӣ коргузори
- Г) услуби бадеӣ
- Д) услуби рузноманигорӣ

2. Қаллимаҳои болохӯр, қаллаварам, сабил, шатта, шаллоқ, мурданӣ, кӯрсавод ба кадом наъми услуби забон мансубанд?

- А) ба услуби гуфтугуӣ
- Б) ба услуби илмӣ

- В) ба услуби расмӣ коргузори
- Г) ба услуби бадеӣ
- Д) ба услуби рузноманигорӣ

3. Дар кадом услуби забон ҷонишини шахси якуми ҷамъ (мо) дар ифодаи хоксорию фурутанӣ ба ҷои ҷонишини шахси якуми танҳо (ман) истифода мешавад?

- А) дар услуби гуфтугуӣ;
- Б) дар услуби илмӣ;
- В) дар услуби расмӣ коргузори;
- Г) дар услуби бадеӣ;
- Д) дар услуби рузноманигорӣ.

4. Дар кадом услуби забон унсурҳои услубҳои дигар омезиш ёфта, воситаҳои эҳсосию муассири забон ва воситаҳои гуногуни тасвири бадеӣ зиёда истифода мешаванд?

- А) дар услуби гуфтугуӣ
- Б) дар услуби илмӣ
- В) дар услуби расмӣ коргузори
- Г) дар услуби бадеӣ
- Д) дар услуби рузноманигори

5. Калимаҳои рӯй, рух, рухсор, чеҳра ораз, андом, лиқо ба кадом навъи муродифот мансубанд?

- А) ба муродифи луғавӣ

- Б) ба муродифи фразеологи
- В) ба муродифи сарфи
- Г) ба муродифи услуби
- Д) калимаҳои мазкур муродиф нестанд

6. Калимаҳои «моҳиҳ» ва «моҳиён» ба кадом навъи муродифот мансубанд?

- А) ба муродифи луғавӣ
- Б) ба муродифи фразеологи
- В) ба муродифи сарфи
- Г) ба муродифи наҳвӣ
- Д) ба муродифи услуби.

Маълумоти умумӣ дар бораи забон

Забон муҳимтарин воситаи алоқаи инсон аст. Вай чун воситаи муоширати байни одамон дар замони қадим ба сифати падидаи рузгори дастаҷамъона ва атои табиати ҳуҷастарой амри вуҷуд намуд.

Чун дар инсон забони овозӣ падидаи омад, онҳо тавассути нерӯи тавоноии забон аз олами ҷонварони безабон ҷудо шуда, соҳибтафаккур гаштанд.

Забон ба халқ тааллуқ дорад, зеро офаридгор ва соҳиби забон халқ мебошад. Ин буд, ки забони миллии сарват, маданият ва ифодагари рӯҳи халқ, миллат мебошад.

Забони тоҷикӣ аз зумраи забонҳои қадима буда, дар рузгори миллати тоҷик чун василаи иттиҳоди ҳамзабонон ва пояи миллат хизмати арзанда дорад.

Забон ва ҷамъият. Забон ҳодисаи иҷтимоӣ буда, бо ҷомеа алоқаи ногузастанӣ дорад. Мубодилаи фикр зарурияти доимӣ ва ҳаётии одамон мебошад. Онҳо дар қору зиндагии ҳаррӯза тавассути забон бо ҳам дар мубодилаи афкор мешаванд, афзори қору меҳнат месозанд, илмеро инкишоф медиҳанд, неъматҳои моддӣ меофаранд ва бо ин васила зиндагиро раванқ мебахшанд. Беҳуда нагуфтаанд, ки забон ҳамсафари доимии ҷамъият аст. Қори муташаккилонаи одамон бо воситаи забон ба амал меояд. Дар натиҷаи чунин амалиёти одамон ҷамъият тараққӣ мекунад. Тараққии ҷамъият ва раванқи зиндагӣ дар мубориза

ба даст меояд ва ин мубориза дар ҷамъият бо иштироки бевоситаи забон рух медиҳад.

Забон, ки олооти алоқа аст, дар айни замон олооти мубориза ва тараққии ҷамъият низ мебошад. Забон чун муҳимтарин воситаи тараққии ҷамъият хизмат мекунад. Аз ҷониби дигар, ҳар дигаргунӣ, ки дар зиндагӣ падида меояд, мустақиман дар забон акс ёфта, барои тағйир ва такмили он таъсир мерасонад.

Дар офариниш ва равнақи забон тамоми аъзоёни ҷомеа, синфҳо ва табақаҳои гуногуни он саҳм мегузоранд. Забон ба ҳама, қатъи назар аз мансубияти онҳо ба синфу табақаҳои мухталиф, баробар хизмат мекунад. Бинобар ин забон «қатъан ҳодисаи синфӣ» нест, балки ҳодисаи комилан умумиҷамъиятист.

Забон ва тафаккур. Забон бо тафаккур алоқаи бевосита дорад. Ҳар фикре, ки дар майнаи мо падида меояд, тавассути маводи забон шакл мегирад. Ба ин маънӣ фикрҳои лучу урён, фикрҳои, ки аз маводи забон озод ва фориг бошанд, вучуд надоранд. Аз ҷониби дигар, забон воситаи ягона ва шакли асосии ифодаи фикр аст. Ин буд, ки дар байти зерини Абдураҳмони Ҷомӣ иртиботи узвий забон ва тафаккур ба тариқи зайл таъкид ҷафтааст:

Ҳар чӣ ба дил ҳаст поку палид,
Дар суҳан ояд асари он падида.

Забон ва маънавият. Саргузашт ва вазъи илму дониши ҳар халқу миллат дар забони вай таҷассум меёбад. Он миллате, ки соҳиби фарҳанги мутараққист, забони ғаний хоҳад дошт.

Пас, забони мо оинаи фарҳанги миллат ва мояи ифтихор аст, зеро вай аз ҷумлаи забонҳои сарватманд буда, хеле барвақт бештар аз ҳазор сол қабл аз ин, соҳиби шоҳи адабии худ ҷафта буд. Сурудаҳои соҳибқирони шоирӣ — устод Рудаки, «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавси зодаи ин забон аст. Асбоби эҷоди асарҳои илмию бадеии суҳанварони забардасте чун Форобӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Носири Хусрав, Ҷомӣ, Бедил, Сайидо, Аҳмади Дониш, Айни, Лоҳутӣ, Турсунзода ва ғайра низ забони тоҷикӣ буд. Пас, ҳеҷ ҷойи шубҳа нест, ки забони ҳар як миллат оинаи равшаннамои фарҳанги ӯст.

Ин буд, ки мо бояд забони модарии худро омӯзем ва барои тозагию пайдории он мубориза барем. Ба ин маънӣ Ҳофизӣ бузургвор чунин ишора карда буд:

Зи шеъри дилкашӣ Ҳофиз касе бувад огоҳ,
Ки лутфу таъби суҳан гуфтани дари донд.

Инкишофи таърихи забон. Забони тоҷикӣ яке аз қадимтарин забонҳои ҷаҳон буда, таърихи хеле бой дорад ва роҳи печ дар печу дуру дарозро тай намудааст. Таркиб ёфтани асосҳои забони тоҷикӣ ба замонҳои хеле қадим рост меояд. Ҳанӯз дар асри VII дар байни қабिलाҳое, ки на танҳо умумияти ҳудудию фарҳангӣ, балки забонӣ низ доштанд, иттиҳод ба даст омада, ҳалқе ташаккул ёфта истода буд, ки он баъдтар дар арсаи таърихи тамаддуни ҷаҳонӣ бо номи ҳалқе тоҷик маъруф гашт. Забони ин ҳалқро порсӣ (форсӣ), дари, тоҷикӣ номиданд.

Ҳамаи калимаҳое, ки дар забон мавҷуданд, яққоя таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд. Азбаски истеҳсолот, илм, фарҳанг дар тағйирёбии доимӣ аст, таркиби луғавии забон низ тағйир ёфта меистад. Баъзе калимаҳо кӯҳна шуда, аз истеъмол мебароянд, аз ҷониби дигар калимаҳои нав ба вучуд меоянд.

Дар таркиби луғавии забон чизи асоситарин фонди луғавии забон аст, ки ба он, пеш аз ҳама, калимаҳои решагӣ дохил мешаванд: об, замин, кӯҳ, дарахт, падар, модар, асп, гов, рафтан, кардан, гуфтан...

Ҳазинаи луғавии забон бо устувориаш фарқ мекунад. Вай муддати дароз, дар тӯли қарнҳо умр мебинад. Фонди луғавӣ ҳам тағйирёбанда аст, зеро ки вай дар давоми асрҳо ғанӣ шуда, тараққӣ мекунад.

Таркиби луғавии забон дар танҳои ҳанӯз забонро ташкил намедиҳад. Вақте ки вай ба ихтиёри сарфу наҳви забон—дастури забон медарояд, аҳамияти калон пайдо мекунад.

Соҳти сарфию наҳвӣ — дастури забон назар ба ҳазинаи луғавии он хеле сусттар тағйир меёбад. Ин тағйирот аз он иборат аст, ки соҳти дастури қоидаҳои ҳудро беҳтар, саҳеҳтар мекунад, бо қоидаҳои нав бой мешавад.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки забон тағйирёбанда буда, инкишофи он ба омилҳои дохилӣ ва хориҷӣ марбут аст.

Асоси забони адабии тоҷикро забони адабии ҳазорсолаи ҳалқе тоҷик ташкил медиҳад. Дар забони адабии тоҷик калимаҳо, қонуну қоидаҳои сарф, ҳама гуна навиҳои ҷумлаҳо, ки дар наҳв таърихан ҷой дошта, хусусиятҳои забонро инъикос менамоянд, истифода шудаанд. Инкишоф ва тақмили забони тоҷик аз ҳисоби забони адабии классикии тоҷик идома дорад.

Забони зинда сарчашмаи дигари забони адабии тоҷик аст. Суханварони тоҷик аз ҳуди соҳибқирони шоирӣ — устод Рудаки сар карда, то рӯзҳои мо шоир ва нависандагони тоҷик забони бойи ҳалқро манбаи

асосии забони осори худ қарор додаанд, зеро забони зинда дар бобати инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик мақоми арзанда дорад.

Сарчашмаи дигари инкишофи забони адабии тоҷик калимасозӣ мебошад. Калимасозӣ дар асоси қонунҳои дохилии забони тоҷикӣ сурат мегирад. Тағйироти таърихӣ забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки воридшавии калимаҳои вомӣ низ яке аз роҳҳои инкишофи забон аст. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои вомии араби, узбеки ва русӣ ба назар мерасанд. Мавҷудияти калимаҳои араби ба истилои арабҳо вобаста буда, калимаҳои узбекӣ дар натиҷаи аз замони қадим дар як сарзамин зистани намоядагони ду халқ — тоҷикону узбекон рух додааст. Ҷой доштани калимаҳои русӣ бошад, ба робитаи халқи рус ва тоҷик марбут аст.

Хизмати нависандагон низ дар инкишофи забони адабии тоҷик калон аст. Хизмати устод Садриддин Айни дар бобати инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик беҳамтост. Вай, аз як тараф, бо асарҳои ба бойшавии таркиби луғавӣ, тақомули баъзе ҷиҳатҳои сохти дастурии забон ҳиссаи арзанда гузошта бошад, аз тарафи дигар, дар матбуот барои инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷик ва тозагии он бо як қатор мақолаҳо баромад кардааст.

Забон ва хат. Хат бозёфт ва дастоварди азими фарҳанг ва тамаддуни башарият мебошад. Вай имкон медиҳад, ки фикр мураттаб ва бомаҷро сурат пазирад, гирду гун шавад ва асрҳои аср маҳфуз монад. Хат фикреро, ки тавассути забон ифода меёбад, ба масофаи дуродур, ба замониҳои дарозу тӯлонӣ ва аз насл ба насл интиқол медиҳад.

Хати тоҷикӣ ҳам монанди дигар хатҳо хеле дертар аз забон барои таъмини эҳтиёҷи ба масофаи дур расонидани фикр ба вуҷуд омадааст.

Хат роҳи дуру дарози тараққиро паси сар карда, то ба шакли ҳозирааш расидааст. Аввалҳо барои ин мақсад сангчаҳо, ресмон, устухон, чормағз ва дигар чизҳо истифода мешуданд.

Дертар хати расмӣ ба вуҷуд омад, ки фикр ба воситаи суратҳо, тасвирҳо ифода мегардид. Намунаи чунин хати ба сангу устухонҳо кандашуда ба даст оварда шудаанд. Баъдҳо хати расмӣ ба хати аломатҳои алоҳида (аломатҳои тасвирот) тадбиҷ ёфт. Дар ин навъи хатҳо аломатҳои калимаҳоро ифода мекарданд. Дар асоси хати аломатҳои оғишта-оғишта хати ҳарфӣ — овозӣ ба вуҷуд меояд, ки дар ин навъи хат калимаҳо аз маҷмӯи овозҳо иборатанд ва калимаҳо ифодагари мафҳуми мафҳумҳост.

Пеш аз истилои араб қабिलाҳои тоҷик аз алифбои суғдӣ, тохарӣ ва монанди инҳо истифода мебуданд. Пас аз истилои араб алифбои

арабиасоси тоҷикӣ қорӣ карда мешавад, ки он зиёда аз ҳазор сол дар истифода буд.

Моҳи апрели соли 1928 алифбои арабиасос бо алифбои лотинӣ иваз карда мешавад, ки он то соли 1940 мавриди истифода қарор гирифт.

Аз соли 1940 алифбои нав, ки дар асоси алифбои русӣ (кириллӣ) тартиб дода шуда буд, қорӣ гашт, ки он то имруз дар амал аст.

Забони адабӣ ва шева. Забони халқ худ ба худ таппаккул намеёбад. Вай дар маҳалҳои гуногун дар натиҷаи зуҳури ҳодисаҳои алоҳида ба вучуд омадааст. Масалан, агар қабилас ба қисмҳо ҷудо шаванд ҳар кадоми ин қисмҳо минбаъд қабилҳои ҷудогоноро ташкил кунанд, дар байни онҳо хусусиятҳои забони маҳаллӣ инкишоф ёфтад мегирад ва дар натиҷа дар заминаи як забони як вақтҳо ягона чандин шеваҳои ба якдигар наздик ба вучуд меоянд. Вале, баръакс, дар асоси қабилҳои забонашон ба якдигар наздик интифоқи қабилавӣ ба вучуд ояд, ин гуна қабилҳо минбаъд барои таппаккули халқҳо асос мешаванд. Ин маънӣ боиси таппаккули забони халқ низ мегардад. Дар ин ҳолат забони қабилҳо ба сифати шеваҳои забони халқ амал мекунанд.

Ҳоло баробари забони адабии тоҷик, ки дорои шаклҳои хаттӣ шифохист, забони маҳаллӣ — шеваҳои забони тоҷикӣ низ чун василаи муоширати мардуми маҳалҳои муайян истифода мешаванд.

Шеваҳои забони тоҷикӣ ба чор гуруҳ ҷудо мешаванд:

1. Шеваи шимолӣ. Худуди пахншавии ин шева Ашт, Чуст, Косонсой, Шахристон, Панҷакент, Бухоро, Самарқанд, Хуҷанд, Конибодом, Бойсун, Дарбанд, Қаротог, қисми қўҳии Ҳисор ва ғайра аст.

2. Шеваи мобайнӣ. Ба ин шева лаҳҷаҳои тоҷикони сарғаҳи Зарафшон — маҳалҳои ноҳияҳои Айни ва Мастчоҳ (Мастчоҳи Боло, Мастчоҳи Поён, Айни, Понғоз, Ворух ва ғайра) дохил мешаванд.

3. Шеваи ҷанубӣ. Ин шева дар маҳалҳои зерин интишор ёфтааст: қисми Варзоб, қисми Ҳисор (лаҳҷаҳои води), Қаротегин, Чилдара (Ваҳеи Поён), Кулоб, Фарм ва монанди инҳо.

4. Шеваи ҷанубӣ-шарқӣ. Ин шева воситаи муоширати тоҷикони маҳалҳои зерин аст: Ванҷ, Дарвоз (қашлоқҳои Ҷорф, Кирговат, Пошхарв, Пишхарв, Зинг, Дуробак, Ширговат, Ёгед, Равнов ва ғайра).

Ин ҷо қайд бояд кард, ки агар меъёрҳои лаҳҷавӣ дар маҳалле интишор дошта, истифодаи онҳо дар тақаллум барои тамоми бошандагони ин маҳал расм ва зарур бошад, меъёри забони адабӣ дар тамоми қаламрави забони тоҷикӣ густариш дорад ва риояи он дар нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ

адаби, сарфи назар аз ҷойи истиқомат, барои ҳамаи соҳибони забон амри воҷиб аст.

Шаклҳои ҳаттӣ ва шиғоҳии забони адабӣ

Забони адабӣ муҳимтарин воситаи муоширати байни одамон буда, вазифаи худро чун василаи мубодилаи афкор ва ба тарзи ҳаттӣ ва шиғоҳӣ адо мекунад. Бояд гуфт, ки шаклҳои ҳаттӣ ва шиғоҳии забони адабӣ барои иҷрои вазифаи ғавқуззикр арзи вучуд намуфтаанд.

Шакли ҳаттии забони адабӣ. Забони адабии ҳаттӣ назар ба мубодилаи шиғоҳӣ устувор буда, оҳиста ва тадриҷан тағйир меёбад. Ҳангоми ифодаи ҳаттии фикр имкони бомулоҳиза интихоб намудан ва саракарда гирифтани калимаву ибораҳо, шаклу воситаҳои дастурии забон, қолибҳои ифодаи фикр ва монанди инҳо вучуд дорад. Дар тарзи ҳаттии ифодаи фикр нигоранда (нависанда) ба истифодаи ҳар сухан аҳамият медиҳад, таносуби маъноии калимаҳоро ба назар мегирад, ба мутобиқати шаклҳои дастурии эътибор дода, пойдории мантиқӣ суҳанро таъмин менамояд.

Ҳангоми ифодаи ҳаттии фикр кор фармудани ҳама гуна имконоти дастурию услубии оҳанги гуфтор, ки дар шакли шиғоҳии забон ба мушоҳида мерасад, имконпазир нест, зеро ки бо ёрии он чанд аломати китобат ҳамаи маъною вазифаҳои оҳанги забони гуфтугӯро ба тарзи ҳаттӣ ифода кардан мумкин намегардад. Ин буд, ки нигоранда дар вақти ифодаи ҳаттии фикр тартиби муқаррарии аъзоҳои ҷумларо тағйир дода, ҷойи задаи мантиқиро кучонда, баъзе ҳиссаҳои ҷумларо такроран оварда кӯшиш мекунад, ки матлабро саҳеҳ, мукамал ва пуртаъсир ифода намояд.

Шакли ҳаттии забони адабӣ асосан ҳангоми таълифи асарҳои илмӣ, бадеӣ, жанрҳои мансуби рӯзноманигорӣ, дар навишти ҳуҷҷатҳои қонунгузорӣ, коргузориҳои идорӣ ва муносибатҳои дипломатӣ мавриди истифода қарор мегирад.

Шакли шиғоҳии забони адабӣ. Мубодилаи шиғоҳӣ одатан ба тариқи муколама сурат мегирад. Маълум аст, ки унсурҳои оҳанг дар муколама нақши худро мегуздоранд. Ин буд, ки оҳанги гуфторро тағйир дода ба мазмуни ҷумла тобишҳои гуногуни маъноӣ бахшидани мутакаллим (гуянда) имконпазир мегардад. Зиеда аз ин, дар нутқ воситаҳои ғайризабонӣ (аз қабилҳои имову ишора, ҳаракатҳои лабу даҳон, бинӣ, чашму абру, ҷабин ва монанди инҳо) низ барои рушантару барҷастатар ифода намудани матлаб мусоидат менамоянд. Барои аниқу рушан фаҳмидани мақсаду матлаби яқдигар мароми суҳан (вазъияти нутқ) низ ёри мерасонад.

Қайд бояд кард, ки бар акси тарзи ифодаи хаттӣ дар нутқи шифоҳӣ калимаву ибораҳои халқӣ, лафзҳои лаҳҷавӣ, суҳанҳои дурушти кучагӣ, калимаву ифодаҳои бегона ва монанди инҳо ҳам мавриди истифода қарор мегиранд.

Ҳангоми бо ҳар ду тарз (хаттӣ ва шифоҳӣ) ифода ғаштани матлаб (тавассутӣ ҷумлаҳо) калима нақши арзанда дорад.

ТАКРОР

§ 41. Овозшиносӣ ва имло

🕒 Ба саволҳо ҷавоб диҳед, ҷавобҳои тоҷро бо мисолҳо собит намоед.

1. Овозшиносӣ чиро меомӯзад?
2. Дар алифбои тоҷикӣ чанд овоз ва чанд ҳарф ҳаст?
3. Кадом узвҳои нутқро медонед?

Машқи 143. Матро хонед, ба имлои овозҳои «у» ва «ӯ» зеҳн монед. Вазифаи «и» -ро дар калимаҳо шарҳ диҳед. Дар калимаҳои ишоратшуда овоз ва ҳарфҳои муайян кунед.

Дигар ба тундӣ тезӣ одат макун ва аз ҳилм ҳоли мабош. Лекин якбора ҷунон нарм мабош, ки аз ҳушӣ нармӣ бихӯрандат ва низ ҷунон дурушт мабош, ки ҳаргизат ба даст бинасованд ва бо ҳама гуруҳ мувофиқ бош, ки ба мувофиқат аз дӯсту душман мурод ҳосил тавон кард. Ва ҳеҷ касро бадӣ маёмуз, ки бад омӯхтан дуввуми бадӣ кардан аст. Агарчи беғуноҳ касе тӯро биёзорат, ту ҷаҳд кун, ки ўро наёзорӣ, ки ҳонаи камозорӣ дар кӯи мардумист. Ва асли мардумӣ гуфтаанд, ки камозорист.

Пас, агар мардумӣ, камозор бош ва дигар кирдор бо мардумон наку дор. Аз он ҷи мардум бояд дар оина нигаранд, агар дидораи хуб бувад, бояд ки кирдори ҷун дидораи бувад, ки аз наку зишти назебад. Напояд, ки аз гандум ҷав рӯяд ва аз ҷав гандум.

(Аз «Қобуснома»).

Шарҳи луғат

Ҳилм — нармдӣ, мулоимат

Мардумӣ — инсонпарварӣ, муруват кардан

Соидан — соидан, молидан

Машқи 144. Матнро нависед, ба имлои калимаҳое, ки ҳамсадои ʔ до-ранд, таваҷҷуҳ карда, онҳоро шарҳ диҳед.

Ҳавливу хона аз шуълаи шамъу чароғу қандил монанди рӯз равшан ва музайян буд. Дар шоҳаҳои дарахтон қафасҳои булбулу қумри ове-зон ва он паррандагон аз шуълаи шамъ ва атру райҳон ба завқ дарома-да гулгула ва шӯр барпо карда буданд. Ба даруни хона даромада дидам, ки фаршу палосҳо бисёр аъло паҳн карда шуда, дастархо-нҳои атлас ва заррин кашида... Дар шамъдонҳо шамъҳои кофури месӯхт. Навозандагони хушсимо ва хушнавоз ба ҷойи худ нишас-та, соқӣи маъқул ба по истода, пешхизматони хушлибос аз ҳама ҷо бохабар ва хушёр... (аз «*Чор дарвеш*»).

Шарҳи луғат

Музайян — зебу зиннат додашуда, ораста

Кофури — сафед, сафедранг

Машқи 145. Калимаҳои зеринро хонед. Гуед, ки дар вақти талаффуз ҷи ҳодиса ба шумо аён гашт? Тарзи навишти онҳоро шарҳ дода, дар хотир нигоҳ доред.

Шанбе, занбӯр, занбар, чанбар, анбӯр, анбор, гунбад, ҷунбидан, дунба.

Супориш:

Тарзи ба сатри дигар гузаронидани ҳиссаи калимаҳоро аз рӯи ми-солҳои *инқилобӣ, даъват, овардем* шарҳ диҳед.

Машқи 146. Матнро хонда калимаҳои ишоратшударо ба дафтаратон на-висед, садоноку ҳамсадоҳои онҳоро муайян кунед. Ҳамсадоҳои муайян-кардаатонро ба ҷарангдору бечаранг ҷудо кунед.

Манзараи бошукӯҳи сохтмони банди об. Ҳама ҷо аз одамоне, ки бо каланду бел кор мекунанд ва бо хару аробаю уштур хок мекашонанд, пур аст. Як гурӯҳ одамон дар занбарҳо ва халтаҳо хок мекашонданд. Аз ҳар ҷо-ҳар ҷойи ин маъракаи серодами пурғалоғула дуди танӯрҳо ва оташдонҳо печ хурда боло мебарояд: нонвойҳо нон ва ошпазҳо ош мепазанд. Дар қафо оби сурхтоби қаҳваранги дарёи Аму чараён мекунад ва дар он, қад-қадӣ соҳил, қайқҳои қадимии бодбонҳояшон сиёҳранги хоразмиён шино менамоянд (*С. Улуғзода*).

§ 42. Калима

- Чумлаҳоро хонед, калимаҳои сермаъно, муродифоти луғавӣ, ҳамгунаҳо ва мутаоздҳоро муайян карда, хусусиятҳои услубии онҳоро шарҳ диҳед.

1. Ману Исрофил ҳам оби яктой шишаро аз гулӯяш ба гулӯямон рехта холи кардем (*Ф. Муҳаммадиев*). Бори сабуки ашёр ба хар ва бори гарони ғамро ба дил ниҳода равон шудем (*С. Улуғзода*).

2. Дар ин дам чашмони уро ашқҳои хашму ғазаб, сиришқҳои интиқом, ниқор фаро гирифта буданд (*Ҳ. Карим*).

3. Нишаста ба чоҳ андарун май ба чанг,
Дилу гуш дода ба овози чанг.

А. Фирдавӣ

4. Барои онон ҳастӣ зиндон буд. Рузи равшан шаби торик буд (*Ҳ. Карим*).

Машқи 147. Чумлаҳои зеринро нависед, калимаҳои сермаъно, ҳамгунаҳо, муродифот ва мутаоздҳоро муайян карда, ба кадом маъни истифода шудани онҳоро шарҳ диҳед.

1. Бечора Одина бо ин ҳама саҳтиҳо аз ҳуҷаин ягон бор забони хуше ва рӯи куподае надид (*С. Айни*). Забони пахтаро ёфта, дониста, сонӣ дар ин бора гуфтугу кардан лозим меояд (*Алихуш*). Ду ҷавон забони дар даҳонашон бударо аз ҳаракат боздошта бо забони дилҳошон бо якдигар гуфтугуздор карда мерафтанд (*С. Айни*).

2. Баромад Мехр гарм аз қалби ховар,
Барои диданат чун меҳри модар.

М. Турсунзода

3. Офтоб бо гурур қадампартой менамуд, ҷилванамой мекард... Сабаҳои навхези баҳор ба истиқболи Хуршед меҳандид (*Ҳ. Карим*).

4. Шумо, ки қозии доно ҳастед, бояд ба доди мани нодон мерасидед, дар он вақт ба пеши командир рафтани ман лозим ҳам набуд (*С. Улуғзода*).

Машқи 148. Байтҳои зеринро ифоданок хонед, муродифот, ҳамгунаҳо ва мутаоздҳоро муайян намуда, маъниашонро шарҳ диҳед.

1. Ба овози чанг оромидан хуш аст,
Зи пирон носеҳ шунидан хуш аст.

А. Ҷомӣ

Мешавад охир сари бемағз помоли ҳаво,
Ин садо дар гуши ман аз табли султонӣ бувад.
С. Насафӣ

2. Тори зулфатро ҷудо машшота гар аз шона кард,
Дасти он машшота мебояд ҷудо аз шона кард.
Х. Деҳлавӣ

Биё ба сайри гулистон, нигар ба боғу бустон,
Намуда шохи гул макон ҳазорҳо ҳазорҳо.
Ҳ. Юсуфӣ

3. Поёни шаби сиёҳ сафед аст,
Аз ноумедиҳо бисе умед аст.
Ҳ. Шерозӣ

То ғами талхе нахурӣ, аз ғами ширин мағу,
То ғами фардо нахурӣ, аз ғами дерин мағу.
Л. Шералӣ

Машқи 149. Ибораҳои сутуни чапро бо ибораҳои сутуни рост муқоиса карда, маънои асли ва маъноси калимаҳоро шарҳ диҳед.

ангури ширин
навдаи овезон
барфи сафед
меваи хом
ранги сиёҳ
чормағзи пуч
ҳавои гарм
ҳавои хунук

сухани ширин
қавоқи овезон
бахти сафед
одами хом
дили сиёҳ
сухани пуч
дили гарм
ғапи хунук

§ 43. Калимасозӣ ва имло

🕒 **Ба саволҳо ҷавоб диҳед, ҷавобҳоятонро бо мисолҳо собит намоед.**

1. Реша чист?
2. Чи гуна калимаҳо ҳамреша мебошанд?
3. Қадом ҳиссаҳо маънои калимаро тағйир медиҳанд?
4. Пешванд, миёнованд ва пасванд аз ҷиҳати мавқеи истемол чи фарқ доранд?

5. Кадом ҳиссаҳои калима асос шуда метавонанд?
6. Бандак аз пешванд, миёнванд ва пасванд чи фарқ дорад?
7. Кадом бандакҳоро медонед?

Машқи 150. Калимаҳоро хонед, реша, пешванд, миёнванд ва пасвандҳои онҳоро нишон диҳед. Калимаҳои ҳамрешаро навишта гиред.

Гулистон, ҳақиқатан, ҳамсинф, поя, гуфтугуй, рафтуомад, чинакчӣ, ҳамқишлоқӣ, нотавон, бовафо, синфӣ, кашокаш, саросар, маълум, маълумот, маълумотнок, номаълум, кирм, кирмак, панҷа, тунука, дандона, лаболаб, ҷустуҷуй, чарогоҳ, гулшан, барҳаво, гулдон, гулзор.

Машқи 151. Калимаҳои зеринро нависед. Гуед, ки дар кадом калимаҳо *-а* ва *-и* пасванд асту дар кадомашон не.

Сабза, куза, арра, руза, панҷа, забона, бода, шона, хона, қумри, сиёҳӣ, дустӣ, бадӣ, аҳоли, шухӣ, гуфти, ваҳшӣ, кӯҳӣ, тутӣ.

Машқи 152. Матиро хонед, бандакҳоро муайян карда, хели онҳоро номбар кунед.

Падарам бо амакам борро аз харҳо фуруварда, ба чойхона даромаданд. Ману Азизхон ба хатти роҳи оҳан шитофтем. Мо ру-руйи релси ҷилдор медавидем. Релсҳо аз истоҳ ба ду ҷониб рафта, дар уфуқи дашт ғойб мегардиданд. То вақти говгум мо дар болои релсҳо даводав кардем. Баногоҳ аз дур ду оташак намудор шуд. Падарам, ки ба назди мо меомад, гуфт, ки поезд омада истодааст...

Амакам, занаш ва як писараш дар соли гуруснагӣ вафот карда буданд, писари дигараш, ки ланг шуда монда буд, баъди зан гирифтанд ба деҳаи ҳамсоя кучида, дар он ҷо ба касби қошуқтарошӣ рӯз мегузаронд. Агар ба ҳаёт боз ду духтар ва зани дуҷуми бевамондаи амакам ҳақи мерос намедонганд, эҳтимол амакзодаи қошуқтарошам онро кайҳо фурухта меҳурд (*С. Улуғзода*).

Машқи 153. Порчаҳои зеринро нависед, таркиби калимаҳои ишоратшударо муайян карда, тарзи сохта шудани онҳоро нишон диҳед.

Моҳи октябр даромада, барги дарахтон зарду норинҷӣ метофтанд ва бо андак вазиш бод аз шоху навдаҳо канда шуда ба зери по мерехтанд. Бозору дуконҳо аз нозу неъмат тобистонӣ пур буданд.

* * *

— Чи тирамоҳи бобаракат дорад, Ўзбекистон!

Шамоли сарди пагоҳи мевазид. Барфҳои руйи Замин, навдаҳои ҷомаи барфин пушидаи дарахтон аз шуои Офтоби тобон, ки паси тегаи куҳ сар бардошта, аввало ба осмони нилгун, баъд ба гушаи нуқрагӯши олам ҷашми муҳаббат меदӯхт, мекурахшиданд.

Машқи 154. Ибора ва ҷумлаҳои зеринро бо як калима ифода кунед, сохт ва таркиби калимаҳои ифодагари ибораю ҷумлаҳоро муайян намоед.

Дарёи Аму; бахти хуш; духтари тоҷик; сари саҳт; ҷойе, ки китоб меҳонанд; шахсе, ки моҳи гирифтани ихтисосаш аст; ҷойи бурида гузаштани чор роҳ; хабари хуш; ноҳияе, ки асосан пахта мекорад; автомобиле, ки бор мекашонанд; ҷое, ки хӯрок мепазанд; рузи баъди шанбе; сад ҷамъи сад; одаме, ки муомилааш бад аст; алафе, ки бӯйи бад дорад; хонае, ки болохона дорад; хонаи сағирон.

§ 44. Сарф

● Ба саволҳо ҷавоб диҳед ва бо мисолҳо фикратонро тасдиқ намоед.

1. Илми сарф чиро меомӯзад?
2. Дар забони тоҷики чанд ҳиссаи нутқ ҳаст?
3. Ҳиссаҳои нутқ ба чанд ғуруҳ ҷудо мешаванд? Чаро?
4. Қадом ҳиссаҳои нутқро ҳиссаҳои мустақили нутқ меноманд?
5. Ҳиссаҳои ёвари нутқ қадом ҳиссаҳои нутқанд? Барои чи?

Машқи 155. Нақшаро хонед ва бо мисолҳо шарҳ диҳед.

Машқи 156. Калимаҳоро ба тартиби зерин навишта гиред: *исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл, зарф.*

Деҳқон, баланд, ким-кадом, рафтан, ночор, имруз, хоҳам гуфт, чоряк, шашум, онҳо, дувист, хушбахт, моҳпайкар, муҳандис, саъба, Тошканд, хушҳол, рангоранг, даҳ-панздаҳ, шашяк, се, ҳамин, он, чӣ хел, худ, резондан, буридан, хоҳад рафт, оромона, нохост, фардо, қасдан, Баҳром, бинӣ, осмон, Офтоб, дилсоф, сарбаланд, пойлуч, лойолуд, дувоздаҳ, шашсад, бисту панҷ, ҳазор, ҳар гуна, ин, ҳеҷ кадом, аз онӣ, ҳобидан, гуфта истодан, хандида фиристодан, томошо кардан, ҳоб рафтан, барқасд, ноилоҷ, ҷо -ҷо, дина, андак, тутивор, Мушгарӣ, зебо, чилум.

Машқи 157. Калимаҳоро бо тартиби зерин навишта гиред: *пешоянду пасояндҳо, пайвандакҳо, ҳиссаҳо, нидо.*

Оббо, эй, ҳа, оре, магар, ва, аммо, барин, -ро, барои, аз, бо, дар, бар, боз, қатӣ, азбаски, зеро ки, вагарна, лекин, мисли он ки, наҳод, фақат, ҳатто, ана, не, оё, бай-бай, воҳ, эҳе, туф, ҳм, аё, чигӣ-чигӣ.

Машқи 158. Ҷумлаҳои зеринро ҳонед, шаклҳои замони феълҳои ишоратшударо муайян карда, шарҳ диҳед.

1. Акнун ман рафтам, шаб ҳам бевақт шуд (*Ф. Ниёзи*). 2. Дар он зиёфат ошро ман мепухтам ва дигар хизматҳоро ҳам ман мекардам (*С. Айни*). 3. Одамони мо ба меҳмони асабонӣ бо мулоимат гап мезаданд, аммо у торафт баландтар аланга мегирифт ва тозиёнаи худро гоҳ ба камарбанди паҳнаш меҳалонду гоҳ дар болои сараш таҳдидкорона афшонид, фарёд мекашид (*Ф. Муҳаммадиев*). 4. Модарам як ҷуволча тутмавиз хушконда монда буд (*С. Айни*). 5. Дар ин ҷо суҳбати онҳо ба охир расид, зеро ки ба дами дарвозаи ҳавлашон расида буданд (*Ҷ. Иқромӣ*). 6. Ман аввалин бор буд, ки дар Бухоро ин гуна одамони зиндадил ва адабиётчиро дида истода будам (*С. Айни*). 7. Хола Анбар худ ба худ хандида истода буд, ки аз берун Оими Шох омада даромад (*Ҷ. Иқромӣ*).

Машқи 159. Зарфҳоро бо тартиби зерин навишта гиред: зарфи тарзи амал, зарфи монандӣ, зарфи миқдору дараҷа, зарфи замон, зарфи макон, зарфи сабаб, зарфи мақсад.

Қасдан, саҳван, ҷо-ҷо, ҳозир, ҳоло, андак, хеле, тирвор, зуд, нохост, якбора, ҳалқавор, саъдиёна, қадре, басо, мудом, порсол, поён-

тар, болотар, тасодуфан, ноилоҷ, барқасд, пуштнокӣ, оромона, дар-рав, якзайл, алмосвор, шоирона, лаълсифат, барзиёд, кам, бисёр, кам андар кам, баъд, ҳануз, фардо, ҳамеша, ҳама ҷо, ночор.

§ 45. Наҳв

 Ба саволҳо ҷавоб диҳед, ҷавобатонро бо мисолҳо собит намоед.

1. Илми наҳв чиро меомузад?
2. Ибора чист?
3. Кадом ҳелҳои ибораро медонед?
4. Ҷумла чист?
5. Кадом ҳелҳои ҷумларо медонед?
6. Ҷумлаҳои содда чанд ҳел мешаванд?
7. Кадом ҳелҳои ҷумлаи мураккабро медонед?

Машқи 160. Аз калимаҳои зерин ибора созед, калимаҳои тобеъкунанда ва тобеъшавандашонро муайян карда, ба кадом хели ибора мансуб будани онҳоро гуед.

Намуна: пахтаи маҳиннах — иборайи исми

Пахта, кӯҳсор, китоб, ранг, хуб, зебо, сабз, ҷароғ, равшан, панҷара, Замин, боб, Офтоб, барф, Раҳим, қалам, талаб кардан, чашидан, парвоз кардан, сайр кардан, хандидан, ёд кардан, чидан, тоза кардан, ман, кадом.

Машқи 161. Порҷаро ҳонед, ба оҳанги онҳо диққат диҳед. Ҳелҳои ҷумлаҳоро муайян кунед.

Фармон медиҳам, ки то омадани ёрмандӣ аз Тошканд ё аз Самарқанд қалъа дар даст нигоҳ дашта шавад! Фаҳмидед? Бимиред ҳам то омадани ёрдам қалъаро нигоҳ доред! Фаҳмидед? Тамоми қувваро сафарбар намоед! Ҳатто ба солдатҳои бемор ҳам яроқ диҳед! Пулемётро тахт карда монед! Тупҳоро тайёр карда монед!

Хуб шудааст! Ба кӣ телеграмма диҳам? Ман панҷ маротиба пай дар пай телеграмма додам. Сардори стансия гурехтагӣ барин менамояд. Ҳеҷ ҷавоб нест. Ба ин ҳолат ҳама ҳайрон ҳастем. Чӣ кор кунам? Барои маслиҳат ба ин ҷо омадам (*Ҳ. Карим*).

Машқи 162. Чумлаҳоро тарзе хонед, ки дар як маврид ҳикоягӣ ва дар мавриди дигар саволи шаванд, сабаби ин ҳодисаро шарҳ диҳед.

1. Шодигул ҳам гуш меандохт (*С. Улуғзода*). 2. Онҳо якдигарро шинохтанд (*Р. Ҷалил*). 3. Мо ҳар ду хомуш будем (*Р. Ҷалил*). 4. Дар деҳаҳо ҳам ҳеҷ кас наменамуд (*С. Айни*). 5. Дар ҳамин вақт Заҳро расида омад (*Ҳ. Карим*). 6. Моҳ наменамояд (*А. Деҳотӣ*). 7. Панҷ рӯз гузашт (*Ҷ. Иқромӣ*).

Машқи 163. Чумлаҳои ҳулласи зеринро ба чумлаҳои тафсиلى гардонидани нависед.

1. Тирамоҳ расид. 2. Борон борид. 3. Меваҳо пухтанд. 4. Нақша иҷро мешавад. 5. Офтоб баромад. 6. Пахта бисёр аст. 7. Мевачини сар шуд.

Машқи 164. Чумлаҳоро бо тартиби зерин навишта гиред:

- 1) чумлаи дугаркиба,
- 2) чумлаи яктаркиба:
 - а) муайянпахс,
 - б) номуайянпахс,
 - в) умумипахс,
 - г) бешпахс,
 - д) унвонӣ.

1. Зали калони хонаи маданият аз одам пур буд (*С. Улуғзода*). 2. Шояд дар он ҷойҳо ин тавр набошад (*Р. Ҷалил*). 3. Дар вақти гузаштани ҳукумати Бухоро аз Аштархониён ба дасти Мангитиён тамоми куҳистон ба сари худ мустақил буд (*С. Айни*). 4. Дар рӯи ҳавли ба Шамсия ва Фирӯза супоришҳои лозимиро дода, ҳамроҳи меҳмон ҳар ду фаранҷиҳоро ба сар гирифта берун баромаданд (*Ҷ. Иқромӣ*). 5. Ёри расониданд ва рағғани палавро доғ мекарданд. Дар як гушаи ошхона як деги нимманиро шинонда дар он об гарм мекарданд (*С. Айни*). 6. Тан ба бечорагӣ гурӯснагӣ бидеҳу даст пешни сифла мадор (*С. Шерозӣ*).

Машқи 165. Чумлаҳои мураккабро нависед, сарчумла ва чумлаҳои пайравро муайян кунед. Гуед, ки кадом хели чумлаҳои пайрав истифода шудаанд.

1. Ҳар кӣ бо дег ҳамнишин гардад, домани хеш сиёҳ кунад (*Зарб*).
2. Маънии ҳазорсола шудани як одам он нест, ки у дар зиндагии худ ҳазор солро аз сар гузаронад (*С. Айни*). 3. Чи тавр дилат шуд, ки кудаки сесоларо монда як рӯзи дароз дар шаҳр гардӣ? (*Р. Ҷалил*). 4. Ҳар аспе, ки гӯсоларо аз тӯда кашида мебаровард, ба чапандози он асп ҷома ва

пул мукофот меоданд (*С. Айни*). 5. Посе аз шаб гузашта буд, ки раъду барқ ба ҳунарнамой сар кард (*Ҷ. Иқромӣ*). 6. Гуё табиат бо камоли ҳавсала чун намунаи гулдастай худ духтаре офаридааст, то ба ҳунармандии у тан бидиҳанд (*Р. Ҷалил*).

Машқи 166. Чумлаҳои мураккабро навишта маънидод кунед. Сарчумла ва чумлаҳои пайрави онҳоро муайян кунед. Гӯед, ки кадом хели чумлаҳои пайрав истифода шудаанд.

1. Агар тadbикор (сохибкор) шуданро хоҳед шумо дар тинати худ ҳиҳатҳои асосии тadbикорию шакл доданатон зарур аст (*С.4*). 2. Тadbикори имкон медиҳад, ки ҳар як инсон бо даромади муайян таъмин бошад, эҳтиёҷотро пурратар таъмин намояд, дараҷаи зисташро баланд бардорад (*С.5*). 3. Дар ҷамъияте, ки тadbикори хуб ривоч ёфтааст, офарандагӣ, илму маърифат ва саховат роҳбалад мешавад (*С.5*). 4. Чиҳати ба худ хоси фаъолияти корхонаи хусусӣ дар ин аст, ки вай бе мадади таъсисдиҳандагони дигар, зери роҳбарии танҳо як нафар амалӣ мегардад (Асосҳои тadbикории, синфи 11, *С.31*).

§ 46. Аломатҳои китобат

🕒 Ба саволҳо ҷавоб диҳед ва ҷавобатонро бо мисолҳо асоснок кунед.

1. Кадом аломатҳои китобатро медонед?
2. Дар кадом мавридҳо дар охири ҷумла аломати нуқта, савол ва хитоб гузошта мешавад?
3. Аломати вергул дар кадом мавридҳо гузошта мешавад?
4. Мавриди гузориши аломатҳои қавсайн, тире ва баёнро медонед?
5. Аломатҳои нуқтавергул ва нимтире дар кадом мавридҳо гузошта мешаванд?
6. Дар кадом мавридҳо аломати сенуқта гузошта мешавад?

Машқи 166. Ҷумлаҳоро хонед, мавридҳои гузориши аломати вергулро шарҳ диҳед

1. Дар ягон ҷойи кучаи шаҳр шамъе, ҷороғе, фонусе набуд (*С. Айни*)
2. Ҷавонон, савор шавед (*С. Айни*). 3. Хуш, ҷони бобо, ин ҷи будааст? Кани, ман ҳам биам (*А. Деҳотӣ*). 4. Ман модарарӯсаи мешавам, бачем (*Ф. Ниёзӣ*). 5. Оббо, гур пири шавад, қариб ки нашиносам-а? — гуфт охир Юнусбобо (*Ф. Ниёзӣ*). 6. Не, ба фикрам, ҳеҷ гап не (*Ф. Ниёзӣ*).

Машқи 167. Чумлаҳоро нависед, мавридҳои гузориши аломати тиреро шарҳ диҳед.

1. Давои қурут — оби ҷуш (*Зарб*). 2. Оҳангару мисгар, машқоб, нонвой, саис, ҳезумкаш — ҳама лашқари моанд (*С. Улуғзода*). 3. Кор кунӣ — нон меҳурӣ (*Зарб*). 4. Меҳнат фаровон мекунад — танбалӣ вайрон мекунад (*Зарб*). 5. Наход ки шумо аз ман хафа бошед? — гуфт Ҳошим — Корвон (*С. Улуғзода*). 6. Ашғори Фони — Навоӣ байни туркзабонон гулгула андохт (*С. Айни*).

Машқи 168. Чумлаҳоро хонед, сабаби гузошта шудани аломати баёнро шарҳ диҳед.

1. Хола бо дастан ишора кард: мардум оҳиста-оҳиста хомуш шуданд (*Ҷ. Иқромӣ*). 2. Содик-ака, биёед, шумо ҳам ба маҷлиси мо иштирок кунед: аз таҷрибаи шумо фоида барем (*С. Айни*). 3. Аз аввал то охири баҳор дар боғ ҳамаи дарахтҳо: зардолу, себ, гелос, анор, анҷир бо навбат гул мекунанд (*Ф. Муҳаммадиев*). 4. Дили Сайфиддинов саҳл ором ёфт: инҳо ревизор набуданд (*С. Улуғзода*). 5. Падарам ба ман насиҳат карда гуфт: «Ту бояд ҷавони кордон ва зирак шавӣ!» (*С. Улуғзода*). 6. Ҳаминро гуфтани ҳастам: ин ҷавонмардони ба аскарӣ рафтаистодаи мо боварии маро хуб медонанд (*Ф. Ниёзӣ*).

Машқи 169. Чумлаҳоро нависед, мавриди гузошта шудани аломати қавсро шарҳ диҳед.

1. Зардолуҳои пешпазак (ҷавпазак, моҳтоби, лучак) кайҳо пухтаанд (*С. Айни*). 2. Дар он ҷо коллективона лубиёшӯрак пухта меҳурдем (ман лубиёшӯракпазиро дар қисми дуввуми романи «Фуломон» тасвир кардаам) (*С. Айни*). 3. Офтоби форами моҳи мизон (сентябр) ҳавои Ёвонро монанди ҳавои баҳорони беборон хуш хуррам гардонида буд (*С. Айни*). 4. Хати «настаълиқ» (хате, ки аз хатҳои «наسخ» ва «таълиқ» ба вучуд омадааст) пеш аз замони Навоӣ баромада буд (*С. Айни*). 5. Рудаки (шарфаи пойи онҳоро шунид): — Меҳмонони нав омаданд магар? Маҳ онҳоро пазирай бикун! (*С. Улуғзода*).

Машқи 170. Чумлаҳоро нависед, аломатҳои китобатро гузоред.

1. Афсӯс имруз омада надид (*Р. Ҷалил*). 2. Хушбахтона мардум аз ботини вай бохабар шуданд (*Ҷ. Иқромӣ*). 3. Ба ақидаи ман ҳамин рӯз киштро сар кардан лозим (*С. Улуғзода*). 4. Вай намеомад ҳоли ман чӣ мешуд (*Р. Ҷалил*). 5. Бозиашон бароям ношинос буд чизе нафаҳмидам (*Ф. Шерозӣ*). 6. Ҳар чӣ зуд барояд дер наояд (*С. Шерозӣ*). 7. То чанд сол ҳар гоҳ

дунё ба дилам зада дилтанг шавам ба сари қабри Ҳайрат баромада гириста дили худро холи мекардам (С. Айни). 8. Андак беҳабар монад онҳо уро даррав мазоқ мекарданд (С. Улуғзода). 9. Ин қадду қомат дар ман бошад кўҳро зада талқон мекунам. 10. Тирҳо бетартиб метарканд резаҳояшон жолавор мерезанд (Р. Ҷалил).

САВОЛҲОИ ТЕСТӢ

1. Дар забони тоҷикӣ чанд овози садонок мавҷуд аст?

- А) 5 овози садонок
- Б) 6 овози садонок
- В) 7 овози садонок
- Г) 8 овози садонок
- Д) 9 овози садонок

2. Дар кадом ҷавоб калимаҳои сермаъно дода шудааст?

- А) шаб—руз, паст—баланд, дур—наздиқ
- Б) чашм, рӯй, сар, забон, бор
- В) чанг, шона, ҳазор, май
- Г) Офтоб, Хуршед, Шамс, Меҳр
- Д) мисраъ, қасида, рубой, мухаммас.

3. Дар калимаи «кашпокаш» ҳисси -о- кадом вазифаро иҷро кардааст?

- А) реша
- Б) пешванд
- В) пасванд
- Г) миёнванд
- Д) бандак

4. Кадом гуруҳи калимаҳо ба исм мутааллиқ аст?

- А) омузгор, гусфанд, булбул, мурча, рама

Б) ширин, фарбеҳ, сурх, калон, занона

В) чил, панҷоҳу се, чордаҳ, панҷ, сеюм

Г) сохтан, духтан, хонондан, сухтан

Д) ноилоҷ, фардо, ҷо-ҷо, тирвор, имруз

5. Дар ҷумлаи «Ман имруз бо акам ба шахр меравам» калимаи «имруз» ба вазифаи кадом аъзои ҷумла омадааст?

- А) мубтадо
- Б) хабар
- В) муайянкунанда
- Г) пуркунанда
- Д) ҳол

6. Ҷумлаи «Ман омадам, то ки туро бинам» ба кадом навъи ҷумлаи мураккаб мансуб аст?

- А) ба ҷумлаи мураккаби пайвастии пайиҳам
- Б) ба ҷумлаи мураккаби пайвастии ҳилофӣ
- В) ба ҷумлаи мураккаби пайвастии ҷудой
- Г) ба ҷумлаи мураккаби тобеи пайвандакдор
- Д) ба ҷумлаи мураккаби тобеи бепаивандак

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
Такрор. Ибора, ҷумла ва аъзоҳои ҷумла	
§ 1. Ибора ва ҷумла	4
§ 2. Аъзоҳои ҷумла	5
Ҷумлаи мураккаб	
§ 3. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаи мураккаб	8
§ 4. Хелҳои асосии ҷумлаҳои мураккаб	10
Ҷумлаҳои мураккаби пайваст. Ҷумлаҳои мураккаби пайвандқдор.	
§ 5. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаҳои мураккаби пайваст	13
§ 6. Хелҳои асосии ҷумлаи мураккаби пайваст пайвандқдор	14
Ҷумлаи мураккаби тобъ	
§ 7. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаи мураккаби тобъ	23
§ 8. Сарҷумла ва ҷумлаи пайрав	26
Хелҳои ҷумлаи пайрав	
§ 9. Ҷумлаи пайрави мубтадо	27
§ 10. Ҷумлаи пайрави хабар	30
§ 11. Ҷумлаи пайрави муайянқунанда	32
§ 12. Ҷумлаи пайрави пурқунанда	35
Ҷумлаҳои пайрави ҳол	
§ 13. Ҷумлаи пайрави тарзи амал	39
§ 14. Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа	41
§ 15. Ҷумлаи пайрави монанди	44
§ 16. Ҷумлаи пайрави замон	46
§ 17. Ҷумлаи пайрави макон	49
§ 18. Ҷумлаи пайрави сабаб	51

§ 19. Чумлаи пайрави мақсад	53
§ 20. Чумлаи пайрави шарт	56
§ 21. Чумлаи пайрави ҳилоф	58
§ 22. Чумлаи пайрави натижа	60

Чумлаҳои мураккаби сертаркиб

§ 23. Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб	65
§ 24. Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида	67
§ 25. Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричида	69
§ 26. Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа	71
§ 27. Пайвандак ва аломати китобат дар чумлаҳои мураккаби сертаркиб	73
§ 28. Чумлаҳои мураккаб бо рабти гуногун (Чумлаҳои мураккаби омехта)	75
§ 29. Роҳҳои тапшақули чумлаи мураккаби омехта	78
§ 30. Аломатҳои китобат дар чумлаҳои мураккаби омехта	80
§ 31. Чумлаи мураккаби бепайвандак	81

Аломатҳои китобат дар чумлаҳои мураккаби бепайвандак

§ 32. Аломатҳои вергул ва нуқтавергул дар чумлаҳои мураккаби бепайвандак .	85
§ 33. Аломати баён дар чумлаи мураккаби бепайвандак	87
§ 34. Аломати тире дар чумлаи мураккаби бепайвандак	88

Услубиёт ва маданияти нутқ

§ 35. Услуби гуфтугуи	92
§ 36. Услуби китоби. Услуби илмӣ ва расмӣ коргузори (идори)	94
§ 37. Услуби бадеӣ ва публицистӣ (рузноманигори)	96
§ 38. Муродифот — асоси услубиёт	99
§ 39. Муродифҳои луғавӣ ва иборатӣ	101
§ 40. Муродифҳои сарфӣ ва наҳвӣ (Синонимҳои морфологи ва синтаксиси) .	103
Маълумоти умумӣ дар бораи забон	108
Шаклҳои хаттӣ ва шифоҳии забони адаби	113

Такрор

§ 41. Овозшиносии (фонетика) ва имло	114
§ 42. Калима	116
§ 43. Калимасозӣ ва имло	117
§ 44. Сарф	119
§ 45. Наҳв	121
§ 46. Аломатҳои китобат	123

Ќадвали нишондиҳандаи ҳолати китоби ба иҷора додашуда

№	Ному насаби хонанда	Соли хониш	Ҳолати китоб ҳангоми гирифтан	Имзои раҳбари синф	Ҳолати китоб ҳангоми супоридан	Имзои раҳбари синф
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Ќадвали болой аз тарафи раҳбари синф ҳангоми ба иҷора додан ва дар охири соли хониш дар вақти бозгирифтан аз руйи меъёрҳои зерин баҳогузори мешавад:

Нав	Ҳолати китоб ҳангоми бори аввал супоридан.
Хуб	Муқовааш бутун, аз қисми асоси ҷудо нашудааст. Ҳамаи варақҳои ҳаст, надаридааст, ҷудо нашудааст, дар саҳифаҳо навишт ва хатҳо нест.
Қаноатбахш	Муқова қач шудааст, канорҳои қоҳида, якҷанд хатҳо қашида шудаанд, ҳолати аз қисми асоси ҷудошави дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир ғанптааст. Варақҳои ҷудошудааш аз нав таъмир ғанптааст, дар баъзе саҳифаҳо хат қашида шудааст.
Ғайриқаноатбахш	Дар муқова хат қашида шудааст, даридааст, аз қисми асоси ҷудо шудааст ё умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир ғанптааст. Саҳифаҳо дарида, варақҳо намерасанд, хат қашида, ранг карда шудааст, китобро барқарор кардан ғайриимкон аст.

УЎК 811.512.222(075)

КБК 81. 2 Тад

К 13

Муқарризон:

1. **Ғ. Раҳимқулов** - доктор (PhD)-и улуми фалсафа роҷеъ ба фанҳои филологии кафедраи забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Самарқанд;

2. **Р. Гадоев** - омӯзгори тоифаи олии мактаби таълими миёнаи умумии рақами 3-юми ноҳияи Сўхи вилояти Фарғона, аълоҷии таълими халқи Республикаи Ўзбекистон;

3. **З. Маҳкамова** - омӯзгори мактаби таълими миёнаи умумии рақами 17-уми шаҳри Ангрени вилояти Тошканд;

4. **Ҳасанкул Солиев** — омӯзгори мактаби таълими миёнаи рақами 89-уми ноҳияи Китоби вилояти Қашқадарё, аълоҷии таълими халқи Республикаи Ўзбекистон;

5. **Б. Чўраев** — омӯзгори мактаби таълими миёнаи умумии рақами 19-уми ноҳияи Паркенти вилояти Тошканд.

Аломатҳои шартӣ

— машқи эҷодӣ

— шарҳи мавзӯ

— машқи умумӣ

— супориш оид ба мавзӯ

К 13

Кабиров М ва диг. Забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои донишмӯзони синфҳои 9-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ. Насри панҷум — Т.: «Ўзбекистон», 2019, 128 саҳифа.

ISBN 978-9943-01-514-2

УЎК 811.512.222(075)

ББК. 81.2.Тад

O'quv nashri

Malik Kabirov, Farhod Isomiddinov, Abdunabi Zohidov

ТОҶИК ТИЛИ

Umumta'lim maktablarning 9-sinfi uchun darslik

Beshinchi nashr

Original-maket «O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyida tayyorlandi.
100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Муҳаррир **Ҷ. Эшонқулов**. Муҳаррири техника **Т. Харитоновна**.

Муҳаррири бадеи **Ҳ. Қутлуқов**. Саҳифабанди компютери **А. Сулаймонов**

Литсензияи нашриёт АИ № 158, 14.08.09. Ба чопаш 4-уми февралӣ соли 2019 имзо гардид. Андозан 70х90 1/16.

Чопи офсетӣ. Гарнитурани «Times TAD». Чузыи чопии шартӣ 9,36. Чузыи нашриро ҳисоби 8,67.

Адаби нашр 887 нусха. Супориши №19-159.

ISBN 978-9943-01-514-2

© ХЭТН «ЎЗБЕКИСТОН», 2010, 2014, 2019